УЛУҒБЕК ҲАМДАМ

ЯНГИ ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИ

(монография)

ТОШКЕНТ 2012

Мундарижа

МУҚАДДИМА.....

I. ЯНГИ ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИНИНГ ҒОЯВИЙ-ТЕМАТИК ЯНГИЛАНИШ ОМИЛЛАРИ.....

1.1. Давр, шахс ва шеърият муносабатлари.....

1.2. Янги ўзбек шеъриятида идеал муаммоси .....

1.3. Лириканинг ижтимоийлашуви.....

II. ЛИРИКА ТАБИАТИДАГИ ЭВРИЛИШЛАР.....

1.1. Лирикада мафкуралашув.....

1.2. Лирикада ижтимоий дарднинг инсонийлашуви.....

1.3. Лириканинг мафкура таъсиридан халос бўлиши.....

III. ЯНГИ ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИНИНГ ПОЭТИК ЯНГИЛАНИШИ

1.1. Шеъриятда вазн алмашинуви ва бунинг омиллари.....

1.2. Поэтик ифоданинг такомили.....

1.3. Лирик субъект эврилишлари.....

IV. ХОТИМА.....

МУҚАДДИМА

Ҳар бир янги давр босиб ўтилган йўлни – мозийни англаш эҳтиёжини пайдо қилади, чунки бугун ва эртанинг илдизлари ҳамиша кечанинг бағрида қоимдир.

Сўнгги асрлар мобайнидаги фан ва техника ютуқлари натижасида ҳаётнинг анчайин турғун ва ўта сокин мароми шиддатли тус олди. Ва инсон ўзгарди: унинг тушунчалари, дунёқараши, қадриятлари янгиланди. Бу – биринчиси. Иккинчиси эса мамлакатимизда охирги юз йил ичида рўй берган ижтимоий ўзгаришлар ва уларнинг ватандошимиз тафаккур тарзига таъсиридир. Мазкур икки йўналишдаги омиллар XX аср кишисини аввалги даврларникидан беқиёс даражада фарқлантириб юборди. Худди шу ўзгарган инсон адабиётда, жумладан, шеъриятда ҳам акс этди. Модомики, янги юзйилликка ва шу билан бирга, тамоман янги ижтимоий-сиёсий воқеликка кирган эканмиз, XX аср кишисини тафаккур тадрижи ва бунинг ижтимоий-психологик асослари нуқтаи назаридан тадқиқ қилиш бугуннинг эҳтиёжидир. Айни эҳтиёж XX аср ўзбек адабиётида бадиий тафаккур тадрижининг ижтимоий-психологик омиллари борасида ҳам изланишлар олиб боришни тақозо этади. XX аср ўзбек адабиёти тараққиётининг ижтимоий-психологик омилларини, (албатта, бадиийлик мезонларини назардан қочирмаган ҳолда) аср кишисининг шеъриятда акслангган қалб тебранишлари, тафаккур тарзи, буларнинг реал ҳаёт билан алоқаси қонуниятларини тадқиқ этиш эса алал-оқибатда ўтган юзйилликда қандай яшадик, ишонч ва эътиқодимиз, дунёқарашимиз, кайфиятимиз… нималардан иборат эди? – каби ўнлаб саволларга жавоб топишда ёрдам беради. Шу жиҳати билан мавзу умуммаърифий долзарблик касб этади, чунки жамият ҳаётининг ўтмишини англаш унинг бугуни ва эртаси учун ҳамиша ўгит вазифасини ўтайди.

XX асрда ватандош инсон жуда кўп воқеалар, эврилишларни бошидан ўтказди: оз эмас, кўп эмас, нақ учта ижтимоий тузумни кўрди; иккита жаҳон

уруши, инқилоб талотўплари, фуқаролик уруши ва уларнинг даҳшатли оқибатларига гувоҳ бўлди; инқилобий шиорлару порлоқ келажакка бешак ишонадими ё шубҳаланадими, қатъи назар, инсонликка зид зулм остида ўзи англаб ё англамай эркка ташналик ҳисси билан яшади. Ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги бурилиш ва ўзгаришлар кўпинча адабиётимиз мавзуларини тайин этди, гоҳ эса ижодкор, айниқса, шоир ижтимоий долзарб муаммоларни бир четга йиғиштириб қўйиб, «кўз қорачиғини ичкарига қаратди» (Ортега-и Гассет), ўз кўнгил дунёси кашфига берилди. Яъни шеъриятда ҳам ижтимоий ҳаётдагига монанд эврилишлар кузатилди. Шу маънода, аввало, XX аср ўзбек адабиётининг ғоявий-тематик тадрижи масаласини бугунги ижтимоий ва илмий тафаккур нуқтаи назаридан кўриб чиқиш зарурати юзага келади. Иккинчи томондан, янгиланган ижтимоий-тарихий шароитда яшаётган инсон қалбини акс эттириш учун шеъриятнинг ҳам шунга мувофиқ ислоҳ қилиш зарурати юзага келди. Шунинг натижаси ўлароқ шеъриятимиз ритмик-интонацион қурилиши, поэтик ифода тарзи, субъектив ташкилланиши каби муҳим жиҳатлардан қатор сифат ўзгаришларига учради. Умуман олганда, XX аср ўзбек шеърияти турли хил тузумдаги жамиятнинг ижтимоий, маиший, маданий ҳаёти заминида туғилган, хилма-хил моҳият ва шаклга эга ғоят мураккаб бир ҳодисаки, уни чуқур тадқиқ этиб, илмий баҳосини бериш асосида адабиётимизнинг кейинги тараққийси учун зарур назарий хулоса ва умумлашмалар чиқариш мумкин.

XX аср ўзбек шеърияти тарихи, поэтикаси масалалари адабиётшунослигимизда кенг ва атрофлича ўрганилди ва айтиш жоизки, тадқиқ жараёни ҳозирги кунимизгача ҳам сусайгани йўқ. Бу ўринда, аввало, адабий жараёнга бевосита иштирок этган ҳолда адабий танқид йўналишида яратилган кўплаб мақолалар, конкрет даврдаги долзарб муаммолар тадқиқига бағишланган монографиялар муаллифлари – Фитрат, Олим Шарафутдинов (“Айн”), Усмонхон, А.Саъдий, В.Маҳмуд, О.Ҳошим, Ойбек, Ҳ.Олимжон, И.Султон, Ҳ.Ёқубов, С.Мамажонов, О.Шарафиддинов, Н.Каримов,

Б.Назаров, Н.Худойберганов, Б.Акрамов, Н.Раҳимжонов, И.Ғафуров, И.Ҳаққулов, О.Абдуллаев, Ҳ. Болтабоев, Қ.Йўлдошев, Б.Норбоев, С.Мелиев, Я.Қосим, Ж.Жумабоева каби янги шеършунослигимизнинг шаклланиши ва тараққийсига муносиб ҳисса қўшган адабиётшуносларни тилга олиш жоиз. Айни чоғда, кўплаб номзодлик ва докторлик диссертациялари ҳам дунёга келди. Жумладан, бу йўналишдаги тадқиқотларнинг айримлари XX аср ўзбек шеърияти тараққиётининг маълум бир босқичини тарихий аспектда ёритиб берса, бошқа бирлари айни босқичга хос ғоявий-тематик хусусиятларни, тағин бирлари бўлса поэтик хусусиятларни ўрганишга қаратилгандир. Шунингдек, муайян адабий-назарий масалаларни ўрганишга қаратилган ишлар борки, уларда XX аср шеърияти қўйилган масала нуқтаи назаридан тадқиқ этилади, яъни материал бўлиб хизмат қилади. XX аср ўзбек шеъриятининг етук намояндалари ижоди масалаларига бағишланган тадқиқотларда ҳам мавзумизнинг айрим жиҳатлари ҳақида қимматли фикр-мулоҳазалар билдирилган. Хуллас, ўрганилаётган давр шеърияти бўйича кўплаб тадқиқотлар амалга оширилганига қарамай, уни яхлит олган ҳолда муайян муаммо нуқтаи назаридан монографик тарзда тадқиқ этувчи ишларга эндигина қўл урила бошланди. Бу табиий ҳам. Чунки, биринчидан, истиқлол йилларидан бошлаб адабиётшунослигимиз кўпроқ илгари маълум сабаблар билан ўрганилмаган мавзуларга билан шуғулланди; иккинчидан, XX аср адабиёти, жумладан, шеърияти ўзбек адабиёти тарихидаги ўз чегараларига эга алоҳида бир босқич, яхлит ўрганилиши зарур бўлган тадқиқ объекти сифатида эндигина идрок этила бошланди. Шу маънода, бизнинг ишимиз бу борадаги илк тажрибалардан биридир.

Тадқиқотнинг асосий мақсади XX аср ўзбек шеърияти бадиий тафаккур тадрижи босқичларини, ҳар бир босқичнинг ўзига хос хусусиятлари ҳамда уларни вужудга келтирган ижтимоий-психологик омилларини аниқлашдан иборатдир. Ушбу мақсадга эришиш учун қуйидаги **вазифалар**ни бажариш кўзда тутилди:

- давр, шахс ва шеърият муносабатларини, бадиий ижодда, хусусан, лирик ижодда идеалнинг аҳамиятини тадқиқ этиш;
- XX асрда ўзбек лирикасининг ижтимоийлашувига олиб келган асосий ижтимоий-психологик омилларни аниқлаш;
- давр шеъриятининг ғоявий-тематик тадрижини кузатиш, шеърият ва мафкура муносабатини ўрганиш ва бунинг XX аср ўзбек шеъриятининг ғоявий-тематик мундарижасига таъсирини очиб кўрсатиш;
- ўзбек шеъриятидаги поэтик янгиланишининг ички ва ташқи омилларини аниқлаш, шеър поэтикаси ва даврнинг ижтимоий, маиший, маданий шарт-шароитлари орасидаги боғлиқликни очиб бериш;
- ўзбек шеъриятининг ритмик-интонацион ва ифода тарзидаги ўзгаришларни кузатиш ҳамда бунинг омилларини аниқлаш;
- XX аср ўзбек шеъриятида лирик субъект такомили, лирик асарнинг субъектив ташкилланиши бобида кузатилган силжишларни тадқиқ этиш.

Тадқиқот объекти сифатида XX аср ўзбек шеърияти бадиий тафаккур тадрижига сезиларли таъсир кўрсатиб, ўз ижодида унинг турли босқичларига хос асосий тенденцияларни мужассам этган Ҳамза, Авлоний, Фитрат, Чўлпон, Ойбек, Ғ. Ғулом, Ҳ.Олимжон, Э.Воҳидов, А.Орипов, Ш.Рахмон, Х.Даврон, У.Азим каби шоирларнинг лирик ижоди танланди. Ишда “XX аср шеърияти” деб юритилган даврнинг хронологик чегараларини 1905-1990 йиллар билан белгилаб олинди. Яъни бу ўринда хронологик аср билан “адабий аср” тушунчалари мос келмайди. Зеро, агар биз тадқиқ қилаётган “Янги ўзбек адабиёти” даврининг илк “адабий асри” бўлса, ўтган асрнинг сўнгги ўнйиллигидан янги “адабий аср” бошланди ва унинг хусусиятларини ўрганиш алоҳида тадқиқотлар мавзуси бўлади. Шуни ҳисобга олган ҳолда **тадқиқот предмети** сифатида мазкур давр ўзбек шеъриятининг янгиланиши ва ғоявий-бадиий эволюциясини таъмин этиб, унинг бадиий тафаккур тарзини белгилаган ижтимоий-психологик омиллар белгиланди.

Кузатишларимиз натижаси янги ўзбек шеъриятининг қисқа сатрлардаги умумий манзараси тахминан қуйидагича эканлигини кўрсатмоқда:

1. XX аср бошида Туркистонда юзага келган шароитда шахс мақоми ўзгарди, ижтимоий фаоллашган янги инсон шаклланди. Янги инсоннинг қалб тебранишларини акс эттириш талаби шеъриятдан шунга мос ўзгаришларни – янгиланишни тақозо этди.

2. Янги инсон шахсий турмуши ва жамият ҳаётини ўзгартиришга ўзини қодир деб билди, конкрет ижтимоий мақсад билан, эртанги истиқбол ҳақида ўйлаб, амалларини шунга мослаб яшай бошлади, яъни ижтимоий фаоллашди.

3. Шеъриятнинг ижтимоийлашуви биргина мазкур ижтимоий шароит натижаси эмас, айни пайтда ички омил – инсон фитрати, ундаги руҳий моҳиятнинг ижтимоийлик шаклида намоён бўлиши билан ҳам боғлиқдир

4. Мазкур омиллар эстетик идеални ташкил этувчи ибтидоларнинг ўзаро мутаносиб ва уйғун бирикувига путур етказди: XX аср бошларидан эстетик идеалнинг кучайиши, гўзаллик ва ахлоқ қирраларининг эса орқа планга сурилишига олиб келди.

5. Шеъриятимиздаги ижтимоийлашув жадид ижодкорлар фаолияти билан, унинг мафкуралашуви эса 20-йиллар авлодининг майдонга чиқиши ва жадид мафкурасига шўро мафкурасини кескин қарши қўйиши билан боғлиқдир.

6. Шеъриятнинг воситага айлантирилиши унда поэтикадан кўра риторика қонуниятларининг устун бўлишига олиб келди, бу ҳол жадид шоирларда, кейинча 20-йиллар авлоди ижодида кузатилди.

7. Жадид ижодкорларнинг “чин адабиёт” йўлига ўтиши уларнинг фаол ижтимоий-сиёсий фаолиятдан четлашиши билан, 20-йиллар авлодининг “кўнгил шеърияти”га юз буриши эса социализм ғоясига ишонч дарз кетгани билан изоҳланади.

8. Ўзбек шеъриятининг ғоявий-тематик янгиланиши шунга мос шаклий ўзгаришларни тақозо этди. Бу ўзгаришларнинг энг муҳимлари ритмик-интонацион сатҳда, поэтик ифода тарзи ва лирик асарнинг субъектив ташкилланишида кузатилди.

Мазкур монографияда XX аср ўзбек шеърияти тараққиётининг асосий тенденцияларини таҳлил қилиш асосида чиқарилган хулоса ва умумлашмалар шеъриятимиз тараққиётининг ўзига хос хусусиятлари, босқич ва омиллари ҳақидаги мавжуд илмий қараш ва тасаввурларни бойитади, деган умиддамиз.

I БОБ. ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИНИНГ ҒОЯВИЙ-ТЕМАТИК ЯНГИЛАНИШ ОМИЛЛАРИ

Ҳар бир давр бошқа даврлардан ўзининг муайян сиёсий-ижтимоий-психологик кайфияти билан фарқ қилади. Шеър, умуман, ҳар қандай санъат асари, ана шу муҳит-кайфиятдан ўсиб чиқади ва биринчи галда ўз даврининг ижтимоий-маънавий эҳтиёжларга хизмат қилади. Лекин бу бадиий асарни муайян бир даврга боғлаб қўйиш деб тушунилмаслиги лозим, чунки бадиий асар ўзининг образлилиги, маъно кўп қатламлилиги боис бошқа замонлар истеъмолига ҳам кириб бораверади. Шу жиҳатдан қаралса, сўз санъатининг тадрижи, аввало, мазмундаги ўзгаришлар билан характерланади, зеро, ҳар бир авлод ўзига мерос анъаналарни, аввало, мазмунан бойитади. Мазкур қонуниятнинг тагзаминида эса ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришлар ва шу ўзгаришлар натижаси ўлароқ воқе бўлган янги сиёсий-ижтимоий-маънавий кайфият ётади. XX асрда жаҳон халқлари ҳаётида жуда катта ўзгаришлар юз бергани барчага маълум. Бу нарса адабиётга ўзининг бевосита таъсирини кўрсатгани, унинг мазмун-мундарижаси ва шаклида шунга мос ўзгаришларни келтириб чиқаргани ҳам барчага аён ҳақиқат. Энг муҳими, бу ўзгаришлар мажбурий тарзда эмас, балки табиий-қонуний тарзда, ижтимоий-маънавий зарурият натижаси ўлароқ юзага келади. Яъни ижтимоий ҳаётда қачонки зарурат етилса, ижодкорларнинг маънавий-руҳий изланишлари натижаси ўлароқ адабиётда ҳам ўша заруратга мос ўзгаришлар содир бўлади. Чунки ўзгаришларни амалга ошириш чинакам истеъдодлар учун шахсийланган маънавий-руҳий эҳтиёжга айланади. Айни шу эҳтиёж лириканинг мазмуни ва руҳида ўзгаришлар ясайди, кейин унинг бадиий қиёфаси ҳам шунга мос ўзгарди, шунга мос поэтик воситалар ишлаб чиқилди ва ҳ.

Шулардан келиб чиқиб, бизнингча, XX аср ўзбек шеъриятидаги бадиий тафаккур тадрижини кузатишни айнан шу масаладан, яъни ундаги ғоявий-тематик ўзгаришлар ва уларнинг омилларидан бошлашимиз тўғри бўлади.

I.1. Давр, шахс ва шеърият муносабатлари

Кўп асрлар оша давом этган ижтимоий муносабатлар инсонни инсон айлаганлигига бугун ҳеч ким шубҳа кўзи билан қарамаса керак. Шунинг учун ҳам бу ҳақиқатни бироз бўрттириб, ижтимоий ҳаёт маймунни инсонга айлантирди дея эълон қилишди. Аслида узоқ эволюцион йўлни босиб ўтган мавжудот инсоннинг ўзи эди. Маймун меҳнат воситасида инсонга айланди деган лофни асл маънода эмас, балки кўчма маънода қабул қилсак, сихни ҳам, қабобни ҳам куйдирмаган бўламиз. Чунки шундай қилинганда, одамнинг маймундан тарқамаганлигини айтиш билан бирга инсоннинг ҳозирги ҳолга келишида меҳнатнинг, ижтимоий ҳаётнинг буюк ролини эътироф этамиз.

Маълумки, меҳнат кишиларни кўплашиб, жамоа бўлиб яшашга, жамоалар эса ижтимоийлашувга олиб келди. Инсонни эрамизгача «сиёсий ҳайвон», асримизда (XX) эса «ижтимоий мавжудот» деб атадилар ва бунда ана шу мулоҳазалардан келиб чиқилди. Назаримизда, шу ўринда ўзида масаланинг нозик бир тарафини акс эттирувчи савол қалқиб чиқади: ижтимоийлик инсонни майдонга келтирдими ёки унинг ўзини инсоннинг моҳияти юзага келтирдими? Бу ҳол беихтиёр «товуқ олдин пайдо бўлганми, тухум» деган ўша қадимий саволни киши ёдига тушириши табиий. Илм-фаннинг ривожи шуни исбот қилмоқдаки, одамзод туғилмасидан илгари – она қорнидаёқ программалаштирилади. Бас, шундай экан, ҳали дунёга келмасидан аввалоқ инсоннинг моҳияти белгилаб қўйилади. Унга кўра инсон ижтимоий мавжудотдир. Демак, ижтимоийликни, аввало, инсоннинг ўзи майдонга келтирди, ижтимоийлик инсоннинг фитратидан ўсиб чиқди.

Бу қараш ижтимоий ҳаётнинг онгни белгилашига асло зид келмайди. Аксинча, уларни бир-бировининг қонуний давоми ўлароқ қабул қилсак, тўғрироқ бўлади. Демоқчимизки, агар инсон моҳиятида ҳозир етиб келганимиз ижтимоий ҳаётни яратувчи ва унга мувофиқ келгувчи уруғлар бўлмаганда эди, одамзоднинг турмуши, масалан, ҳайвонотникига монанд ривожланарди. Мазкур фикримиз одамзод эволюциясининг ибтидосига тааллуқли бўлиб, ҳозир туғилаётган чақалоқ онгини, шубҳасиз, ижтимоий ҳаёт белгилайди дея оламиз. Чунки башарият шу чоққача босиб ўтган йўлни унинг қайта ўтмагига ҳожат йўқ. Бугуннинг кишиси эволюциянинг ҳаракат чизиғига нисбатан энг сўнгги босқичида турибди. Лекин бугун туғилаётган чақалоқ онги ҳам ўз моҳиятига кўра ижтимоийликни қабул қилишга мойилдир. Ахир, ҳайвонлар орасида яшаган «маугли»ларнинг умри одатдагидан қисқа бўлишига асосий сабаб уларнинг ижтимоий ҳаётдан узилганлиги эмасмикин? 1799 йилда Франция жанубида жойлашган Еверона ўрмонидан овчилар топиб олган 12 ёшли боланинг қисмати бизнинг олдимизга талай саволларни қўяди. Психолог Ж.Годфруанинг ёзишича, Виктор (унга шундай исм беришган - У.Ҳ.) қисқа вақт ичида икки оёқда юришни, одамлар ишлатадиган нарсалардан фойдаланишни ўрганиб олган ва энг муҳими, у бironта ҳам маймун қобил бўлмаган нутқнинг илк шаклларига эга эди. Лекин Викторнинг жамиятга кўникувидаги муваффақиятлари ана шулар билан чегараланган. Ва у 40 ёшида вафот этган. Годфруа савол ташлайдики, агар болада инсонга хос аломатлар бўлса, нега у одамлар орасига қайтгандан кейин ҳам жамиятнинг тўлақонли аъзосига айлана олмади? Айни пайтда, Годфруа Ҳиндистон ва Сальвадор ўрмонларидан топилган беш ёшли «кичкина Тарзан»ларни қайта тарбиялаш мумкин бўлганини ҳам қайд этади[1].

Кўриниб турганидек, бу ўринда чиқарадиган хулосаларимиз бироз бошқача бўлади. У олдимизга бир-бирининг зидди бўлган қатор саволларни

[1] Ж.Годфруа. Что такое психология. - М.: Мир, 1992. - С. 21

қўяди: “инсон моҳиятан ижтимоий мавжудотми ёки унинг ижтимоийлашуви фақат муҳит ва тарбия орқали юзага чиқадими?”

Назаримда, битта Виктор мисоли билан, яъни унинг жамиятга бутунлай қўшилиб кетолмаганини айтиш билан ижтимоийлик одамзоднинг илдизида эмас дея олмаймиз. Бундай хулосага келиш учун бир эмас, балки бири-иккинчисини айнан тасдиқловчи ўнлаб, юзлаб мисоллар керак бўлади. Қолаверса, туғилгандан бошлаб то 12 ёшгача одам боласи билан мулоқотда бўлмай, ўзи ёлғиз ўрмонда яшаган Викторнинг юқорида Годфруа тан олган муваффақиятлари ҳам бўш жойда пайдо бўлган эмас, балки, бу ҳол, менингча, инсоннинг моҳиятида барибир ижтимоий ибтидо борлиги билан изоҳланади. Жуда кўп олимлар, жумладан, Годфруа ҳам ҳаётнинг пайдо бўлишини инглиз табиатшуноси Чарлз Дарвиннинг 1859 йилда эълон қилинган «Хилларнинг пайдо бўлиши тўғрисида» (О происхождении видов) деб номланувчи назариясига асосан тушунади. Унга кўра, илк одамлар 8 миллион йиллар аввал шарқий Африкада юз берган геологик катаклизм оқибатида иқлимнинг ўзгариши билан пайдо бўла бошлаган. Ўрмонда қолган гуруҳ олдинги ҳаёт тарзини давом эттирган, иккинчи, кейинчалик баланд уйлар билан қопланган пасттекисликда қолган гуруҳ эса ўзгарган муҳитнинг шартларига мослашиб яшашга мажбур бўлган ва шулар илк одамлар экани айтилади[1]. Яъни уларнинг фикрича, маймунни одамга айлантирган бирдан бир куч – муҳит, ўзгарган ҳаёт тарзи. Демак, инсониятнинг бугун эришган цивилизация даражаси ҳам муҳитнинг меваси, ижтимоийлик ҳам одамзоднинг ҳаёт шартларига мослашиш жараёнида туғилган воқелик, холос.

Ўйланг-а, булардан шундай хулоса чиқарса бўладими: одамзод босиб ўтган эволюцион йўлни сунъий равишда қайта яратиш билан ҳозирги шимпанзе ва орангутангларнинг ҳам инсонга айланишини таъминлаш мумкин. Наҳотки? Бунга кўнгилнинг, унга қўшилиб ақлнинг ишониши

[1] Годфруа. Что такое психология. - М.: Мир, 1992. – С.37.

қийин. Тўғри, ҳаётнинг аввало сувда пайдо бўлиб, секин-аста қуруқликка, ҳавога тарқалгани, дастлаб бир ҳужайрали мавжудот бинога келиб, кейин кўп ҳужайралига айлангани ва шу тарзда миллиард йиллар давомида миллионлаб мавжудот хиллари ажралиб чиққани ҳақидаги қарашларга эътироз туғилмайди. Бироқ икки хил муҳитга тушиб қолган битта хилдан маймун ва одам бино бўлди дея инсоннинг бугунги ҳолига келишини ташқи факторгагина боғлаб қўйиш мавжуд ҳақиқатнинг фақат бир томонини кўрсатади. Чунки инсонни инсон айлаган иккинчи, инсон моҳиятини ифода этувчи ички фактор ҳам борки, назаримда, тамаддуннинг бугунги кўриниши, ижтимоийлашув айни шу ердан ибтидо олади. Яъни инсонни, унинг ижтимоий моҳиятини фақат 8 миллион йил аввал Африкада содир бўлган ўша геологик катаклизм оқибати билангина боғлаш уни тасодиф билан боғлашдек гап. Аслида эса мавжудотнинг қайси бир хили маймунга ва фақат маймунга, бошқа бир хилининг эса одамга ва фақат одамга айланишида муайян қонуният бўлиши керак. Агар масалага шу тарзда ёндашсак, ижтимоийликнинг инсон моҳиятидан, уни мавжудотнинг бошқа хилларидан ажратиб турувчи руҳий асосдан илдиз отганига гувоҳ бўламиз. Ва муайян ижтимоий-психологик кайфиятли даврни ўзида акс эттирувчи адабиёт ҳам ўзининг энг теран томирлари билан ўша асосдан сув ичишини кўрамиз. Демоқчимизки, инсон ва ижтимоиётни бир-биридан ажратиб ўрганиб бўлмайди, улар бир-бировини тақозо қилувчи иккита қутбга ўхшайдики, бирисиз иккинчиси ўз моҳиятини йўқотади. Шунинг учун ҳам, айниқса, XX аср аввалига келиб, инсонни асосан ижтимоий мавжудот сифатида ўргана бошлашди, ҳатто баъзи бир мамлакатларда бу ишга шу даражада ружу қўйишдики, оқибатда «инсон – социал мавжудот» деган ақидадан келиб чиққан ҳолда ҳаётни қайта қурмоқчи бўлишди. Мен муваффақиятсиз якунланган шўролар ҳаракатини назарда тутаяпман. Нега муваффақиятсиз? Чунки, аввало, инсон фақат социал мавжудот эмас. У яна биологик, руҳий асосларга ҳам эга, ўз ҳаётида айни шу жиҳатларнинг ҳам

ифода этилишига эҳтиёжманддир. Лекин шўролар бу билан ҳисоблашмай, К.Маркс «Капитал»и ва бошқа асарларида илгари сурилган ғояларни чала ўзлаштириб, яна-да тўрироғи, Маркс ғояларини ўз мақсадларига мослаган[1] равишда дунёда социалистик мамлакат яратмоқчи бўлишди. Яратишди ҳам. Бироқ у бор-йўғи етмиш йил яшади. Бунинг бир сабаби – собиқ Иттифоқ мустамлака сиёсатини юргизгани бўлса, яна бири, эҳтимол, асосийси – давлатнинг яшаш тарзи инсоннинг социал мавжудотлиги асосида ташкил этилганидадир. Йўқса, урғуни инсоннинг жинсий майлига, яъни унинг биологик тарафига берган З.Фрейд асарлари таъқиқланмасди. Руҳий илдиз билан боғлиқ соҳалар, қарашлар (хусусан, дин) қувғин этилмасди...

Албатта, инсонни ҳаракатлантирувчи куч фақат унинг социал мавжудотлиги дея иккала оёқни бир этикка тиқиб олиш қанчалик янглиш бўлса, инсонни бошқарувчи асосий фактор – жинсий майлгина дейиш ҳам шунчалик хато эди. Бинобарин, даставвал К.Г.Юнг ва А.Адлер каби олимлар устозлари З.Фрейд назариясини бирёқламаликда айблашган бўлса, кейинчалик психоанализ отасининг ўзи ҳам хатосини тушуниб етган. Инсон шахсини ўрганишнинг энг оптимал варианти дея Фромм инсоннинг дунёга, бошқа одамларга, табиатга ва ўз-ўзига муносабатини тадқиқ этишни ҳисоблайди. Айни пайтда биологик факторлар ролини асло камситмайди. Демак, Фромм Фрейддан фарқли ўлароқ, инсонга биосоциал мавжудот деб қаради ва бир қадам олдинга кетди.

Буларнинг ҳаммаси, асосан, инсонни ўрганишнинг ғарбона йўлларидир. Хўш, инсонга шарқ мутафаккирлари қандай қарайди ва уни ким ўлароқ тақдим этади? Аввало, шуни таъкидлаш жоизки, Шарқ уйғониш давринг барча буюк мутафаккирлари инсонни тушунтиришда унинг руҳий тарафига урғу беришган. Таъбир жоиз бўлса, руҳни инсоннинг

[1] Э.Фроммнинг «Душа человека» китобида Марксннинг асл нияти инсонни иқтисодий қарамликдан озод этиб, унга табиат ичида, табиатга ҳамоҳанг, маънан, эркин яшаш имконини яратиш бўлгану, уни негадир ҳамиша нотўри талқин қилиб келинади, деб ёзилади. Қаранг: Э.Фромм. Душа человека. - М.: Республика, 1992. – С. 382

илдизи ўлароқ қабул қилишган. Марказий Осиёда ушбу қарашнинг шаклланишида Ислом дини асосий ролни ўйнаган. Муқаддас китобда «Албатта, биз Оллоҳнинг бандаларимиз ва албатта, биз у Зотга қайтгувчилармиз»[1] дея буюрилади. Демак, фалсафий қарашларимизнинг кейинги ўн асрлик ривожида ислом руҳи етакчилик қилади. Бу дунёқарашга кўра бани одамни Худо яратди ва ўлимдан сўнг инсон яна Эгасининг ҳузурига қайтади.

Тинглагил, най не ҳикоят айлагай,
Айриликлардан шикоят айлагай.
...Кимсаким тарк айлади ўз аслини,
Қайта излар рўзғорин васлини[2], –

деб ёзади Жалолиддин Румий. Дин фалсафасига кўра, вақтида жаннатда яшаган инсон таъқиқланган мевани еб қўйгани учун ер юзига қувилган. Бинобарин, жаннат – аслий ватанидан йироқ тушгани учун одамзоднинг заминдаги ҳаёти кўпинча ғурбатдан иборатдир. Шунинг учун ҳам най, яъни ризвондан бадарға этилган инсон шикоят айлайди. Худди ўз аслини, рўзғорини тарк айлаган кишининг яна уни қўмсаб ўртангани сингари. Лекин ҳамма ҳам эмас, балки шу ҳолини англаган, руҳий илдизи қўпорилиб кетмаган зотларгина «айриликлардан шикоят айлайди».

Хулоса қилиш мумкинки, инсон ҳам ижтимоий, ҳам биологик, ҳам руҳий илдизга эга, уларнинг жамини ўзида жо қилган мураккаб мавжудот. Демак, биз инсон ва унинг фаолияти тўғрисида бирон бир фикрни айтишга чоғланар эканмиз, ана шу илдизларнинг барчасига асосланишга мажбурмиз.

Шеърият эса инсоннинг барча мураккабликларини ўзида жамлаган шундай бир объектдирки, уни тадқиқ этиш орқали биз инсонга яна-да яқин

[1] Қуръони карим. 2-сура. 156-оят.
[2] Жалолиддин Румий. Маънавий маснавий. Куллиёт. Биринчи жилд. –Т.: Шарқ, 1999.- Б.22, 31.

борамиз. Чунончи, Чўлпон шеърияти мутолаасидан сўнг биз поэзияни ижтимоий, Р.Парфи шеърияти билан танишгандан кейин руҳий, аксарият шоирлар ижодида етакчи ўрин тутувчи ишқий лирикага дуч келгач эса уни инсоннинг қониқмаган биологик майлларини ифода этувчи ҳодиса деб аташга мойиллик сезамиз. Лекин ҳақиқат уларнинг биттасидагина эмас, балки ҳаммасида, ҳаммасининг бирлигидадир. Аммо ана шу шеъриятнинг даражасини кўпинча ва асосан у ёзилган давр, даврнинг ижтимоий-сиёсий-психологик муҳити белгилаб беради. Даврнинг ўзи эса ҳали тубдан ўзгаришга учрамаган ижтимоий муҳитдир. Ижтимоийликнинг турланиши даврлар алмашиниши демакдир.

А.Ориповнинг жуда кўп баҳсларга сабаб бўлган «Тилла балиқча» шеъри «Менга алам қилар, тилла балиқча Бир кўлмак ҳовуз деб билар дунёни...»[1] деган ҳукм-хулоса билан якунланади. Шеърнинг рамзийлиги ўз йўлига, лекин уни шу ҳолида тушунишга уриниб кўрайлик, яъни умри кўлмакда хас ва ушоқ еб ўтган балиқчани кўз олдимизга келтирайлик. Дарҳақиқат, унинг шу ҳовузчадан бошқа биладиган дунёси йўқ, чунки туғилибдики, шу ерда яшайди, улғайибдики, яна айни кўлмакда. У ўзга сувларни бир бор кўрган бўлсайди, дунёнинг кенг ва ранг-баранглигига дуч келарди. Йўқ-да. Демак, тилла балиқчанинг дунё тўғрисидаги тасаввури шу ҳовуздан нарига ўтолмайди. (Аслида, бу унинг нуқсони эмас, балки аччиқ қисматидир). Худди шундай инсон ҳам ўз даврининг фарзандидир. Таъбир жоиз бўлса, даврни ҳовузга қиёс этсак, инсон унинг бағрида сузиб юрган балиқчадир. Кўринадики, инсон шахси кўп жиҳатдан ўз даврининг маҳсули: давр кайфияти, йўналиши, ҳоли, умуман, қандайлиги инсонда, унинг хатти-ҳаракатида акс этади. Буни ҳам биологик, ҳам психологик нуқтаи назардан асослаш мумкин. Чунончи, одамзоднинг биологик мавжудот сифатидаги озиғи ҳам, унинг организми қабул қилаётган дори-дармон ҳам, экологик

[1] Орипов А. Йиллар армони. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1987. – Б.102; бундан кейин ушбу нашрдан олинган кўчирмадан сўнг қавс ичида ЙА қисқартмаси ва саҳифа кўрсатилади

муҳит ҳам у яшаётган давр «истеъмол»ига мувофиқдир. Инсон психологияси ҳам, асосан, давр психологиясининг бир парчаси сифатида намоён бўлади. Одамзоднинг мақсад интилишлари, ўй-фикрлари, қувонч ва ташвишлари, кечинмалари – ҳамма-ҳаммаси яна ўша даврга, даврнинг муаммоларига жудаям боғлиқ ҳолда туғилади. Ойбек ўз ижодининг аввалида, яъни Чўлпонга эргашиб, андак ҳазин шеърлар ёзиб юрган вақтида эмас, балки анча кейин – қачонки ҳаётда социализм тўла ғалаба қозонган ва социалистик метод ягона ижодий усул дея тан олинган, қолганлари ҳаётдан сиқиб чиқарилган, адабиётга партия йўл-йўриқ бериб турган ҳамда адабиёт «улуғ келажак» сари отланган жамиятнинг мафкура ўчоқларидан бири ўлароқ майдонга тушган бир паллада шундай деб ёзади: «...Бизнинг лирика ҳам қайғу, аламга сиғинувчи, сукунат ҳаётдан лаззатланувчи «он»ни тутишга, эгоизмга мойил, кишини ухлатувчи, элитувчи лирика эмас. Бизнинг лирика ҳаётнинг, улуғ давримизнинг, курашнинг қайноқ туйғуларини, тошқинликларини, янги турмуш гўзалликларини куйлаш ва ўқувчига ғайрат, завқ, яратиш, ишлаш туйғуларини бағишлови лозим»[1].

Шоирнинг бу фикрлари ё бироз олдин ё бироз кейин эмас, балки айнан давр янги турмуш яратиш ишига жуда зўр бераётган маҳалда туғилди ва айтилди. Шунинг учун ҳам уни бугунги кун юксаклигидан туриб танқид қилишнинг ҳожати йўқ. Чунки инсон туғилар ва ўсиб-унар экан, даврга хос хусусиятларни ўзига сингдиради. Демак, унинг потенциали тахминан давр потенциалига яқин, унга монанд ривожланади. Даврда қандайдир ўзгаришлар: кўтарилиш ё пасайишлар юз бердими, буларнинг ҳаммаси давр кишисининг ҳаётида, ўй-фикрларида акс этади. Лекин бу дегани инсон боласи даврдан кўчирилган нусха дегани эмас. Даврнинг муҳри шахс фаолиятига ўз изини қай даражада қолдириши ҳар бир кишининг ўзига: унинг табиатига, тарбиясига, ахлоқига, мақсад интилишларига, дунёқарашига боғлиқ. Ўз навбатида, буларнинг ҳаммаси айланиб яна шахс

[1] Ойбек. Асарлар. Ўн томлик. IX том. Тадқиқот ва мақолалар. –Т.,1974. – Б.196

туғилиб ўсган ижтимоий муҳитга – даврга тақалади. Лекин шунга қарамай, ўз даврининг фарзанди бўлиши баробарида ҳақиқий шахс даврлар оша, сарҳадлар оша фикрлаши мумкин ва аслида ҳам шундай. Назаримда шу ўринда шахснинг ўзи ким ёки ҳеч бўлмаганда биз «шахс» деганда кимни назарда тутишимизни аниқлаб олишимиз керакка ўхшайди.

Ҳар битта одамни индивид деб атасак, инсоннинг навбатдаги – бир поғона баланд босқичи шахс мақомидир. Ҳа, индивидликдан шахсликка қадар бир поғона бор, лекин шундай поғонаки, унга кўтарилиш учун умрлар сарфланади. Шунда ҳам муваффақият юзта, мингта ва баъзан миллионлаб одамлар орасидан саноқли кишиларгагина насиб этиши мумкин. Чунки шахслик, аввало, инсоннинг ўз табиатига қулоқ тутиши ва ҳаётини қалбининг эшитганлари измига солиш ёки ҳеч бўлмаса шунга уринишдир. У ўз фитратига уйғун равишда танлаган йўлидан бошига ўлим келсин, қайтмайди. Чунки шахс ўзликни ифода қилишни саодат деб билади. «Шахс, – деб ёзади К.Г.Юнг, – алоҳида тирик мавжудот туғма ўзига хослигининг тамомий ифода бўлишидир. Шахс – энг юксак ҳаётий матонат натижаси...»[1]. “Ҳақиқий шахс ҳамиша ўз аниқ мақсадига – миссиясига эга ва унга ишонади... Бу (унга) ён бериш мумкин бўлмаган илоҳий қонундек таъсир қилади, кўпчилик ўз танлаган йўлида ҳалол бўлади деган факт бундай миссияли кишини сескантирмайди. У ўз табиатига бўйинсуниши зарур...»[2].

Демак, шахс фақат шароитнинг – муайян даврнинггина маҳсули бўлиб қололмайди. У даврга хос хусусиятларни ўзига сингдириши мумкин, лекин ўз миссиясини – англанган вазифасини адо этиш йўлида ҳар қандай давр чегарасини ёриб ўтади. Мунаққид Р.Қўчқоров Шавкат Раҳмон ҳақидаги бир мақоласида шундай ёзади: «Бу шоир вазиятнинг эмас, қисматнинг шоири. (Яъни ўз миссиясининг, ички овозининг таржимони –

[1] Юнг К.Г. Конфликты детской души. - М.: Канон, 1995. – С.191
[2] Ўша асар.- Б. 196

У.Ҳ.) Унга давр эмас, у даврга мавзу беради...»[1]. Нафсиламрини айтганда, тарихда ҳар қандай соҳада туб бурилишлар ясаш ҳам, оламшумул кашфиётлар яратиш иши ҳам айни шахслар[2] зиммасига тушиб келган. Гарчи бундан қарийб 700 йил аввал шахс дейилмаса-да, лекин, менингча, биз назарда тутган фазилатлар соҳиби бўлган зотлар ҳақида Жалолиддин Румий ёзади: «Олим агар амирлар соясида олим бўлишни ўйламаса, унинг билими ибтидо ва интиҳода Оллоҳ учун қилинган бўлади. Унинг тутган йўли ва кўрсатган фаолияти савоблидир. Чунки яратилиши шундайдир, балиқ сувдан бошқа ерда яшай олмаганидек, у ҳам бундан ўзгасини қилолмайди. Унинг қўлидан келгани шу. Бундай бир олим ҳаракатларини бошқариб йўлга солиб турган нарса ақлдир. Ҳамма ундан қўрқади ва инсонлар баъзан билиб, баъзан билмасдан у таратган нурдан баҳра оладилар. Хуллас, бундай бир олим амир ҳузурига борса, зоҳиран у зиёрат қилган, амир эса зиёрат қилинган бўлади. Аммо амир олимдан ҳамма вақт юксалишга чорловчи бир қувват – ёрдам олади, олимнинг эса амирга эҳтиёжи йўқ, чунки у бадавлатдир, нур сочаётган қуёш кабидир, иши таъмасиз кўмак бермоқ, эҳсон этмоқдир. У тошлардан лаъл ва ёқут қила олади, таркиби тупроқдан иборат бўлган тоғлардан мис, олтин кумуш ва темир-маъдланлар ясайди. Тупроқни тозалайди, ёшартиради. Дарахтларни турли-туман мевалар билан бойитади. Иш-эрмаги бағишламоқдир, ҳадя қилмоқдир»[3].

Кўриниб турганидек, улуғ мутасаввиф шахс, олим даражасига кўтарилган, ҳаётини иймон амрига бўйсундирган комил инсон ҳақида фикр юритмоқда. Ғарбда эса бундай инсон шахс деб юритилади. Ёки уни Ф.Нитще бироз идеаллаштириб, олий инсон (сверхчеловек)[4] деб атайди. Лекин моҳиятда Ғарб ҳам, Шарқ ҳам ўз индивидлик қобиғини ёриб чиқиб, тор шахсий ғаразлардан умуминсоний манфаатларни ҳимоя этиш

[1] Қўчқоров Р. Қалб табиати.//Ўзбекистон адабиёти ва санъати.- 1996. - 29 март.
[2] Қаранг: У.Ҳамдамов. Бадиий тафаккур тадрижи.Т., Янги аср авлоди .- 2002. Б.165-167.
[3] Жалолиддин Румий. Ичиндаги ичиндадур. – Т.: Ёзувчи,1997. – Б.9-10
[4] Ф.Нитще. Сочинения. В 2 х томах. Том 2. М.: Мысль. 1990. – С.8

даражасига кўтарила олган сара инсонларни назарда тутадики, XX аср ўзбек шеъриятининг бўй-бастини ҳам шахслик мақомига эришган ёки ўша йўлда ўша миссияни дея яшаб ўтган, яшаётган шоирлар ижоди белгилайди. Хўш, «ўша йўлда, ўша миссияни дея яшаётган» деган иборани қандай тушуниш керак? Маълумки, «комил инсон» лафзи юксак тушунчани ўзида жамлаган бўлиб, кўпинча у идеал ҳисобланган. Индивидликдан (одамликдан) баланд кўтарила олган ва ўзини ўзи камол топтиришда давом этаётган кишининг манзили камолот, комил инсонлик бўлган. Унга эришиш ниҳоятда камчилик зотларгагина насиб этганига қарамай, ўзини ўзи, ўзи орқали Худони англаш жаҳдидаги одамлар барибир бу машаққатли йўлдан воз кечмаганлар. Биз шахс табиатидан келиб чиққан ҳолда XX аср ўзбек шеърияти қиёфасини белгилайдиган, унда турли бурилишлар, ўзгаришлар содир этган шоирлар ҳақида фикр юритганимизда, уларнинг ҳам ана шу камолот мақомига эришган дея даъво қилмаймиз. Чунки даъво асоссиз ва янглиш бўлар эди. Зеро, XX асрга келиб юқоридаги тушунчалар ҳам шакл, ҳам мазмун жиҳатидан бирмунча ўзгаришларга дучор бўлди. Ўрта асрларда комилликкача бўлган йўл:

Ҳар қандай одам	Оллоҳ ва унинг Пайғамбари Муҳаммадга инонган зот, иймон эгаси	Шариат, маърифат, тариқат, ҳақиқат йўлларини босиб ўтаётган зот	Комил инсон

тартибида тушунилган бўлса, XX асрга келиб Ғарбда у:

индивид	шахс

ёки мана бундай:

индивид	шахс	олий инсон

шаклларда тушунила бошланган. Албатта, юқоридаги жадваллар жуда умумий нуқтаи назарларни акс эттирган бўлиб, масалани теранроқ ва

атрофлича ўрганмоқчи бўлсак, яна бошқа, хусусий қарашларга ҳам дуч келамиз. Жумладан, улуғ мутасаввиф Фаридиддин Аттор камолотга фақат ишқ воситасида эришиш мумкин деб ҳисоблаган ва ҳоказо. Бироқ XX асрга келиб, шарқда «комил инсон» тушунчаси бир қадар ўзгарди, деб ёздик. Бу нарса, аввало, дунёнинг бир-биридан хабардор бўлиб туриш, ҳар томонлама интеграция имконларининг ўсганлиги, ўзаро товар, ахборот алмашиш суръатининг жадаллашгани ва оқибатда бутун ер куррасининг талай қисми яхлит ижтимоий кайфият касб этгани билан изоҳланади. Ўтган асрдан бошлаб бу кайфият Ғарбдан Шарққа томон «юрди». Тарихий ўсишда бир неча асрдан буён турғунлик палласини бошидан кечираётган Шарқ Ғарбга эргашишга, қайсидир ўринларда унга тақлид қилишга, унинг кайфиятига киришга мажбур қолди. Бу кайфиятга кўра энди шарқликлар дунёқарашида реаллик, моддиюнчи назар кучайди. Чунки техника кириб келган ва у ҳаётга кенг тадбиқ этилганди, жамиятда ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар жадаллашган, асрлар давомида бир жойда депсиниб турган кўпгина шарқ мамлакатлари яна олдинга юра бошлаганди.

Моддий оламнинг ҳаракатга келиши мамлакат инфраструктурасини, жамият кайфиятини, унинг устувор қадриятларини тубдан ўзгартириб юборди. Натижада комил инсон концепцияси инсон ва жамият тарбиясининг асосини ташкил этган қадрият сифатида ўзининг янги мазмунига кўчди. Бу шундай мазмун эдики, энди унда ҳаракатдаги жамият ҳаёти билан чамбарчас боғлиқлик, унинг келажаги учун қайғуриш яшарди. Шахснинг миссияси энди ошиқлик ё дарвешлик эмас ва ёхуд оғир ва шарафли тасаввуфий йўлларни босиб ўтиш эмас, балки фидойилик, ўзликни кўпчиликнинг манфаати, жумладан, Ватан озодлиги йўлида фидо қилиш бўлиб дунёга келди. Биз юқорида «комил инсонлик шундай баланд мартабаки, унга етишиш жуда камчиликка насиб этган» деб ёздик. Аслида бу сўзнинг том маъносида ҳеч ким комилликка дохил бўлолмайди. У – бир идеал. Идеалки, кишини ҳамиша ўзига – юксакликка, юксалишга чорлайди,

унга маънавий озуқа, енгилмас ва тоза руҳ бағишлайди, идеалки, эвазига бутун бошли умрни талаб этади, лекин шунда ҳам етилмайди, у – мангу йўл... XX аср аввалига келиб комил инсон вазифасини давр жароҳатини ўз дарди ўлароқ қабул қилган ва юрт озодлиги, унинг порлоқ келажаги учун курашган, бу қутлуғ йўлда азиз жонларини-да берган шахслар бажара бошлашди. Бундай шахслар, энг аввало, адабиётда ўзларини кўрсатди: мафкурада Беҳбудий, илмда Фитрат, насрда Қодирий, назмда Чўлпон... Улар индивидлик қобиғини ёриб чиқиб, шахслик мақоми сари дадил илгарилаган, демакки, комиллик йўлида шахдам одим ташлаган улуғ сиймолардир. Шахс яна давр дардини кўради, уларга тўғри ташхис қўйиб, даволаш йўлларини топади, омади чопса даволайди ҳам. Биз Беҳбудий ё Фитрат, Қодирий ё Чўлпон ҳақида гапирганимизда шу нарсани англаймизки, улар бутун бир миллат олдига давр қўйган улкан, кечиктирилмас муаммоларни, аввало, тўғри идрок этганлар, сўнгра асосийларини муваффақиятли ҳал этганлар. Ёлғиз Чўлпон мисолида айтайлик. Давр шундай эдики, халқ бир томондан ичдан емирилган, амирлик ва хонликлар қарамоғида эзилган бўлса, иккинчи ёндан чор Русияси босқини аламини тортаётганди. Кўп ўтмай ҳокимият учинчи бир ёв – шўролар қўлига ўтди. Юртнинг мустамлакачилик олови баттар аланғаланди. Демак, ботинда ҳам, зоҳирда ҳам битта зўр муаммо, битта улкан дард пайдо бўлди – Ватан озодлиги. Чўлпон шеъриятининг бошдан охирига қадар бир чизиқ – озодлик ғояси чизиғи узилмай ўтади.

Халқ ҳам моддий, ҳам маънавий қашшоқ бўлиб, уни тубдан ислоҳ қилишнинг асосий йўли маърифат эди. Шунинг натижаси ўлароқ Чўлпон шеъриятида яна бир чизиқ – халқни маънавиятга, маорифга чорлов туғилди.

Давр ҳаёт-мамот даражасидаги сиёсий масалаларни ҳал қилаётганди, Чўлпон шеърияти сиёсий шеърият бўлиб жаранглади.

Ҳаёт ҳали мисли кўрилмаган миқёсда ижтимоий муаммоларни кўндаланг қилиб қўйганди, Чўлпон шеърияти ижтимоий шеъриятга

айланди. Фақат буларгина эмас, Чўлпон шеъриятида бироз кейин Ойбекда давом этган «соф лирика» – кўнгил шеъриятининг илк куртаклари очилди. Аслида, мавзулар ўз йўлига. Қайнаб турган симобдек бўлиб турган ана шу давр айни шу моҳиятига яраша янги бир шаклларни тақозо этаётганди. Бу нафақат адабиётда, балки, умуман, ҳаётнинг ҳамма соҳасида шундай эди. Чўпон эса адабиётда Беҳбудий, Фитрат ва Қодирийлар билан бирга ана шу улуғ ишни амалга оширди. У давр руҳи билан тўйинган мазмунга ўзга либос, янги ва муносиб шакл кийдирди. «... 20-йилларда Чўлпоннинг учта шеърий тўплами босилган. Булар – «Уйғониш»(1922), «Булоқлар» (1923) ва «Тонг сирлари» (1926). Муболағасиз айтиш мумкинки, ўша давр адабий ҳаётида катта адабий ҳодиса бўлган бу тўпламлар янги ўзбек шеърияти учун том маънода пойдевор бўлди»[1], деб ёзади профессор О.Шарафиддинов.

Беҳбудий ва Ҳамза драмада, Қодирий прозада, Фитрат, Ҳамза ва асосан, Чўлпон поэзияда ўзларининг илк уринишлари биланоқ янги ўзбек адабиётининг тамал тошини қўйдилар.

Демак, давр шахсни тебратди, шахс шеърни. Ўз навбатида шеър одамларга таъсир қилди, одамлар эса даврга. Демак, шахс даврдан олиб, даврга берди. Кўринадики, шахс-шоир аввало давр ва шеър ўртасидадир. Даврнинг руҳи шеърда қандай ва қай даражада акс этиши ўртада турган шахсга, унинг салоҳиятига боғлиқ. Агар таъбир жоиз бўлса, шундай деган бўлардим: даврнинг руҳи, кайфияти нур бўлса, шахс ана шу нурни бир нуқтага тўплаб, ўзидан ўтгазгувчи шаффоф жисм – фокусдир. Бу томонда иссиқлик илинжида турган одамларнинг қачон ва қандай оловга эга бўлишлари ўша жисм(линза)нинг нечоғли ишга яроқлилигига – шаффофлигига боғлиқ. Р.Қўчқор ана шундай шахс-шоир ҳақида «Бу шоир вазиятнинг эмас, қисматнинг шоири. Унга давр эмас, у даврга мавзу беради» деганида, масаланинг фақат бир томонини назарда тутади. Юқорида кўрдикки, шоир ҳам даврдан олади, ҳам беради. Олдин олади,

[1] XX аср ўзбек адабиёти тарихи. Тўплам. –Т.,1999. – Б.173

кейин беради. Менингча, индивидлик қобиғини ёриб чиқиб, шахслик мақоми сари илгарилаётган шоирларгина даврга нимадир (мавзу) беришга қодирдир. Лекин, аввало, у ҳам ўз давридан мавзу олишга мажбур, чунки у шу даврда истиқомат қиляптими, унинг оғриқларини ҳар кимдан илгари ўз баданида ҳис этади ва дард қоғозга шеър бўлиб тўкилади. Демак, шоир даврдан олади. Бироқ у ўзгаларга тақлид қилиб, чайналган мавзуларга эргашмайди, балки илк мавзу чизиғини унинг ўзи тортади. Эҳтимол, Р.Қўчқор «у даврдан мавзу олмайди» деганда шуни назарда тутмоқчи бўлгандир. Лекин нима бўлганда ҳам, шоир осмондан тушган фаришта эмас, у ҳам шу заминнинг, у ёки бу жамиятнинг, даврнинг фарзанди экан, унинг асарлари истаса-истамаса, хоҳ тўғридан тўғри, хоҳ айланма йўллар (рамз, метафора, тарихга мурожаат...) ёрдамида, барибир, ўз даврига келиб туташаверади. Фақат у билан битта хавф – давр қобиғида қолиб кетиш ҳавфи ҳамиша ёнма-ён юрадики, агар у шоирнинг фитратида шахсликка даъвогар интилишлар бўлмаса ва айни вақтда улар парвариш этилмаса. Шахс-шоир ўз даврининг мавзуларини куйлаши мумкин ва зарур, лекин шундай куйлайдики, натижада у умумдаврий, шу билан бирга умуминсоний моҳият касб этади. Чўлпоннинг машҳур шеъридан ўқиймиз:

Тириксан, ўлмагансан,
Сен-да одам, сен-да инсонсен;
Кишан кийма, бўйин эгма,
Ки, сен ҳам ҳур туғилғонсен!..[1]

Шеърда асосан ҳурлик, озодлик ғояси илгари сурилган, унда инсонни то тирик экан, кишан киймасликка чорлов бор. Бори – шу. Лекин биз уни ҳануз севиб ўқиймиз. Чунки бу шеър ўз даврининг маҳсули бўлиб дунёга

[1] Чўлпон. Асарлар. 1-жилд.- Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1994.- Б.55; бундан кейин шу нашрдан олинган кўчирмалардан қавс ичида жилд ва саҳифа кўрсатилади.

келганлиги билан бир қаторда ўзга даврларга ҳам хитоб қила олади. Бунинг асосий сабаби шеър ифода этаётган мазмун ва уни ифода этаётган шаклнинг мутаносиблигида, энг муҳими, озодлик мавзусининг умрбоқийлиги билан изоҳланади. Бошқача айтсак, башарият бор экан, одамзод хоҳ у, хоҳ бу мазмун ва кўринишда кимгадир ёки нимагадир қарам бўлиб қолиш хавфи билан доимо ёнма-ён яшайди. Яъни ҳурлик, озодлик мавзуси бизнинг ҳар биримизга ҳамиша дахлдор ғоя бўлганидан, биз шундай мавзулар санъаткорона акс эттирилган бадиият намуналарига бефарқ қарай олмаймиз.

Бироқ бу бадиий асарнинг таъсир қуввати фақат мавзунинг умумбашарий ва умумзамонийлиги билан белгиланади, дегани эмас. Асло! Чунки бир хил тупроқ ва гил икки хил табиатли, икки хил маҳорат ва тажрибали наққош қўлида икки хил маъно, икки хил шакл касб этганидек, ҳар қандай муқаддас, глобал мавзу ҳам турли хил шоирда турлича акс эттирилади. Қолаверса, ҳар қандай моҳирона ишланган мавзу ҳам ҳар қанча умумзамоний бўлмасин, унинг ўқувчига таъсир қуввати турли даврларда турлича кечади. Хусусан, Чўлпоннинг юқорида парча келтирилган «Кўнгил» деб аталган шеърининг ўқувчига таъсир кучи ўз даврида (шеър 1922 йилда, мамлакатимиз чоризмдан сўнг Шўролар томонидан қайта истило этилган вақтда ёзилган) бошқача, ҳозир, юртимиз озодликка чиққан паллада яна бошқа хилдир. Шеърни шеър ёзилган давр муҳити етилтирди. Шоирни ҳам давр тарбиялади. Демак, шоир «Кўнгил» шеърига сингдирган дард – озодлик қайғуси билан ёнма-ён ўсди, улғайди. Демак, ўша дардни шоир билан бирга чеккан давр ўқувчиси учун шеърда акс этган руҳ тоза эди, ўз замониники эди. Бинобарин, улар шеърга сингдирилган дардли маънони шоир назарда тутган маънога энг яқин тарзда тушунганлар ва шунга яраша таъсирланганлар. Мен «эстетик завқ олганлар» деб эмас, балки «таъсирланганлар» деб ёздим. Чунки эстетик завқ учун нафақат шоир (умуман, ижодкор)дан, балки асарга материал бўлаётган у ёки бу ҳодиса, нарса ва жараёндан ҳам маълум масофага узоқлашиш лозим. «Кишан кийма,

бўйин эгма, Ки сен ҳам ҳур туғилғонсен!» дея мурожаат қилаётган билан бирга, уни эшитаётган ҳам ўша вақтда ҳақиқатан озод эмас эди. Алалхусус, шеърда акс этган дарднинг – оловнинг ичида ўқувчининг ўзи ёнарди. Бинобарин, у ўз дарди туширилган шеърдан фақат қаттиқ мутаассир бўлиши мумкин эди, холос. Ўқувчининг эстетик завқ олиши учун эса оз эмас, кўп эмас, 70 йил керак бўлди, ўзга ижтимоий-сиёсий-психологик кайфиятга эга бўлган давр зарур бўлди. «Кўнгил» шеъри давр маҳсули ўлароқ шоирнинг ўз замондошларига қарата айтган дардли хитоби ва, шеър қандай мақсадда бўлган бўлса, вақтида шундай тушунилган эса-да, бугунги ўқувчи учун унинг маъно сарҳадлари анча кенгайган. Бугун шеърни истило этилган ўлканинг эмас, балки озод мамлакатнинг фуқароси сифатида ўқиймиз. Аввало, шунинг ўзидаёқ шеърнинг таъсир кучи ўзгаради. Бугун биз шеърга шўролар томонидан босиб олинган қадим Туркистон дардининггина эмас, балки умуман, хоҳ у сиёсий-иқтисодий, хоҳ маънавий-мафкуравий моҳиятда, хоҳ бутун бошли мамлакат, хоҳ битта инсон мисолида бўлсин, булардан қатъи назар, ҳар қандай қарамликка, қулликка қарши исён – мурожаатнинг мужассами ўлароқ қараймиз. Бу нарса шуни кўрсатадики, ҳар битта давр бошқа даврдан ўзининг муайян сиёсий-ижтимоий-психологик кайфияти билан фарқ қилади. Шеър, умуман, ҳар қандай санъат асари, ана шу муҳит-кайфиятдан ўсиб чиқади ва баъзан ўз давригагина хизмат қилса, баъзан ўзининг рамзийлиги, маъно кўпқатламлилиги боис бошқа замонлар истеъмолига ҳам кириб бораверади. «Кўнгил» шеъри ана шу иккинчи тоифадаги шеърлар сирасидан. Умуман, Чўлпоннинг бутун фаолиятини, эрк ва озодлик учун кураш тимсоли деб айтса бўлади. Ва шоирни айнан эрк куйчиси этиб майдонга келтирган ташқи омил давр эди, унинг ижтимоий-психологик муҳити эди. «Шеъриятда давр тушунчасининг ўзига хос хусусияти бевосита инсон шахси билан уйғунликда тажассум топди. Гарчанд, давр тушунчаси орқали инсониятнинг ўтмиши, ҳозири, келажаги ёки инсон умрининг мазмуни, моҳияти тўғрисида

гап борса-да, у энг аввало, ҳаёт, воқелик ва инсон шахсияти билан алоқадорликда намоён бўлади»[1], - деб ёзади профессор Н.Раҳимжонов. Бундан ҳам шу нарса аёнлашадики, даврга хос бўлган бош хусусиятлар шеъриятга бевосита шоир шахси орқали кўчади. Айни пайтда, шоир шахсининг ички қувватини, унинг табиатидан келиб чиқувчи йўналишларни парвариш айловчи ёки уларнинг йўлини тўсувчи ҳам айнан ташқи муҳит – давр кайфиятидир. Чўлпоннинг юрт истило этилган вақтда туғилиши ва камол топиши унинг ижод лейтмотивини инсон эрки ва мамлакат озодлиги масаласи ташкил этиши учун реал замин яратди. 1819 йилда ёзилган «Робинзон Крузо» романи муаллифи Даниэль Дефо ҳақида эса бутунлай бошқа фикрни айтиш мумкин. Д.Дефо чор томони денгиз ва уммонлар билан ўралган, бинобарин, шу факторлар билан боғлиқ турли хил саргузаштлар, ғаройиб ҳодисаларга бой мамлакат – Англияда туғилди ва ўша муҳитда тарбия кўрди. Унинг ижодининг катта қисмини айнан саргузаштлар ташкил этади ва улар орасида энг машҳури «Робинзон Крузо»дир. Энди хаёлга эрк берайлик-да, Чўлпонни «Робинзон Крузо» романи, Даниэль Дефони эса Чўлпоннинг юрт озодлиги ғоясига йўғрилган оловли шеърияти билан ёнма-ён тасаввур қилиб кўрайлик. Ҳеч ёпишмайди. Бунинг биринчи сабаби улар яшаган муҳитнинг, воқеликнинг, демакки, даврларнинг турфалигидир. Кўринадики, давр ҳам ижодкорга мавзу беради. Лекин нега унда озодлик ғояси замондошларда Чўлпон даражасида куйланмаган? Айни шу ерда биз шоир шахси – ички факторга дуч келамиз. Демак, шундай хулоса ясаш мумкин: **давр шеърият деб аталмиш кўзгуда акс этади. Лекин бу акс шоир шахси призмасидан ўтган маҳсулдир**. Шу билан бирга, шеърият нафақат шоир ёки нафақат давр фарзанди, балки у бир вақтнинг ўзида ҳам ички фактор – шоир, ҳам ташқи фактор – давр кесишган нуқталарда туғилган оламдир.

[1] Раҳимжонов Н. Давр ва ўзбек лирикаси. – Т.: Фан, 1979. – Б. 8-9

Хўш, бу давр шеъриятда қандай акс этади? Унинг «кўз билан кўриб, қулоқ билан эшитса» бўладиган, яъни тутқич берадиган жиҳатлари борми? Бошқача айтсак, аср аввалида битилган шеърда акс этган давр руҳини юзийллик адоғида ёзилган шеърникидан фарқлаб олса бўладими? «...Давр фалсафий мавзулар ичида энг абстракт характерга эгалиги билан ажралиб туради. Сабаби, унинг моддийлашган конкрет бир шакли йўқ. Бу абстрактликка фақат инсон фаолиятигина конкретлилик бахш эта олади»[1]. Дарҳақиқат, давр ўз табиатига кўра анча мавҳум тушунча. Уни бошқа тушунчалар – муҳаббат, ҳаёт, ўлим, табиат билан қиёс этилганда ҳам «тутиб оладиган жиҳатларининг нисбатан камлиги билан ажралиб туради. Биз «нисбатан камлиги» деб ёздик. Профессор Н.Раҳимжонов эса «унинг моддийлашган конкрет шакли йўқ» дея ёзади ва давр мавзусини табиат мавзусига қиёсан олади. «Табиат мавзусини олайлик. У конкрет, аниқ бир моҳиятга эга; яъни табиат ўзининг ранги, бўёқлари, жисми, оҳанги билан, эмоционал ҳис-туйғу ва интеллектуал фикр уйғотиши билан муайян аниқ шакл-шамойилга эга»[2]. Назаримда, ҳар бир даврнинг ҳам хос хусусиятлари мавжудки, улар ҳам ўз навбатида у ёки бу даражадаги моддий кўринишларга эгадир. Чунончи, 60-йилларда инсон космосга учди. Демак, космик кема ҳам шу даврда ихтиро этилди. Мазкур оламшумул воқеага бағишланган шеърлар ҳам, асосан, шундан кейин ёзила бошлади. Шеърлардаги космик кема – бир деталь, лекин шундай деталки, унда даврнинг руҳи, давр илғор ақлларининг интилишлари тажассум топган. Ёки яна Чўлпонга қайтсак. Шоирнинг табиат ва ҳатто ёр ҳақидаги кўплаб шеърлари ҳам бора-бора юрт қайғуси, озодлик дардига боғланиб кетади. Чунки юрт истило этилган, таланган, хўрланган бир вақтда шоир кўнглига ватан ҳурлигидан ўзга дард сиғмаган. Бинобарин, давр руҳи Чўлпон шеъриятидаги эрк ва озодлик сари интилишда бир қадар конкретлашган.

[1] Раҳимжонов Н. Давр ва ўзбек лирикаси. – Т.: Фан, 1979. – Б. 8-9
[2] Раҳимжонов Н. Ўша асар. – Б. 9

Демак, даврнинг, Н.Раҳимжонов таъкидлаганидек, «моддийлашган конкрет бир шакли йўқ». Бироқ даврнинг руҳи, унинг интилишлари, ғоялари у ёки бу шаклларда моддийлашуви ва конкретлашуви мумкин. Даврнинг абстракт характерига «фақат инсон фаолиятигина конкретлик бахш эта олади» деганида эса профессорга эътироз туғилмайди. Шунга кўра, у давр руҳининг шеърда акс этишини қуйидагича изоҳлайди: «Шеърдаги давр тушунчаси ижтимоий-сиёсий воқелик билан боғлиқликдаги инсон ҳаёти билан белгиланади. Шеърият инсоният учун яратилар экан, шоир учун давр миқёси замондошлари ҳаёти, инсон тақдири билан характерланади; инсоннинг бугунги ҳаёти, тушунча ва тафаккури билан узвий боғлиқликда намоён бўлади»[1].

Албатта, давр руҳи, асосан, шу даврнинг ижтимоий-психологик муҳитида яшаётган шахс – шоирнинг ёки унга замондош бўлганларнинг «назари» орқали шеърга кўчади. Бинобарин, ҳар бир даврнинг сиёсий-ижтимоий-психологик кайфияти ўша давр моҳиятини белгилайди. Қачонки, жамиятнинг ижтимоий-психологик кайфияти ўзгарса, демакки, шу мамлакатда даврлар ҳам алмашади. Кўринадики, давр тушунчаси ҳар қанча мавҳум бўлмасин, унинг сийратини очиб берувчи моҳияти ҳамиша мавжуд ва шеъриятдаги давр тушунчаси айни моҳиятда яшар экан.

Юқорида юритган мулоҳазалардан келиб чиқиб ва тадқиқотимиз давомидаги масалага ёндашувнинг моҳиятини англатишини ҳисобга олган ҳолда, шу ўринда давр – шахс – шеърият муносабати бўйича асосий илмий концепциямизни таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Булар:

биринчиси – шеърият ижтимоий ҳодиса сифатида инсоннинг руҳий моҳиятидан ибтидо олади. Шу маънода одамзоднинг ҳозирги ҳолга келиши, яъни инсоннинг инсонга айланиши фақат ташқи омил – ташқи шарт-шароитларгагина боғлиқ жараён бўлмай, айни пайтда ички омил –

[1] Раҳимжонов Н. Давр ва ўзбек лирикаси. – Т.: Фан, 1979. – Б. 8-9

инсоннинг зоти билан, унга жойлашган руҳий моҳиятнинг ижтимоийлик шаклида намоён бўлиши билан ҳам боғлиқдир. Яъни ижтимоийлик ташқаридан ёпиштирилган ёрлиқ эмас, балки инсоннинг қонида мавжуд моҳият бўлиб, унинг узоқ эволюцион йўлни босиб ўтиши натижасида башарият бугунги тамаддунни қўлга киритди. Шеърият эса ана шу моҳиятнинг намоён бўлиш шаклларидан биридир;

иккинчиси – ҳар қандай яхши шеър марказида ўзининг қувонч ва ташвиши, орзу ва армони билан Инсон туради. Шеър худди шу инсондан, унинг табиати, мақсад ва интилишлари, яна-да тўғриси, инсон ҳақидаги тасаввурдан келиб чиқиб тушунилади. Инсон тўғрисидаги тасаввурлар эса кўп жиҳатдан у ёки бу дунёқарашга асосланган олимларнинг методологиясидан сув ичади. Ўз навбатида, бу методологияларнинг аксари инсонни ё материалистик ёхуд идеалистик нуқтаи назардан талқин этишга мойил бўлади. Яъни уларнинг бири инсон ижтимоий «ҳайвон» деса, бошқаси унинг биологик асосига кўпроқ эътибор беради, учинчиси эса инсонга руҳий мавжудот сифатида қарайди ва шу асосда ўз назарияларини яратишади. Ҳақиқатда эса инсон (хоҳ ҳаётдаги ва хоҳ шеъриятдаги бўлсин) ҳақида фикр юритганда ундаги ҳамма жиҳатларни – ижтимоий, биологик ва руҳий ибтидоларни бирликда олиш зарур ва шундай қилингандагина инсонга, унинг моҳиятига яқинроқ бориш мумкин бўлади;

учинчиси – инсон моҳияти турли даврлар шеъриятида турлича жило беради. Чунки ҳар бир давр алоҳида спецификага эга ижтимоий-психологик муҳит сифатида инсонга – шоирга ўз таъсирини ўтказади ва бу таъсир шоир орқали шеърга кўчади. Шу тариқа шеърият шоир томонидан таклиф этилган давр сийратини акс эттирувчи кўзгуга айланади. Зеро, шоир шахсини муайян иқлимли давр ёки даврлар етилтиради. Шунга кўра, унинг шеърияти ўзи мансуб бўлган давр (ёки даврлар) руҳи билан тўйингандир. Бинобарин, маълум маънода шеър давр фарзанди ҳамдир. Лекин шеър муайян бир давргагина боғланиб қолмайди, шундай шеърлар борки, улар даврлар оша

яшайди. Бунда шоир шахси муҳим ўрин тутади. Чунки шоир индивидлик қобиғини ёриб, шахслик мақоми сари бошловчи йўлга чиқиб олган ёки ўша мақомга эришган бўлади. Чунки шахслик, аввало, бир калла баланд бўлиб дунёга боқишдир, ўтмиш, ҳозир ва келажакни узвий боғлиқликда ва ўзаро қонуний алоқадорликда кўра билишдир, ўзликни кўпчиликнинг манфаати йўлида фидо қилиш ва энг муҳими, ҳаётни қалб амрига мувофиқ қуриш салоҳиятидир. Шоир шахси ана шундай фазилатлар соҳиби экан, шеър ҳам шунга яраша маънан юксалиб боради. Шунинг учун ҳам шахс-шоир қисмат шоири ва у даврдан мавзу олиши баробарида ўрни келганда унга мавзу ҳам беради, бера олади. Шу тарзда ҳақиқий шеърият фақат даврнинг фарзанди бўлиб қололмайди, у шахс-шоир қиёфасида даврларга ўгит беради, унинг ҳолига у ёки бу даражада таъсир ўтказади.

I.2. XX аср янги ўзбек шеъриятида идеал муаммоси

Шеъриятдаги идеал масаласи жуда мураккаб, кўп қиррали. У ҳамма даврлар учун муҳим ҳисобланиб келган. Фақат ўз қиёфасини ўзгартириб-турланиб турганлиги боис идеални ҳар доим ҳам сувнинг юзасида учратиш мумкин эмас. Аслида-чи? Аслида, у гоҳ идеал-қаҳрамон, гоҳ эса идеал-ғоя – мафкура сифатида яшаган, яшайди. Худонинг бошқа махлуқларидан фарқ қилиб, инсон табиат ато этган неъматларнинг ўзи билан қаноатланиб яшай олмаган. У ҳамиша ўзининг ҳаётини яхшилаш, атрофни ўзининг хоҳиш-истаклари, орзуларига монанд ўзгартиришга ҳаракат қилган. Ва албатта унинг бу ҳаракати онгидаги тасаввурдан қувват олади, шу тасаввур унинг учун бир маёқ вазифасини ўтайди. Бу эса биз идеал деб атайдиган нарса жуда қадим илдизларга эга эканлигини кўрсатади. Профессор Комил Имомов «Мифологик афсоналар» деб номланган мақоласида: «Мифологик афсоналар генезисининг қадимий илдизлари оила, уруғ, қабила эътиқодларига бориб боғланади. Хусусан, афсоналар асосини ибтидоий инсон ҳаёти, номаълум ҳодисаларга жавоб топишга уриниш, эътиқодий тушунча, тасаввурлар яратишга, шунингдек, момақалдироқ, чақмоқ, бўрон, зилзила, сел каби ғайриоддий кўринган ҳодисаларга қарши кураша оладиган ***ғайритабиий паҳлавонларни*** (таъкид бизники – У.Ҳ.) излаш, аждодлар руҳига сажда қилиш, нотабиий кучга сиғиниш, илоҳий қудратга ишонч, ҳимматига топиниш кабилар ташкил этган»[1], – деб ёзади. Яъни қадим аждодларимиз яратган мифологик афсоналар дунёни билиш ва воқеликни ўзгартириш эҳтиёжидан келиб чиққан бўлиб, уларда қадимиятга хос идеал

[1] Тил ва адабиёт журнали. Т.: Фан. 2008. №6

акс этган. Хусусан, ўша ибтидоий жамоа одамлари ҳам ҳаётларида юз берган чигал муаммоларни ечишда ўзларига маънан куч берувчи идеал қаҳрамонларга – **ғайритабиий паҳлавонларга** ботиний эҳтиёж туйганлиги бунинг ёрқин далилидир.

Луғатларда идеал сўзи французча бўлиб, юнонча «идеа» калимасидан келиб чиққани ёзилади. «Идеал (юн. Idea – тимсол, ғоя, тушунча) – бирор нарса, воқеа ва ҳодисанинг олий намунаси, камолоти; айрим шахс, шахслар гуруҳи, табақа ва жамият интилувчи олий мақсад. Ижтимой-сиёсий идеал – мукаммал ижтимоий тузум; ахлоқий идеал – баркамол инсон сифатлари, инсоний муносабатлар; эстетик идеал – ҳар тарафлама камолга етган гўзал кўриниш, хислат, тавсиф”[1] деб таъриф берилган энциклопедияда. Замонавий адабиётшунослик ва санъатшунослик фанларида муҳим ўрин тутувчи идеал категорияси XVIII асрдан эътиборан фалсафа ва эстетикага оид тадқиқотларда атрофлича чуқур ўрганила бошланган. Жумладан, француз ва немис олимларидан Дидро, Руссо, Вольтер, Гегель, Кант, Баумгартен, рус танқидчилари Белинский, Чернишевский ва файласуф В.Соловьёвлар идеал муаммосини махсус тадқиқ этганлар. Санъатдаги идеал тушунчасининг илмда бугун истеъмолдаги қиёфаси кўп жиҳатдан ана шу мутафаккирларнинг меҳнатлари ҳосиласи.

Вл.Соловьев, П.Флоренский, Н.Лосский, Н.Федоров, И.Ильин, Н.Бердяев каби файласуфлар идеални турмушнинг олий ва илоҳий ибтидоси деб қарашган. Уларча, санъат – идеалнинг образли тажассуми. Шундан келиб чиқадиган бўлсак, идеал бу – воқеликка санъаткор (шоир) бадиий муносабатининг образли ҳосиласидир. Бадиий асар, П.Кропоткин таъбири бўйича, «шахсий сажияга эга бўлиб, муаллиф ҳар қанча уринмасин, унинг симпатияси ўз ижодида акс этади ва у ўз таъбига мос келган нарсаларни

[1] Ўзбекистон миллий энциклопедиси.- Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедиси давлат илмий нашриёти, 2002.- Б 76

идеаллаштиради»[1]. Дарҳақиқат, олимнинг теран мулоҳазаларида жон бор. Шоир ўз майл ва интилишларидан келиб чиқиб йўналиш, мавзу танлайди. Шунга қарамай, бир шоирга тегишли бўлган у ёки бу мазмундаги идеал бир вақтнинг ўзида бутун бошли миллатга, миллат тарихининг муайян бир босқичига хос бўлиши ҳам мумкин. Чунки ўша идеал муайян ижтимоий-тарихий шароитда тўлишиб-конкретлашган. Устига устак, шоир яна чин санъаткор бўлса, унинг шеърлари довруғи оламларни тутади, чунки идеал жавҳарини асрлар оша яшаб келаётган умуминсоний қадриятлар ташкил этади. XX аср ўзбек шеърияти мисолида олсак, Чўлпон ижоди 20-йилларнинг, Абдулла Орипов шеърияти эса 60-70-йилларнинг бадиий ҳужжатига айлангани шуни кўрсатади. Зеро, бу шоирларнинг ҳар бири ўз даврининг энг илғор идеали қўйнида яшади ва ижод қилди.

Идеал масаласига оид кўплаб илмий ишлар яратилган, уларда идеалга турлича таърифлар берилган. Гарчи бу тушунча амалиётда кўпроқ *эстетик идеал* атамаси билан юритилса ҳам, ҳақиқатда у серқирра ҳодисадир. Шунинг учун ҳам ҳозирда кенгроқ оммалашган ва кўпчилик томонидан эътироф этилган Гегель, Чернишевский, Соловьёвларнинг қарашларида идеалнинг қуйидаги жиҳатлари алоҳида қайд этилади:

а) ақл соҳасида – ҳақиқат,

б) ахлоқ соҳасида – эзгулик,

в) эстетика соҳасида – гўзаллик.

Шу ўринда “ақл соҳасида ҳақиқат” дейилган тезисни бироз таҳрир қилиб, “эътиқод бобида – ҳақиқат”, ёки янаям жўялироғи, “дунёқараш соҳасида – ҳақиқат” десак, мақсадга мувофиқ қиёфа касб этгулик. Чунки “дунёқараш” “ақл”га нисбатан умумийроқ мазмундаги категория бўлгани боис кенгроқ майдонни ўз тасарруфига ола билади. Бас, шундай экан, унинг ичига ижтимоий идеаллар – одил шоҳ, адолатли жамият, ҳалолу пок инсон, садоқатли дўст каби қатор тушунчалар кириб кетади.

[1] Кропоткин П. Русская литература. Идеал и действительность. Курс лекций. – М., 2003. – С.247

Идеал бобида немис олими И.Кантнинг мулоҳазаларидан келиб чиқиб, бутунлай қарама-қарши нуқтаи назарни ҳимоя қилган И.Ильинский ёзади: “Йўқ. Инсонга идеални табиат берган эмас. Идеални инсоннинг ўзи яратган. Чунки унга воқеликни нуқсонлардан тозалаш ва шуурда у(идеал)нинг ёрқин образини қуриб чиқишга интилиш хос”[1]. Демак, олимнинг фикрича, идеал тамомила субъектив характерга эга. Адолат юзасидан қайд этиш керакки, идеал тўғрисидаги мазкур субъектив муносабат ҳам қандайдир асосга таянади ва бу асос ҳар нарсадан олдин табиатдир, воқеликдир. Чунки, аввало, табиатда инсон ботинидаги идеалнинг шаклланишига дастлабки чизиқларни тортгувчи ҳамма шарт-шароит мавжуд, яъни табиатдаги уйғунлик шоир ботинидаги идеалнинг шаклланишидаги зарур омиллардан ҳисобланади. Иккинчи томондан, модомики инсонга “воқеликни нуқсонлардан тозалаш ва шуурда у(идеал)нинг ёрқин образини қуриб чиқишга интилиш хос” экан, идеалнинг воқелик таъсирида муттасил тўлишиб-конкретлашиб бориши ҳам табиий ва қонуний ҳолдир. Зеро, акс ҳолда инсониятнинг тараққий этиши мумкин бўлмас эди. Яъни тараққиётнинг механизми тахминан мана бундай: воқелик билан мулоқот натижасида идеал тўлишиб-конкретлашиб боради – тўлишиб-конкретлашган идеал воқеликни шунга мос ўзгартириш этиёжини келтириб чиқаради – инсоннинг саъй-ҳаракати шу эҳтиёжни қондиришга қаратилади.

ХХ аср бошларида адабиётимизда содир бўлган “ўзгаришлар орасида энг муҳими — идеалнинг "ерга тушгани"дирки, бунинг натижаси ўлароқ бадиият, гўзаллик тушунчаларига ҳам жиддий таҳрирлар киритилди[2]”, деб ёзади Д.Қуронов. Бирмунча образли тарзда айтилган бу фикр шарҳланган эмас, лекин бизга шу ўринда шарҳ зарур. Юқорида идеалнинг уч қирраси ҳақида тўхталган эдик. Энди шу жиҳатдан ислом маданиятининг таркибий қисми бўлмиш мумтоз адабиётимиз, хусусан, тасаввуф адабиётининг

[1] И.Ильинский. Постигая идеала. – М.,1981. – С.3
[2] Д.Қуронов. Чўлпон насри поэтикаси.- Т.: Шарқ, 2004. – Б.

идеалини қараб чиқайлик. Унинг идеали ақл ёки дунёқараш соҳасида – Ҳақ, Аллоҳ; эзгулик соҳасида – Ҳақнинг буюрганини қилиш ва у қайтарганни қилмаслик; гўзаллик соҳасида – шу иккисига мувофиқлик, яъни нимаики буларга мувофиқ бўлса ўша гўзалдир. Табиийки, шу идеал асосида умр кечирган аждодларимиз учун фоний дунё боқий дунё туфайлигина қиммат касб этади. У – инсоннинг боқий дунёга ўтиши учун тайёргарлик қилинадиган жой, инсон ҳаёти давомида эзгу амалларни бажариб ўтса, боқий саодатга эришади. Демак, инсон ўз ҳаётий амалларини шунга мослайди, ҳаётини жаннатга, яратган жамолига эришадиган тарзда қуришга интилади, бу дунёнинг ўткинчи саодатидан абадий саодатни устун қўяди. XX аср бошига келиб “идеалнинг ерга тушиши” деганида Д.Қуронов шуни, аср бошида инсоннинг ижтимоийлашуви билан боғлиқ ҳолда идеалнинг реал ҳаётга яқинлашгани, унинг ижтимоий-сиёсий мундарижа касб этганини назарда тутади. Яъни ижтимоийлашган инсоннинг ҳаётда (ҳам ижтимоий, ҳам шахсий) кўзлаган мақсадлари ҳам идеал мазмунига сингди. Шу жиҳатдан жадид адабиётининг идеалини юқоридаги тартибда кўриб чиқайлик. Жадид адабиётининг идеали ақл ёки дунёқараш соҳасида – миллат тараққийси. Албатта, гарчи бир сўз билан айтсак-да, бу мақсад миллий озодлик, маърифатли ва муносиб миллий турмуш, адолатли жамият каби кўплаб тушунчаларни ҳам ўз ичига қамраб олади. Жадид маърифатпарварлари эзгулик деганда миллат тараққийсига хизмат қилувчи амални тушунганлар. Яъни нимаики миллатни тараққий эттиришга, унинг озод ва фаровон яшашига, дунёда муносиб ўрин эгаллашига хизмат қилса, шу нарса эзгуликдир. Бинобарин, шу иккаласига мувофиқ бўлган нарсагина гўзалдир.

Биз идеал воқелик таъсирида муттасил ўзгаришда бўлади дедик. Бироқ бу идеал бутунлай замонга тобе, унга чамбарчас боғлиқ дегани эмас. Чунки идеалда ҳар бир авлод аввалгилардан мерос сифатида оладиган ўзгармас жавҳар бор. Агар башарият тарихига, санъат ва адабиётнинг кўп

минг йиллик тараққиёт йўлига шу жиҳатдан назар солсак, юқорида айтилган уч қиррадан биринчиси – ақл ёки дунёқараш соҳасигина тубдан ўзгаришга учраганини кўришимиз мумкин. Катта ўлчамда қаралса, бундай туб ўзгариш биринчи бор маъжусийликдан яккахудоликка ўтишда, иккинчи бор эса "янги замон"га ўтишда – Европада XVIII асрда, Шарқда эса XIX аср охирларидан бошлаб кузатилади. Албатта, бу ўзгариш эзгулик ва гўзаллик тушунчаларига ҳам таҳрир киритади, лекин бу соҳалар ўзининг ўзак, жавҳар хусусиятларини сақлаб қолаверади.

XX аср инсоният учун ширин келди деёлмаймиз. Биргина мамлакатимиз мисолида мушоҳада қиламиз: аср аввалидаги қашшоқлик, маърифатсизлик, кетма-кет юз берган инқилобларнинг таъсири, хонликлар – совет давлати – "босмачилар" учлиги ўртасидаги урушлар, ниҳоят, шўролар ҳукмронлиги, улар ўтказган қатор сиёсий-иқтисодий тадбирлар (коллективлаштириш, қулоқлаштириш, индустрлаштириш, қатағонлар ва ҳоказолар), Улуғ Ватан уруши, шахсга сиғиниш ва унинг оқибатлари, Сталиннинг ўлими ва сиёсий илиқлик шабадаларининг эсиши, "туруғунлик" ёки расман "ривожланган социализм" даври, ошкоралик ва қайта қуриш, ниҳоят, Истиқлол…

Бу демакки, XX асрда ватандош инсон ўз ҳаёт йўлида умид ва умидсизлик деган иккита қутб ўртасида жони ҳалак яшади. Натижада у худди ибтидоий жамоа одами – аждоди каби ҳаётдан идеаллар қидирди. У гоҳо идеалларда ўз орзу-армонларини мужассам кўрди, гоҳо рўёбга чиқмаган истакларини санъат ва адабиётдаги қаҳрамонлар зиммасига юклаб таскин топишга (яъни санъатнинг компенсаторлик функцияси[1]) уринди.

Идеал тимсолий-ҳиссий шаклда акс эттирилгандагина унинг бадиий талқини тўғрисида гап бориши мумкин. Ижтимоий, маънавий, эстетик идеалларни бадииятга айлантириш учун санъаткор анча-мунча йўлни босиб ўтган бўлиши керак. Энг катта шоирларимиз ижодида ҳам баъзан бадиий

[1] Қаранг: Борев Ю. Эстетика.- М., 1988. Б. 121-122.

жиҳатдан қиёмига етмай шеърга кўчган ижтимоий, гуманистик мазмундаги идеалларга дуч келиш мумкин. Истиқлол, озодлик, юрт қайғуси билан боғлиқ ижтимоий сиёсий-идеалларнинг анчайин яланғоч ифодасини кўпроқ XX аср аввалидаги шеъриятимизда кузатса бўлади. Демак, ҳар қандай идеал шоир томонидан эстетик англанган бўлиб, бадиий жиҳатдан камолга етгандагина чинакам санъат ҳодисасига айланар экан. Қандай идеаллардан маънавий куч олганига қараб шоир яшаган давр залворини чамалаш мумкин бўлганидек, шу идеалларнинг қай даражада бадиий талқин топганидан келиб чиққан ҳолда унинг санъаткорлик маҳорати баҳоланади.

XX юзйиллик ибтидосида миллатнинг тафаккур гуллари маърифатсизликни юртнинг энг оғриқ нуқталаридан бири деб билдилар. Улар истеъдодларини элни ўқимишли қилишга бағишладилар, шу йўлда вақтлари, кучлари, маблағларини аямадилар. Улар халқнинг маърифатли бўлиши юрт равнақи ва миллат тараққийсининг асоси деб билдилар. Оқибат – адабиётда маърифатли киши образи пайдо бўлди. Авлоний, Сўфизода, Ибрат, Ҳамза, Фитрат, Чўлпон каби қатор шоирларнинг ижодида шу ғоя қайта-қайта ишланди. Чунончи, Фитрат «Ўгут» шеърида ёзади:

Оғир йигит, гўзал, нурли кўзингда,
Бу миллатнинг саодатин, бахтин ўқудим.
Ўйлашингда, туришингда ҳамда ўзунгда
Бу юрт учун қутулишнинг борлиғин кўрдим.[1]

Озодлик, Истиқлол, янги давлат қуриш каби ғоялар эса Чўлпон ва Фитрат шеърларида идеал-ғоя даражасида тараннум этилди. Вақти бўлдики, улар ҳаётдан нимаики рўшнолик кутган бўлса, ҳаммасини шу ғоя билан боғладилар. Чунончи, Чўлпон бир шеърида:

Ол байроғингни, қалбинг уйғонсин,
Қуллик, асорат – барчаси ёнсин,

[1] Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар.- Т.: Маънавият, 2000.- Б.41; бундан кейин шу нашрдан олинган кўчирмадан сўнг қавс ичида жилд ва саҳифа кўрсатилади.

Қур янги давлат, ёвлар ўртансин,

Ўсиб Туркистон, қаддин кўтарсин! [I,146]

деб ёзса, Фитрат:

Онам, сени қутқармоққа жонми керакдир?

Номусми, виждон била имонми керакдир? [I,31]

дея нола чекди “Юрт қайғуси” шеърида.

Идеал узоқдаги маёқ каби шоирни ўзига чорлаб туради. У кўпинча ана шу маёқдан кўнгилга тушган илиқлиқ таъсирида ҳаракат қилади. Санъаткор куйлаётган юксак қадриятлар замирида идеалнинг ҳаракати ётади. Фақат бу ҳол ҳамма вақт ҳам кўзга ташланавермайди. Улуғ мутасаввиф Мавлоно Румий «Инсон хаёлидаги нарса уни ўз орқасидан етаклайди. Масалан, боғ хаёли боққа, дўкон хаёли дўконга олиб боради»[1] деб айтади. Ўша хаёл бу ўринда ғоядир, идеалдир. Албатта, ғоя ҳар доим идеалга тенг эмас ва бундай бўлиши шарт ҳам эмас. Баъзан улар тенглашиб-бирлашиб кетади. Шунда ғоя-идеал пайдо бўлади. Бу нарса Чўлпоннинг озодлик йўлида ёзилган шеърларида ўзини яққол намоён этган. Биргина «Бинафша» шеърининг таҳлили юқоридаги иддаомизни исбот қилиши мумкиндек туюлади:

Бинафша, сенмисан, бинафша, сенми –

Кўчада оқчага сотилган?

Бинафша, менманми, бинафша, менми –

Севгингга, қайғингга тутилган,

Бинафша, нимага бир озроқ очилмай,

Бир эркин кулмасдан узилдинг,

Бинафша, нимага ҳидларинг сочилмай,

Ерларга эгилдинг, чўзилдинг? [I,42]

Бир қарашда сўз фақат бинафша – бир чечак ҳақида кетаётгандек. Тўғри, шеърнинг юзадаги – биринчи қатламидаги маъно айнан озроқ очилмай узилиб, кўчада сотилган гул тўғрисида. Лекин шоирнинг асл

[1] Жалолиддин Румий. Ичиндаги ичиндадир.- Т.: Янги аср авлоди, 2003.- Б.16

муроди шугинани тасвирлашдан иборат эмас. Балки гул билан боғлиқ ғояни рамз ҳолига келтириб, асл – ички муддаони айтишдир. Ички муддао бу - эрксиз, хор-зор бўлиб кўчаларда қолган инсон ҳолининг баёни. Бинафшага мурожаат қилаётган шоирнинг кўнгил кўзи бенаво юрт кишисининг оқчага сотилган гул каби аччиқ қисматида. Қолаверса, шу дардни бутун борлиғида ҳис қилиб куяётган шоирнинг ўз тақдирида ҳам. “Бинафша, йиғлама, бинафша, кел бери, Қайғингни қайғимга қўшгил” [I,42]. Демак, шоирнинг-да қисмати бинафшаникига монанд. Ахир, “қайғингни қайғимга қўшгил” хитоби бежиз айтилмаяпти. Чунки шоир шу гулни, гул тимсолидаги юрт кишиларини чексиз муҳаббат билан севади. Шу туйғу туфайли бинафшанинг бошига келган ҳар кўргулик шоирнинг қайғусидир. “Бинафша, сенинг-чун кўкрагим эрк ери, Бу ердан кўкларга учгил!” [I,42] Мана, ниҳоят, шоирнинг асл муддаоси ошкор бўлди – шоирнинг кўкраги чечак учун – тутқун юрт киши учун эрк майдони, у бу ердан кўкларга парвоз этиши мумкин. Кўринадики, гап айланиб келиб яна Чўлпон шеъриятини ҳаракатлантирувчи бош ғоя-идеал – озодлик, эркинлик мавзусига тақалмоқда. Яъни бу ўринда Чўлпон ўзининг идеалини тимсолий-ҳиссий шаклда тажассум эттира олди ва шу боис ҳам гўзал санъат асари дунёга келди.

Одатда, фоже ҳодисалар изсиз кетмай, одамлар онги ва қалбида муносабат пайдо қилади. Идеаллар тахминан ана шу тарзда дунё юзини кўради. Яъни инсон жамиятда, мамлакатда ва дунёда юз бераётган зўравонликка, ёвузликка, қабоҳатга, зулмга қарши курашга бел боғлайди. Баъзан курашдан ҳеч қандай наф чиқмаса ҳам, барибир, унинг юрагидаги исён олови сўнмайди. Аксинча, муносабат ўзининг навбатдаги – иккинчи умрини яшай бошлайди: инсон аччиқ-аччиқ орзу қилади. Одамзод тарихига бир кур тафаккур нигоҳини ташлабоқ гувоҳи бўламизки, у ёки бу мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги бурилишлар нуқтасида юрт қаҳрамонлари зиммасига жуда азим юклар ортилган бўлади. Айниқса,

миллатнинг қўли етмай турган асрий орзу-армонлар қонидан бунёд этилган қаҳрамонларнинг ўрни–аҳамияти беқиёс. Ўзбек эпоси – «Алпомиш» достонининг бош қаҳрамони Алпомиш тахминан ана шундай идеал қаҳрамондир. Бу ўринда идеал қаҳрамон – ҳар томондан тўкис, бекаму кўст образ эмас. (Эсланг, инсон сифатида Алпомишнинг ялқовлик, фикрсизлик каби бир мунча камчиликлари ҳам бўлган). Балки миллат ёки унинг алоҳида вакили – шоир яратган асардаги бош ғоя – орзу, армон билан тўйинган идеяни ўзида мужассамлаштирган идеалдир. Демак, идеал ҳаёт сўқмоқларида, унинг буҳронли – зиддиятли майдонларида адашиб-улоқиб қолганлар учун йўлчи юлдуздек гап. Идеал шоирнинг ижодий йўлини маълум маънода белгилаб беради. Бинобарин, қайсики давр шоирининг мероси дилга ўт ташласа, билингки, шу ижодкор ўз замонасининг идеалларига ошно бўлган, унга ўз асарлари ёрдамида интилган ҳисобланади.

Шеъриятдаги идеал жамиятнинг бурилиш аснoларида ўзини яққолроқ намоён этади. Аниқроғи, ўша идеалнинг бир қирраси – дунёқараш билан боғлиқ томони бўртиброқ кўзга ташланади. Шу нуқтаи назардан қаралганда, XX аср янги ўзбек шеъриятида 20-йиллар алоҳида ўрин тутади. Бу шеърият Фитрат, Чўлпон каби улкан шоирлар номи билан боғлиқ бўлиб, юртнинг аввал чор, сўнгра шўролар томонидан босиб олинишига қарши кайфият билан суғорилган. Уларнинг шеърларига сингдирилган ғоя – идеал ҳам, асосан, озодлик, истиқлол деган сўзларни ифодалайди. Фитратнинг яна “Юрт қайғуси”, “Беҳбудийнинг сағанасин изладим”, “Шарқ”, “Ўқитғувчилар юртига”, Чўлпоннинг “Бузилғон ўлкага”, “Ёруғ юлдузга”, “Кураш”, “Кишан”, “Кўнгил” каби ўнлаб шеърлари зимнида ана шу руҳ ҳукмрон.

Албатта, уларнинг идеали замон талабию руҳи билан янгиланган эди. Янгиланган идеал мумтоз адабиётимиздаги идеалдан фарқланади. Чунки уни ташкил этган асосий тушунчаларнинг мазмун-моҳияти, тизимдаги ўрни

ва мақоми энди жиддий ўзгарди. Жадидчилик бағрида етишган бу шоирлар ижодида мумтоз адабиётдаги “комил инсон” тушунчаси ўрнини энди “зиёли”, Ҳаққа интилишни истиқлол ва тараққий йўлидаги кураш эгаллади. Идеалдаги сифат ўзгаришини биргина “зиёли” мисолида қараб ўтамиз. Аввало, жадид ижодкорлар соғинган идеал инсон – “зиёли” шунчаки ўқимишли киши эмас. У замонавий билимлар эгаси, замона аҳволидан яхши хабардор бўлиши ва, энг муҳими, миллатнинг эртаси ҳақида қайғуриши, унинг тараққий этиши йўлида фидоийлик билан курашиши лозим. Октябрь тўнтаришидан кейинги воқелик идеал қаҳрамон қиёфасига сезиларли ўзгариш киритди. Энди ундаги зиёлилик белгилари сусайиб, юрт ҳақида қайғуриш, унинг тақдири учун масъуллик, эркка ташналик, курашчанлик каби жиҳатлар олдинги планга чиқди. Худди шу идеал, масалан, Чўлпоннинг 20-йилларда ёзилган “Кураш”, “Бузилғон ўлкага”, “Кишан” каби ўнлаб шеърларининг яралишига туртки бўлган.

Хуллас, шу тариқа мумтоз адабиётимизда марказий ўринни эгаллаб келган диний идеал XX аср янги ўзбек шеъриятида бирмунча орқага чекиниб, унинг ўрни дунё ва жамиятни тубдан ўзгартиришга қаратилган ғоялар билан тўлди. Алоҳида таъкидлаш жоизки, юқорида кўрганимиздек, бу ҳол большевиклар атеистик сиёсатини йўлга қўймасидан аввал, жадидчилик билан боғлиқ ҳолда юзага келганди. 20-йилларнинг ўрталаридан қувватга кира бошлаган адабий авлод эса идеалда туб ўзгариш ясагани йўқ, у гўё жадидлардан эстафета таёқчасини олдию идеалга ўзи кўзлаган конкрет ижтимоий мақсадга мос мафкура тўнини кийгизди. Натижада адабиёт жабҳасида ҳам, худди бутун жамиятдаги каби, кескин ғоявий-мафкуравий қарама-қаршилик юзага келди: 20-йилларнинг ўрталаридан то 30-йилларнинг охирига қадар адабиёт икки турли идеалнинг тўқнашувидан иборат бўлди.

Шу тўқнашув шиддатида янги авлод ўзи топинган идеални инсоният эришиши мумкин бўлган энг охирги, энг юксак марра деб билди, шу идеал асосида дунё ва жамият ҳаётини тубдан ўзгартиришига ишонди:

Тингла, шоир!
Тарих – кенг бир уфқ.
Чақмоқлар чақнади,
Тўлқинлар ўйнади,
То шу чоққача.
Фақат бу кунги чақнаш, бу кунги –
Тўлқин ҳеч кўрилмаган.
Бу эрк тўлқини.
Ҳаёт: иш, меҳнат!
Бу инқилоб – озод иш инқилоби.
Узоққа боқ!
Юзларча,
Мингларча,
Юз мингларча нозик шоир нималар куйлади?
Сен унут![1]

Юзмингларча “нозик шоир”ларникидан тамомила ўзга йўлни танлаётган шоирни бошқариб, йўналтириб турган куч – даҳрийлик ва инқилоб этагини тутган шўролар даври эди. Чунки 30-йилларга келиб Совет ҳокимияти оёққа мустаҳкам туриб олди. Ижоддаги эркинлик ўтмишга айланди. Адабиёт юқоридан туриб бошқарила бошланди. Натижада тоталитар қадриятлар ижодкорнинг маънавий оламига тиқиштирилди. Шоир иккиланиб қолди. У инсон ва ижодкор сифатида бурун меҳр боғлаган ўз идеалларидан воз кечишга, ҳукмрон партия чизиб – дастуриламал қилиб

[1] Ойбек.Мукаммал асарлар тўплами.-Т.,1975.- Б.35; бундан кейин шу нашрдан олинган кўчирмадан сўнг қавс ичида жилд ва саҳифа кўрсатилади.

қўлига тутқазган ғояларга, партияга, ғоят мавҳум эшитиладиган умумхалқ манфаатларига, социализм пойдеворини мустаҳкамлашга, ишчи-деҳқонлар синфига сидқидилдан хизмат қилишга йўналтирилди. Шуни ҳам таъкидлаш керакки, бу ҳаракат аввалда ихтиёрий асосда эди. Чунки бу даврда майдонга чиққан авлод буткул янги ижтимоий-тарихий шароитда шаклланган, аксарияти шўро мактабларида таҳсил олган, хуллас, ижодий фаолиятини шўроча ёки шунга мойил дунёқараш билан бошлаган эди. Ғафур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Шайхзода, Миртемир, Зулфия каби истеъдод эгалари ижодида пайдо бўлган талай замонасоз шеърлар шунинг маҳсули эди.

Ҳар қандай адабий авлод ўзидан олдинги авлоднинг инкори сифатида майдонга чиқади, бу – қонуният. Бироқ инкор ғоявий-эстетик асосда кечади. 20-йиллар воқелиги бу қонуниятни тан олмади: диктатурага асосланган ҳокимият тарафдорлари бўлмиш янги авлод ўзидан олдинги авлодни ғоявий-мафкуравий жиҳатдан инкор қилди. Натижада адабиёт ғоявий-мафкуравий кураш жабҳасига айланди.

XX аср ўзбек адабиёти, хусусан, 30-йиллар шеърияти бир муҳим ҳақиқатни аён кўрсатди. Бу, агар идеалнинг юқорида саналган жиҳатларидан биринчиси – дунёқараш устувор мавқе эгалласа, адабиёт юзини, ўзлигини йўқотади, сиёсатдонлар қўлидаги қуролга айланади деган ҳақиқатдир. Энг ёмони, агар дунёқарашу мафкура идеалда устувор мавқе эгалласа, эзгулик ва гўзаллик жиҳатлари поймол бўлади. Бунинг натижасида эса “Ёвга ўлим!” каби машъум шиорлар шеърга дўнади. Буни мафкуравий кураш қизиғида майдонга кирган Ҳ.Олимжон, Ойбек, Ғ.Ғулом каби улкан истеъдодларнинг 30-йиллардаги қатор шеърлари яққол кўрсатди. Масалан, Ғ.Ғуломнинг шундай кураш қизиғида ёзилган шеърларидан бирида пролетар шоирлар тилидан “биз” дея хитоб этилади:

Миллий фашист,

Оппортунист,
Ишончсиз “ўнг”, “сўл”ларнинг
Бош устидан
Босиб, янчиб ўтувчи
Беш йилликнинг зўрлари дейилади[1].

Зинапоя тарзида тизиб чиқилган бу сатрлар ғоявий мухолифларни “босиб, янчиб ўтиш”га қодирлигидан фахр этаётган лирик қаҳрамонни кўз олдимизга келтиради. Ҳолбуки, эзгулик хизматчиси бўлмиш санъаткор учун гуманизмдан чекиниш – гуноҳ, лекин мафкура таъсирида бу нарса батамом унутилган. Натижада инсонпарварликни тараннум этиш, инсоннинг эрки ва шаъни, қадр-қиммати учун курашни ўзининг асосий вазифаларидан деб билиши керак бўлган санъаткор бунга бутунлай тескари йўлдан боради. Шу шеър давомида ўқиймиз:

Биламизки,
Ёв лагерининг куйчилари – ёздилар...
Кўп оздилар...
Қидирдилар,
Афсонавий қаҳрамон,
Қон ялайдирган ҳоқон.
Фақат... пучак,
пучак!..
Сўрганлари йирингли
Бир эмчак. [I,94]

[1] Ғ.Ғулом. Мукаммал асалар тўплами. 1- жилд.- Т.,1983.- Б.94; бундан кейин шу нашрдан олинган кўчирмадан сўнг қавс ичида жилд ва саҳифа кўрсатилади.

Бу парчада яққол кўзга ташланиб турган мухолифларга – “ёв лагери куйчилари”га ғайриинсоний муносабат эзгулик доирасига сиғмайди. Шу муносабатни ифодалаш учун танланган сўзлар эса гўзаллик ҳудудидан ташқарида қолади. Аслида, биз мисол қилиб олган парча шу руҳда ёзилган битикларнинг юмшоқроғи. Лекин шунинг ўзи ҳам идеалнинг терс эврилиши, унинг мафкура қобиғига ўралиб қолиши шеърият учун қанчалик ҳалокатли эканига етарли далилдир.

30-йиллар сўнгида тарих саҳнасига фашизм балоси чиқди. Бу вақтга келиб “ички душман” батамом маҳв этилган, мамлакатда “социализм тўла ва узил-кесил ғалаба қилган” бир шароит эди. 1941-1945 йиллар оралиғида шоир ўз элига, юртига жўр бўлиб, урушни, қотилликни, ёвузликни қоралади. Айтиш керакки, гарчи мафкуравий жиҳати ҳамон устувор бўлса ҳам, бу давр шеъриятида идеалнинг эзгулик томони бўртиб кўринди. Башарият душмани бўлган фашизмга, урушга нафрат руҳи билан йўғрилган давр шеърияти тўлалигича эзгулик томонида турди. У халқни эзгуликнинг ғалабасию ёвузликнинг албатта завол топишига ишонтирди, ўқувчиларда ғалабага ишонч ва умидни қувватлантирди, ватанпарварлик, инсонсеварлик ҳисларини тарғиб этди. Ошкор ташвиқий руҳдаги шеърлар билан бир қаторда оддий кишиларнинг дард-ҳасрати, йўқотиш аламларию ҳижрон изтиробларини акс эттирган асл лирик асарлар (Ғ.Ғулом: “Соғиниш”, “Сен етим эмассан”; Ҳ.Олимжон: “Роксананинг кўз ёшлари”; Ойбек: “Қора хат”).

Шунга қарамай, 40-йилларда ҳам идеалнинг шоир шахсига тегишли томони “эриб” кетди. Тўғрироғи, у партиявийлик, халқчиллик, синфийлик каби ғоявий тамойиллар бағрига сингиб йўқ бўлди. Иккинчи жаҳон уруши йилларида шоирларимиз ижодида уруш ва тинчлик мавзуси кучайди. Шоирнинг диққат маркази ёв билан маънан олишишга қаратилди, зафар қозониш унинг асосий муддаосига айланди. Лекин барибир, Ғафур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон сингари ижодкорларнинг бир неча яхши шеърларини эътиборга олмаса, шоирнинг уруш билан боғлиқ кечинмалари

чинакам бадиий талқин даражасига кўтарилди, дея олмаймиз. Эҳтимол, буни маълум маънода шоирнинг бевосита жанг майдонларида бўлиб, даҳшатли уруш манзараларини ўз кўзи билан кўрмаганлиги билан тушунтириш мумкиндир. Чунки ўзи шоҳиди бўлмаган воқеа-ҳодисаларнинг шоир шахсида персонификация бўлиши бирмунча мушкул иш. Ҳар қалай, уруш ва тинчлик муаммоси янги ўзбек шеъриятида идеал даражасида тараннум этилмагани ҳақиқатга яқин. Нима бўлгандаям, Чўлпон, Фитрат янглиғ ўтлиғ шоирларимизнинг нигоҳи тикилган улуғ идеаллардан кейин шоир маълум бир вақт катта ғоясиз қолиб, тараддудланган, излангандек таассурот қолдиради. Социалистик ғоянинг чинакам бадиий идеалга айланиши эса дастлабки йилларда тўлиқ кузатилмайди. Гарчанд Ғ.Ғуломнинг “Соғиниш” шеърида акс этган “Асалдан ажраган мумдай сарғариб Ини йўқ аридек тўзғиганим йўқ. Улуғ эътиқодда ўламан қариб, Абаддир ленинча падарий ҳуқуқ” [II,35] деган мисраларда ленинча ғоянинг эътиқод даражасида куйланаётгани кўриниб турса ҳам, барибир, Беҳбудий, Қодирий, Фитрат, Чўлпон каби Истиқлол фидойилари ўз ҳаётини тиккан ўлмас ғояларнинг ёди хотиралардан ҳали тамомила ўчмаган эди. Шунинг учун бу вақтни маълум маънода шоирларимизнинг депсинган, иккиланган, изланган даври десак бўлади.

Урушдан кейинги тикланиш ва 50-йиллар мобайнида номдор шоирларимиз ижодини партия, Ленин, социализм, умумхалқ манфаатлари каби мавзулар белгилади, демак, шу ғоялар шоирларимиз томонидан ғоя-идеал даражасида тараннум этилди ҳам. Шу билан бирга, бу даврда адабиётга эндигина қадам қўйган Шукрулло, Шуҳрат, С.Зуннунова сингари ёш бўғин вакиларининг чинакам инсоний туйғулар тараннум этилган шеърлари ҳам яратилди. Бироқ булар, бир томондан, давр шеърияти ҳавосини белгилайдиган салмоққа эга эмас, иккинчи томондан, расмий мафкура қўллаб-қувватлаган руҳдаги шеърлар соясидан чиқолмасди. Шунинг учун ҳам бу даврни шеъриятимиздаги депсиниш даври дейишга

арзигулик. Зеро, шу чоққача юксак пафос билан куйланган идеалдаги кемтиклар яққол кўзга ташланиб қолган, энди у шеърият парвозига қанот беришга ожиз, инерция кучи ва партия-ҳукумат сиёсати туфайлигина ўз мавқеини тутиб келаётган эди. Мудҳиш 30-йилларни, урушнинг қора кунларию қатағоннинг иккинчи тўлқинини бошдан кечирган одамлар дилидаги социализм ғоясига ишонч сусайган, ғоянинг ўзи депсиниш ҳолатига кирган эди.

Идеалнинг “қайта туғилиши” Сталин ўлимидан кейинги вақтга – илиқлик даврига тўғри келади. Нега “қайта туғилган”? Чунки идеалнинг асосида ётган социализм ғояси қайта тирилган, тирилтирилган эди. XX съезддан кейин жамият аъзолари дилида “Сталин даврида ҳақ йўлдан оздик, энди тўғри йўлга тушдик ва албатта коммунизмга етамиз” тарзидаги ишонч барқ урган эди. Муҳим бир томони шуки, 60-йиллар авлодининг идеалга (яъни, идеалнинг дунёқараш жиҳатига) муносабати 20-йиллар авлодининг муносабатидан жиддий фарқланади. 20-йиллар авлоди ғоявий кураш ошкора ва кескин кечаётган паллада майдонга чиққан ва тарафлардан бирига қўшилган. Улардан фарқли, 60-йиллар авлоди жамиятда ғоянинг “қайта тирилиши” билан боғлиқ руҳий кўтаринкилик ҳукм сурган вақтда ижодий фаолиятини бошлаган. Бу авлод ғояни онгли равишда қабул қилди, уни чинакамига шахсийлантирди, натижада у “Зотан, Коммунизм бугун мен учун, Барча шахсий ишдан кўра шахсийроқ” [ЙА,56] деган эътиқод билан ижод қилди. Сирасини айтсам, социалистик ғоя 20-30-йилларда 60-йиллар қадар юксак пафос, самимий эътиқод ва бадиият билан тараннум этилмаган. Иккинчи муҳим томони эса 60-йиллар авлодининг воқеликка идеал орқали қарагани, унга “улуғ мақсад”га мувофиқ ё мувофиқ эмаслигидан келиб чиқиб муносабатда бўлгани. Демак, бу авлод учун 60-йилларда социализм ғояси чинакам эстетик идеалга айланган эди.

Идеалнинг ғоявий кураш воситаси эмас, балки ҳаётий ва ижодий дастуруламал деб билингани, иккинчи ёқдан, “хрушчёв баҳори” олиб кирган

илиқлик давр шеърияти тематик доирасининг кенгайишига имкон берди. Илиқлик шабадаси кўкрагида теккан шоир, ниҳоят, ўзини бирмунча эркин ҳис қила бошлади. У энди кундалик турмуш ташвишлари билан яшаётган оддий инсоннинг туйғу-кечинмалари, қувонч-ташвишларию дард-ҳасратини қаламга олиш имконига эга бўлди, интим лириканинг салмоғи ошди; ҳаёт, инсон умрининг моҳиятидан баҳс этувчи фалсафий лирика намуналари яратилди. Шу жиҳатлари билан давр шеърияти руҳию мазмуни билан ҳаётга яқинлашди, шеърхонлар ададини бениҳоя кенгайишига сабаб бўлди. Тўғри, ҳали мафкура тазйиқи ғоят кучли эди, шунга қарамай, 60-йиллар шеъриятида кузатилган юқоридагича ўзгариш шеърият тараққиёти бирмунча тўғри ўзанга тушиб бораётганидан далолат эди. Буни биргина қиёс орқали кўриш мумкин. Агар 20-30-йиллардан бошлаб ғоя йўлидаги толмас курашчи ёки коммунизм қуриш йўлида ҳормай фидокорона меҳнат қилаётган одам лирик қаҳрамон бўлиб келган бўлса, 60-йилларда хокисор, камтар кишилар ҳам гоҳ-гоҳ бу мақомга чиқа олди. А.Ориповнинг “Номаълум одам” шеърида куйланган шон-шарафга, мансаб ва бойликка бепарво “буюк юрак”ли инсон шулар жумласидандир:

У на шоир эди ва на машҳур зот,
Лекин дунё билан бир эди дарди.
У ҳам бошқалардек кечириб ҳаёт,
Шошиб ишга бориб, секин қайтарди...

Тариқдай заминнинг устида беун
Яшаб ўтди шундоқ буюк бир юрак.
Қайдан келганди у? Билмади кимса,
Қабрга ҳам жимжит кириб кетди у.
Менимча, дунёнинг устидан роса
Мириқиб қаҳқаҳа уриб кетди у. [ЙА,248]

Бундай шеърларнинг ёзилиши табиий эди, бу ўзига яраша ижтимоий-маънавий эҳтиёж эди. Инқилоблар ва урушларнинг заҳмлари анча узоқда қолган, мамлакатда тинчлик, осойишталик ҳукм сураётган, маънавий ҳаётда эса турғунликдан энди бош кўтарилган бир палла эдики, шоирларимиз ўз нигоҳларини инсон ботинига қаратиб, уни ҳар жиҳатдан поклашдек эзгу ният билан ёндилар.

Менимча, 60-йиллар шеъриятидаги саналган ижобий жиҳатлар энг аввал эстетик идеалдаги уч жиҳатнинг ўзаро уйғун мутаносибликда амал қилгани билан изоҳлангани тўғри бўлади. Яна бир муҳим қирра шуки, 60-йиллар шеъриятида эстетик идеалнинг дунёқараш жиҳати догматизмдан анча ҳоли бўлди, унинг асосида ётган ғоянинг ўзи ҳам кўнгил призмасидан ўтказилди (“Юзма-юз”). Янги авлод шоирларнинг юртимиз яқин тарихидан эшитиб билганлари, ҳаётда кўраётганлари бунга замин ҳозирлади. Айнан шу даврда, майли ҳукмрон мафкура тазйиқи сезилиб турган бўлсин, юртимиз тарихига назар ташлангани (“Ўзбекистон”, “Ўзбегим”), улуғ аждодларга бағишланган илк шеърлар ёзила бошлагани, халқимизнинг заҳматли меҳнатию унинг ботинида ётган буюк қудрат қаламга олина бошлангани шундан. Асосийси, бу каби силжишлар ғояга нисбатан шоирлар кўнгилда иштибоҳ учқунини пайдо қилади, “Равон йўллар қаршингизда турибди муштоқ, Дерди бизга ҳарф ўргатган ёш бир муаллим...” [ЙА,130] қабилидаги ўйларга толдиради. Яъни, энди ўша ғоя тирилтирилган пайтдаги кўтаринкилик ўтиб бораётгани, идеалнинг янгиланиши тақозо этилаётгани ҳис этила бошлайди.

60-йиллар пайдо қилган иштибоҳ учқуни 70-йиллар авлоди дилида аланга олди, эндигина ҳис этила бошлаган қониқмаслик туйғуси ишончга дўнди. Ҳа, бу авлодга мансуб шоирлар тўпламларини кўздан кечирганда ҳам мафкура таъсири сезилади, пролетариат доҳийсини, партияни мадҳ этилган айрим сатрлар учрайди ҳам. Лекин булар муроса йўли. Улар

топинган идеалнинг дунёқараш соҳасини энди коммунистик мафкура банд этмаган, аниқроғи уни эрк, озодлик, тенглик, инсон эрки ва қадр-қиммати каби мангу қадриятлар босиб тушган. Умумлаштириб айтганда, адолат, ҳақиқат ва эрк учун кураш 70-йиллар авлоди шоирлари ижодининг асосий кредосига айланди. Улар инсон ва жамиятни мукаммал кўришни истадилар ва бутун истеъдодлари билан ўз идеаллари томон интилдилар. “Ўлдир, ичингдаги хоинни ўлдир!”[1] дея ҳайқиради тоза инсонни кўришни орзу қилган шоир. Юртининг эрксизлигидан:

Армоним улуғдир...
кўзёшим улкан,
ўлсам, жасадимга юртим тўлажак.
Сўнгги зурёдимни заҳарлар қуллар,
сўнгги чечакларим айниб сўлажак.
Эй, беклар,
заҳар ич – ўзбегинг қолиб,
ўзгага бўйсундинг,
ўлганинг шулдир.
Шунданми, бошида теридан қолип,
саксовул сингари майишган будун...” [С,329] –

дея яна куяди бу авлод шоири. Бу авлод идеали ўзагини ташкил қилган мангу қадриятлар ҳаётга теран нигоҳ солишга ундаб, алал-оқибат мавжуд ижтимоий тартиботлардан қониқмасликкни келтириб чиқарди, туб ислоҳотлар заруратини кун тартибига қўйиб, истиқлол соғинчини кучайтирди.

Юқоридагилар билан бир қаторда, 70-йиллар авлоди шеъриятида мавжуд воқеликка киноявий муносабат ҳам кўзга ташланади. Киноя, биринчи галда, узоқ вақт топиниб келинган идеалларга қаратилган бўлиб,

[1] Ш.Рахмон. Сайланма.- Т.: Шарқ, 1997.- Б. 287; бундан кейин шу нашрдан олинган кўчирмалардан сўнг қавс ичида С қисқартмаси ва саҳифа кўрсатилади.

айниқса, 80-йилларнинг ўрталаридан бошлаб кучли ва очиқ тарзда намоён бўлди. Мазкур ҳол бир неча авлод ижодкорлар топиниб келган идеал умрини яшаб бўлгани, охирги нафасларини олаётганидан дарак эди.

Ниҳоят, 90-йилларга келиб, империянинг қулаши жамиятда тамомила ўзгача кайфиятни пайдо қилди. Чунки мамлакатнинг истиқлолга эришуви билан XX аср шоирлари фикру ёдини банд этиб, гоҳ ошкор, гоҳ пинҳон яшаб келган асрий орзу-армон ушалган эди. Лекин шоир яна тараддудда қолди. Нега? Чунки унинг тафаккур эшиклари оламга очилди ва шоир истар-истамас модернизм, постмодернизм каби “бегона дунё” оқимларининг “тушуниксиз” ҳавосидан нафас ола бошлади. Натижада шеърият ўзини бир муддат идеалсиз – елкансиз кемадек ҳис қилди. Ташқаридан қараганда, шу ҳолида шоир ҳам, унинг шеъри ҳам майдалашиб кетгандек таассурот қолдиради. Буни катта истеъдодларнинг йўқлиги билан изоҳлашга уриниш асоссиз деб ўйлайман. Ҳамма гап ўзгариб кетган ижтимоий-маънавий муҳитдаги инсоннинг кайфияти ва бу кайфиятни максимал даражада акс эттираётганини даъво қилаётган постмодернизмнинг аччиқ моҳиятида бўлиб кўринади.

Ўтмишнинг назмий довонларига назар ташлар эканмиз, аён бўладики, ҳар бир давр инсоннинг ўз идеалини шакллантиради. Янгиланган сиёсий-ижтимоий, маънавий-психологик муҳитда якунланган муайян идеал ўрнида бошқа бир идеал етишиб чиқади. Йўқ, у тамомила ЯНГИ бўлмайди. Ижтимой-сиёсий муҳитнинг табиатига қараб, у ёки бу идеал вақти-вақти билан актуал мавқе касб этиши мумкин. Шунда биз уни янги деб қарай бошлаймиз. Демак, жамият ҳам, инсон ҳам ўз ҳаёти давомида тинимсиз равишда идеалларга интилиб яшайди. Айни пайтда юртда сиёсий-тарихий эврилишлар юз берган паллаларда жамиятдаги устивор маънавий қадриятларга путур етиши, ҳатто улар бир муддат тарих саҳнасидан туширилиши, йўқотилиши мумкин. Орадан ҳеч қанча фурсат ўтмай, жамият яна ўз идеал қаҳрамонларига эҳтиёж туяди. Эҳтиёж ўз навбатида бошқа –

унутилган идеалларни майдонга чиқаради. Шунда идеал-қаҳрамон гўё халоскор вазифасини ўтайди. Хоҳ эпосда бўлсин, хоҳ поэзияда, инсониятнинг бадиий-эстетик оламида буюк роль ўйнаган йирик асарки бор, барчасида ҳамма замонлар учун муҳим саналган мавзулар – ҳаётнинг маъниси, эзгулик, гўзаллик, адолат кабилар бадиий асарнинг бош қаҳрамони – идеал образлар зиммасига юклатилиб келинган. Биргина ўзбек шеърияти мисолида айтадиган бўлсак, Навоий, Бобур, Машраб, Огаҳийдан тортиб то 70-йилларнинг фаол шоирларгача – барча-барчасида асосий бадиий ғоялар шоир-санъаткорнинг идеаллари орқали, уларга сингдирилган ҳолда талқин этилган.

Идеалнинг фалсафий-эстетик асослари Гегель, Кант, Белинский, Чернишевский каби олимларнинг ишларида тадқиқ этилган, дедик. В.С.Соловьев назарича, «Табиатдаги гўзаллик ҳар қандай мазмуннинг ифодаси эмас, балки идеалнинг мазмунидир, бу нарса идеалнинг тажассуми ҳисобланади»[1]. У ҳам идеалнинг учта қиррасини таъкидлайди: гўзаллик, эзгулик ва ҳақиқат. Сираси, шеъриятдаги идеалда ҳам ана шу қирраларнинг барчаси иштирок этади. Фақат санъатда ҳамма нарса сиқиқ, маълум қонун-қоидаларга бўйсундирилган, шартли равишда акс эттирилган бўлади. В.С.Соловьев санъатнинг ўзига хос хусусиятларини, воситаларини қабул қилган ҳолда, муҳими, санъат «Инсониятнинг умумий мақсад муддаосига бўйсунса бўлди» дейди. «Умум аҳамиятга эга бўлган идеалгина чинакам инсоний идеал бўлиши мумкин, у ўзида ҳамма нарсани жо қилмоғи ва ўзи билан ҳаммани бирлаштиришга қодир бўлмоғи лозим”[2] деб ёзади олим. Албатта, санъатдаги (шеъриятдаги) идеал ҳамма вақт ҳам файласуф истагандек мукаммал бўлавермайди. Баъзан шоирнинг лирик қаҳрамони унинг ботиний оламида яшаётган идеал – қаҳрамон билан тўла-тўкис мос тушмаслиги мумкин. Лекин шунда ҳам ҳақиқий шоир ўз йўлидан

[1] В.С.Соловьев. Литертурная критика. – М.,1990.- С 344
[2] Ўша жойда

чекинмайди. Унинг ҳар бир асари ана ўша идеал томон бир қадам яқинлашиш бўлаверади. Зеро, «Ижоднинг идеал томон тинимсиз интилиш эканлигидан келиб чиқсак, чинакам санъаткор учун ҳар бир асари идеалга яқинлашишнинг бир босқичи (тасаввуф мақомлари каби) бўлиши лозимлиги аён бўлади»[1]. Кўринадики, идеалга интилиш бу етукликка, мукаммалликка интилишдир. Ўз навбатида, шоир ижодидаги энг залворли шеърлар идеал сари улоққан узун зинанинг поялари бўлиб хизмат қилади. Шоир – субъект ва воқелик – объект муносабатларидаги зиддият кўпинча идеалнинг вужудга келишига сабаб бўлади. Агар санъаткор – субъект воқелик – объектдан мамнун бўлса, бирининг кутгани иккинчисининг равишига уйғун жарангласа, идеал қаҳрамонга эҳтиёж қолмайди. Демак, идеалда мавжуд нарса эмас, балки бўлиши исталаётган нарса акс этади. Бинобарин, идеалнинг беҳисоб кўриниши бўлиши мумкин. Жумладан, XX аср янги ўзбек шеъриятида озодлик, истиқлол, маърифатпарварлик, янги жамият қуриш, партия, социалистик ғоя, тинчлик, адолатпарварлик, ҳақиқатгўйлик, ўзликни қидириш, комил инсон, муҳаббат каби ўнлаб мавзулар билан боғлиқ идеалларнинг турли-туман бадиий-эстетик кўринишларига дуч келамиз.

Бадиий ижодда ўта муҳимлиги, биз ўрганаётган даврдаги турли ижтимоий эврилишлар туфайли эстетик идеалда ҳам, унга муносабатда ҳам турли силжишлар юз бергани ва бу шеъриятнинг мазмун- мундарижасига жиддий таъсир қилганини ҳисобга олиб, ушбу масаладаги асосий қарашларимизни таъкидлаш ўринли. Чунки бу қарашлар кейинги бобларда юритадиган фикрларимиз йўналишини белгилаб, уларнинг тушунилишига асос бўлади. Демак:

биринчиси – идеал бадиий ижодга туртки бериб, яратилажак асарнинг мазмун-моҳиятини белгилайдиган муҳим омил, у бадиий ижоднинг сабаби ва мақсадидир. Эстетик идеал дунёқараш, ахлоқ ва гўзаллик қирраларининг

[1] Д.Қуронов. “Адабиёт надир” ёки Чўлпоннинг мангу саволи.- Т.,.2006.- Б 36

уйғун бирлиги сифатида мавжуд бўлади, агар улардан биронтаси оқсаган бўлса, идеалда ноқислик юзага келади. Идеалнинг воқелик таъсирида муттасил тўлишиб-конкретлашиб бориши, ҳар бир даврнинг унга ўзи учун зарур таҳрирлар киритиши табиий ва қонуний ҳолдир;

иккинчиси – XX аср бошларидаги ўзгарган сиёсий-ижтимоий шароит идеалда дунёқараш жиҳатининг кучайишига олиб келди. Дастлаб жадид адабиётида кузатилган бу ҳол ўзбек шеъриятида то истиқлол арафаларигача етакчилик қилди. Ғоявий-мафкуравий кураш майдонига айланган 20-30-йиллардан эътиборан шўро адабиётида идеалнинг эзгулик ва гўзаллик қирралари ўтмаслашди. Бу ҳол шўро даври шеъриятида яратилган кўплаб асарларнинг санъатдан йироқлашувига, баъзи ҳолларда умуминсоний қадриятларга номувофиқ бўлиб қолишига олиб келди;

учинчиси – жамиятда мафкура якка ҳокимлиги кучайиб бориши баробари идеал яна қайта ердан узилди. Бунинг натижасида 30-50-йиллар шеъриятида ҳаётдан узоқлашиш кузатилди, воқеликка мафкура нигоҳи билан қаралди. Натижада шеърият туссизлашди, бадиий тафаккурда яна “бир хил, бир хил” (Чўлпон) дейдиган турғунлик ҳолати юзага келди. Ҳақиқий ижоднинг табиатига зид бўлган бу ҳолат 60-йиллардан бошлабгина бартараф этила борди ва бу жараён қарийб истиқлолга қадар давом этди.

I.3. Лириканинг ижтимоийлашуви

ХХ асрга келиб адабиёт, жумладан, шеъриятнинг ижтимоийлашуви тезлашди. Буни биргина шўроларнинг адабиётни ўз измига бўйсундириши билан, яъни адабиётни социалистик ғояни куйлашга, тарғибу ташвиқ этишга мажбур қилгани билан тушунтириб бўлмайди. Бу – мавжуд ҳақиқатнинг бир қирраси, холос. Бошқа бир қирраси шуки, ХХ аср арафасидаёқ мамлакатнинг сиёсий-ижтимоий ҳаёт тарзида ўзгаришлар содир бўлганди. Булардан бири – чор Русиясининг юртимизни босиб олиши билан боғлиқ ўзга ҳаёт тарзининг кириб келиши бўлса, иккинчиси дунё маърифатчилик ҳаракатининг бир қисми бўлмиш жадидчилик ғояларининг ёйилиши эди. Гарчи бу иккиси бир-бири билан узвий боғлиқ бўлса ҳам, улар лирика табиатида турлича ўзгаришлар ясаган бошқа-бошқа ҳодисадир. Ўзга ҳаёт тарзининг кириб келиши, янгича ижтимоий муносабатларнинг қарор топиши жамиятда шахс мақомининг ўзгаришига, инсон фитратидаги ижтимоийлик ибтидосининг кучайиши ва шунинг натижаси ўлароқ лириканинг ижтимоийлашувига олиб келган. Ижтимоий фаоллашган шахсларни муайян мақсад – миллатни тараққий эттириш йўлида бирлаштирган ҳаракатнинг шу мақсадга йўналтирилган мафкураси эса адабиётнинг мафкуравийлашувига олиб келди. Яъни мафкуралашув ижтимоийлашувнинг ҳосиласидирки, бунинг шеъриятдаги оқибатлари ҳақида кейинги бобда махсус тўхталамиз. Жамият ҳаётидаги ўзгаришларнинг ҳаммаси тубжойнинг ўз турмуш тарзи, диний эътиқоди, маданияти, дунёқараши билан гўё бир қозонда қайнади. Бу «қайнов» инсоннинг онгигагина эмас, балки қалбигача кириб борди ва уни ўз таъсирига олди. Хуллас, юракларгача кириб борган нарсанинг умумий номи мафкура эди, жадидчилик мафкураси эди. Энг муҳими, аср бошидаги Туркистон шароитида ҳақли равишда илғор саналган ғояларни ўзида жам этган бу мафкурани халқнинг илғор қисми англанган тарзда, қалб амри билан танлаб олганди. Шунинг учун ҳам аср аввалиданоқ адабиётга ғоялар кириб

келди ва бу ҳеч эриш туюлмади. Чунки энди «қандай яшаймиз, қайси йўлдан борамиз, кимга, нимага эргашамиз?..» деган савол ва унинг жавоби ҳақидаги ўйлар давр кишиси психикасининг ажралмас бир қисмига айланганди. Айни сабаб адабиётнинг (шеъриятнинг) тез суръатлар билан мафкуралашиб боришига имкон яратди. Чунки шеърларда тобора кўп ва чуқур акс этиб бораётган сиёсий-ижтимоий кайфияту қарашлар китобхон эстетик дидига уйғун тушди. Шунинг учун ҳам Чўлпон, Фитрат, Ҳамза, Авлоний ва бошқа шоирлар шеъриятининг асосини ижтимоий мавзулар ташкил этди. Шу даражадаки, масалан, Чўлпоннинг ҳатто ёрга ё табиатга бағишланган шеърлари қатида ҳам юрт озодлиги дарди яшириниб ётади: «Кўклам билан юртимга ҳам бир кўкариш келсайди»[1][I,79].

Юқоридагилар билан бирга, шеъриятнинг мафкуралашувида адабий таъсирнинг ҳам ўзига хос ҳиссасини инкор этмаслик керак. Чунки адабиётлари ўгирилаётган мамлакатларнинг аксарияти (масалан, турк, рус, айрим араб ва европа мамлакатлари) тараққиётнинг нисбатан юқорироқ поғонасида турган, шу боис уларнинг адабиётларида «илғорлик» акс этмай қолмасди. «Илғорлик»ни юзага келтирувчи ижтимоий-сиёсий вазият бизда энди-энди куртак ёзаётганди. Куртакларни кўриб турган шоир илғорроқ мамлакатлар адабиётидаги мафкуравий кайфиятга ғайр кўзи билан қарамади. Аксинча, уни қонуний бир тарзда қабул қилди. Шоирларимизнинг, айниқса, турк ва рус адабиётига (Номиқ Камол, Муҳаммад Амин, Тавфиқ Фикрат, Ризо Тавфиқ, Абдулҳақ Ҳамид, Яҳё Камол; Александр Блок, Владимир Маяковский ва бошқаларга) эргашишлари шундан.

Назаримда, масала моҳиятини фақат аср аввалида рўй берган ижтимоий тарихий ўзгаришлар ва бунинг натижасида жамиятда пайдо бўлган янги кайфиятни тадқиқ этиш билангина очиб бўлмайди. Балки тарихга яна ҳам чуқурроқ кириб бориш зарурга ўхшайди.

[1] Чўлпон. Асарлар. 3 жилдлик. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1994. – Б.79

Аввалги икки фаслда лириканинг ижтимоийлашувига асос бўлган иккита муҳим омил – инсон фитратидаги ижтимоийлик ҳамда бадиий ижоднинг мотиви ва мақсади саналувчи идеал масаласида сўз юритдик. Ва XX аср бошларидан идеалда туб ўзгаришлар юз бергани, шунингдек, айни шу даврга келиб инсон моҳиятини ташкил этувчи ижтимоий, биологик ва руҳий ибтидолардан биринчиси – ижтимоийликнинг олдинги планга чиққанини айтдик. Эндиги вазифамиз мазкур жараёнларнинг қай тарзда амалга ошганини кузатишдан иборат.

Аввало шуки, санъат ва адабиётдаги ўзгаришлар, хусусан, уларнинг ижтимоийлашуви бир ёки икки мамлакатнинг сиёсий-ижтимоий ҳаётида рўй берган воқеалар билангина чекланиб қолмай, дунёдаги илғор халқларнинг цивилизацион даржаси билан ҳам жипс боғлиқ эканлиги, бунинг кишилик жамияти тараққиётидан келиб чиқувчи табиий ва қонуний ҳол эканлиги XX асрга келиб очиқ кўзга ташланди.

Турк олими Исмоил Порлатир «Янги турк шеърияти» деб номланган фундаментал тадқиқотида XIX асрдан янгилана бошлаган турк назми ҳақида фикр юритаркан, уни асосан Оврупанинг Туркияга кўрсатган маданий таъсири фактори билан боғлайди: «XVIII аср охирларидан XIX асрнинг илк йилларига кириларкан, турк дунёси янги бир маданий қурилма билан юзма-юз келаётган эди. Ғарб, хусусан, француз маданий ҳаётини XVIII асрнинг бошларидан эътиборан тан ола бошлаган турк зиёлиси, бир тарафдан бу янги дунёда ўзи учун керакли бўлган илм ва техникага оид маълумотларни, иккинчи тарафдан эса француз инқилобини ҳозирлаган ғарбнинг фикр оқимларини изма-из ўрганарди. Бу йўлнинг очилишида Ғарб билан дипломатик алоқалар ўрнатилганининг аҳамияти катта бўлди. Ҳарбий мактаблар очилиши натижасида халқ таълими ҳам ўзгаришларни бошидан кечирди. Франциядан мутахассислар келтириш ва Оврупага талабалар юбориш ишлари йўлга қўйилди. Йилдан-йилга бу олди-бердиларнинг суръати оша борди ва Истамбулда кенг миқёсда ғарбий ҳаёт тарзи ўзини

кўрсата бошлади. Оврупага кетган турк инсони эса, у ернинг сиёсий-ижтимоий ва маданий ҳаётини яқиндан таниди ва бу ҳаётни Истамбулга, ўз даврасига ташиб кела бошлади. Бу ўзаро борди-келдилар турк маданий ҳаётига ва адабий дунёсига янги қадриятлар, янги адабий турлар ва хилма-хил санъат маҳсулотларини олиб келиб қўшаётган эди...»[1]

Турк олимининг бу фикри XIX аср охири – XX аср бошларидаги Туркистон ижтимоий-маданий ҳаётига татбиқан ҳам бемалол айтилиши мумкин. Зеро, шу даврдан бошлаб Туркистоннинг Россия (шунингдек, у орқали оз бўлса-да бошқа Оврупа мамлакатлари) билан ҳамда бу борада ўзидан олдинроққа кетган Туркия, Озарбайжон, Татаристон халқлари билан алоқалари тиғизлашган. Ўзаро алоқалар натижасида ҳаётимизга айрим янгиликлар кириб келганки, Муқимий, Фурқат, Завқий, Аваз Ўтар, Комил Хоразмий каби маърифатпарварлар ўша вақтда уларни ёқлаб, ўз асарларида тарғиб этганлар (масалан: «Таърифи печ», «Ароба», «Гимназия» ва б). Бу эса ўзга халқларнинг маиший, маданий ҳаётидаги мақбул томонларни миллий ҳаёт ва миллий турмушга татбиқ этиш истагидан юзага келади. Албатта, ижтимоий тартиботлар ва маиший турмушда илғорлаб кетган халқлардан ўрганиш заруратининг ҳис қилиниши – адабиёт ва санъатдаги ижтимоийлашувнинг муҳим омиллардан бири, унга ташқи таъсир натижаси сифатида қаралиши керак. Адабиётимиз тарихида миллий уйғонишнинг маърифатпарварлик босқичи деб кўрсатилувчи бу даврда айнан шу омил устуворлик қилди. Мазкур омил нечоғли аҳамиятли бўлмасин, ўз ҳолича ижтимоий ва бадиий тафаккурда туб бурилишлар ясашга қодир эмас. Айни пайтда, бу ўша туб бурилишларни ясашга тайёргарлик босқичи, ташқи омилнинг ички омилни ҳаракатга келтиришини тайёрлаган муҳим босқичдир.

[1] Янги турк шеърияти. - Жаҳон адабиёти жур.- 1998.- № 3.- Б. 153

Бироқ Туркистондаги ўзгаришларнинг илдизини, аввало, сиёсий-иқтисодий заминдан қидириш тўғрироқ бўлади. Чунки Туркистон Чоризмнинг мустамлакаси эди, бинобарин, ҳар қандай маданий қайнашувдан олдин сиёсий, иқтисодий, мафкуравий, маиший дахлдорлик масаласи ўртага чиққанди. Чунончи, сиёсий-иқтисодий мақсадда қурилган темир йўлни, масалан, наманганлик шоир Ибрат катта умид ва қувонч билан қарши олади:

Наманган аҳлига хўб бўлди, бир яхши замон келди,
Муродоти халойиқ узра бир жону жаҳон келди,
Дема жону жаҳон, овқат учун бу халққа дон келди,
Дема дон, балки бунларга маишат узра нон келди,
Ажиб бир фоизи арзоқи инсоний вагон келди.

Бу ҳақда адабиётшунос олимлар Б.Қосимов ва У.Долимов шундай ёзади: «Ибрат маданий-иқтисодий ҳаётда муҳим роль ўйнаган, ўша давр учун нисбатан янги ҳодиса бўлган темир йўлни самимият билан қарши олди ва бу воқеага халқ манфаати нуқтаи назаридан қараб фикр юритди»[1].

Албатта, бу ва бунинг каби транспорт йўлларининг қурилиши бора-бора икки ёки ундан кўп халқлар ўртасидаги алоқанинг тиғизлашувига, алал-оқибатда уларнинг ўзаро «қайнашуви», таъсирлашувига олиб келди. Одатда, илғор халқлардан энди-энди ривожланиш босқичига кираётган халқлар ўрганади. Бу – қонуният. Чунончи, XIII аср аввалида қадим Туркистонни ишғол этган мўғуллар, гарчи юртни идора этган эсалар-да, ўзларидан кўп жиҳатдан илгарилаб кетган маҳаллий элдан ўрганган. Шу маънода XIX аср адоғи ва XX аср бошларида ҳозирги Марказий Осиё ва умуман, Шарқ халқлари кўпгина масалаларда, хусусан, фан-техника, саноат, қурилиш, ҳатто маорифу санъат кабиларда Ғарб мамлакатларининг ютуқларига эҳтиёжманд эди. Бинобарин, ўша вақтларда Ўзбекистон ҳам Русия, Туркия ва Оврупадан

[1] Б. Қосимов, У. Долимов. - Маърифат дарғалари. -Тошкент. Ўқитувчи. - 1990. -Б.161

у ёки бу даражада ўрганди. Собиқ шўро даврида бу даражани кўтариб кўрсатиш ҳақиқатга қанчалик хилоф бўлса, уни туширишга уриниш ҳам шунчалик янглишдир. Бундай таъсирланиш эса ўлкада ижтимоий фикрнинг ўсишини тақозо этарди. Русия бу вақтга келиб инқилобий ҳаракатлар, ижтимоий-сиёсий кўтарилишлар палласига кириб бораётганди. Биргина В.Маяковский поэзияси шуни кўрсатадики, рус зиёлиси, рус шоирининг дунёни эстетик идрок этиш тарзида кескин бурилишлар юз бераётганди. Чунки пушкинларни, лермонтовларни, ҳатто берироқдаги некрасовларни вояга етказган, тарбиялаган муҳит энди тамомила бошқача характер касб этганди. У симобдек қайнаётган, янгиланаётган, навбатдаги, ҳали илгари кўрилмаган босқичга ўтаётганди. Даврнинг юрак уришига қўлини қўйиб турган рус шоири Маяковский, турк шоири Яҳё Камол, ўзбек шоири Чўлпон шунинг учун ҳам янги шеър талаби билан майдонга чиқдилар. Табиийки, бу ҳаракат натижасида туғилажак шеърият аввалгисидан фарқ қиларди. У инсон тафаккурига, ақлига хитоб қилиши билан, яъни ижтимоий сажияси, аввало, фикрга ва яна фикрга асосланганлиги билан «гул»ни «булбул»га қофия этиб яратилган ҳамда кўнгилга, ҳисга мурожаат этувчи, баъзан ҳатто сентиментал доирада қолиб кетувчи бурунги назмдан ажралиб турарди. XIX асрнинг иккинчи ярмида турк адабиётида юз берган ўзгаришларни назарда тутиб Исмоил Порлатир ёзади: «Асрлар бўйи дунёга кўнгил кўзи билан қараган турк шеъри энди тафаккур йўлига ўтаётган эди»[1]

Фақат бундан «XX аср аввалида ёзилган шеърларда ҳис йўқ эди» дея бир томонлама хулоса чиқариш ярамайди. Чунки биламизки, масалан, Чўлпоннинг ҳатто юрт озодлиги мавзусида ёзилган сиёсий-ижтимоий руҳли шеърлари ҳам жуда эҳтиросли жаранглайди. Зеро, бундай шеърлар, одатда, шоирнинг фикр ва туйғуси бир вақтда иштирок этувчи «мен»идан отилиб чиқади. Шу маънода юқорида номлари тилга олинган шоирларнинг энг яхши

[1] Янги турк шеърияти. - Жаҳон адабиёти жур.- 1998.- № 3.- Б. 151

шеърлари қанчалик рационал бўлса, шунчалик эмоционал ҳамдир. Демак, асрлар бўйи дунёга кўнгил кўзи билан қараб келган инсон XX асрга келганда тафаккур йўлига ўта бошлади деган нуқтаи назарни шундай тушуниш лозимки, унда биз тадқиқотимиз аввалидан бери баҳс этиб келаётганимиз ва мулоҳазаларимизда яна давом этажагимиз сиёсий-ижтимоий, маънавий-психологик омиллар боис шоирнинг дунёни эстетик идрок этишида юз берган азим ўзгаришлар назарда тутилган. Ва бу ўзгаришлар, аввало, шеър таркибида ижтимоий фикр салмоғининг тобора ортиб бораётгани билан белгиланиши уқтирилган.

Кўринадики, XX аср ўзбек шеърияти икки – ташқи ва ички омилларга кўра жадал равишда ижтимоийлаша борган.

Ташқи омил. Буни XIX асрнинг интиҳоси ва XX асрнинг ибтидосида дунёнинг илғор мамлакатларида фан-техника, саноат каби соҳаларнинг тараққийси ва унинг атрофга ёйилиши натижасида одамлар турмуш тарзида пайдо бўлган улкан ўзгаришларнинг ижодкор дунёқарашига таъсири деб қисқача таърифласа бўлади. Фикримизни кенгроқ ва ёрқинроқ ифодалаш учун Олвин Тоффлерга мурожаат қиламиз: «Чуқурроқ ўйлаб кўрилса, ҳозир содир бўлаётган нарсалар шунчаки саноат инқилобига қараганда кўламлироқ, теранроқ ва муҳимроқ. Кўпгина мўътабар одамларнинг фикрига қараганда, ҳозирги давр оз эмас-кўп эмас, инсоният тарихидаги иккинчи буюк ҳудудни ташкил қилади. Ўзининг аҳамиятига кўра уни инсоният тарихидаги биринчи буюк ҳудуд билан, яъни инсониятнинг ёввойилик давридан цивилизацияга ўтиши билангина таққослаш мумкин... »[1]

«Худолар, мақбаралар, олимлар» номли китоб муаллифи К.У.Карем шундай деб ёзади: «Биз – йигирманчи аср одамлари инсоният тарихида беш минг йил давом этган бир даврни хотималаймиз...

Бу ғаройиб фикрни бир қатор жонли мисолларда яна-да аниқ кўрсатиш мумкин. Мана улардан бири. Инсоният ҳаётининг сўнги 50 000 йилини

[1] Келажак билан тўқнашув. - Жаҳон адабиёти жур. - Т.:1998. .№4. - Б.104

авлодлар сони билан ўлчаб кўрайлик. Ҳар бир авлоднинг умрини ўртача 62 йил деб олайлик. Унда шу 50 000 йил мобайнида (қарийб – У.Ҳ.) 800 та авлод ўтган бўлиб чиқади. Улардан 650 авлод ўз умрини ғорларда яшаб ўтказган. Фақат сўнгги 70 авлоднинг умри давомидагина ёзув пайдо бўлгани туфайли авлодлар ўртасида маъқул бир алоқа ўрнатиш имкони туғилган, фақат сўнгги 6 авлоднинг умри давомидагина одамлар оммавий тарзда матбуот сўзи билан танишдилар. Фақат сўнгги 4 авлод умри мобайнидагина одамлар вақтни озми-кўпми аниқ ўлчашни ўрганиб олдилар. Фақат сўнгги 2 авлодгина электромотордан фойдаланган. Кундалик ҳаётимизда биз истифода этадиган ҳамма моддий буюмларнинг кўпчилиги биринчи марта ҳозирги – 800-авлоднинг ҳаёти давомида барпо бўлган»[1]. Гапнинг лўндаси шуки, америкалик олим оламшумул саноат тараққиётигача бўлган давр бир ёну бир неча ўн йиллардан бериси, яъни яшаб турганимиз ҳозирги давр бир ён ҳамда энг муҳими, биз супериндустриализм остонасида турибмиз, чинакам улкан ўзгаришлар ҳали олдинда дея уқтирмоқда. Дарҳақиқат, тарихга ўзга томондан туриб назар ташланганда ҳам шуни англаш мумкинки, инсоният XX асрдан эътиборан янги бир ҳаёт сари одим ташламоқда. Демак, XIX юзйиллик адоғидаёқ тубдан ўзгаришга юз тутган янги шеърият ана ўша ўзгаришлар ҳавосини симириб тўйинган. Албатта, жамиятнинг ижтимоий-психологик кайфиятида ҳамма замонларда у ёки бу даражада ўзгаришлар доимо юз бериб турган. Бироқ ҳамма гап шундаки, XX асрга келганда ўзгаришларнинг суръати мисли кўрилмаган миқёсларга чиқди. Бу ҳақда профессор Собир Мирвалиев шундай дейди: «...XX асрда замонавий ёзувчи бўлиш чиндан ҳам осон эмас. Нега десангиз, ҳаётнинг ўзи улуғ танқидчи Белинский айтганидек «энига ва бўйига қараб» шундай кенгайиб, чуқурлашиб боряптики, кечаги янгилик бўлиб кўринган нарса бугун эскириб қоляпти. Хусусан, фан-техника тараққиётининг ҳаёт ҳаракатига, одамлар

[1] Келажак билан тўқнашув. - Жаҳон адабиёти жур. - Т.:1998. .№4. - Б.104

онги, психологияси ва дунёқарашига кўрсатаётган таъсирини айтмайсизми? Ёки халқаро воқеалардаги улкан ва кескин ўзгаришларни олиб кўринг...»

ХХ аср – шиддатли ўзгаришлар асри, О.Тоффлернинг айтмоқчи бўлгани ҳам, асосан, шу. Ўзбек олими С.Мирвалиевнинг асримизда ёзувчига осон бўлмай қолди дейишининг замирида ҳам шу нарса ётибди. Чунки тез янгиланиб, турланиб бораётган жамиятда бир хил кайфиятни тутиб олиш қийин кечади. Шеърият эса у ёки бу давр кайфияти инъикосидир. Шоир жамиятдаги муайян кайфиятга руҳий-психологик жиҳатдан мослашиб ўн-ўн бешта шеър қоралаб улгурмасидан атрофда ўзга, яна-да янги шеъриятга эҳтиёж пайдо бўлмоқда. Чунки бу қисқа фурсат ичида жамиятга навбатдаги кайфият «ташриф буюрган» бўлади. Шунинг учун ҳам санъат соҳасида методлар тез-тез ўзгариб турди. Яна Тоффлерга мурожаат қиламиз: «XIX асрнинг сўнгги чорагида пайдо бўлган импрессионизм бостириб келаётган залворли ўзгаришлардан хабар берган биринчи қалдирғоч бўлган эди. Агар биз импрессионизм гуллаб-яшнаган даврни тахминан 1875-1910 йиллар билан белгиласак, кўрамизки, у санъатда атиги ўттиз беш йил ҳукмронлик қилган экан. Ўшандан бери футуризмдан бошлаб мовизмгача, кубизмдан сюрреализмгача на бирорта мактаб, на бирорта услуб лоақал импрессионизмчалик умр кўра олмади. Бир услуб ўрнига бошқаси келади. ХХ асрда энг узоқ умр кўрган тасвирий санъат мактаби, яъни абстракт экспрессионизм кўп деганда йигирма йил – 1940 –1960 йилларда ҳукмронлик қилди. Шундан кейин росмана тўс-тўполон бошланди: “поп” беш йилча умр кўрди; “оп” томошабинлар эътиборини икки-уч йил жалб қила олди, холос...”[1]

Гап тасвирий санъат ҳақида кетаётган бўлса-да, у умуман санъатнинг ҳамма турларига, хусусан, шеъриятга ҳам ғоят тааллуқлидир. Ахир ҳатто аср бошларидаёқ Чўлпон, Ойбек, Боту каби шоирларнинг айрим шеърларини ўлкамизда энди-энди куртак ёзаётган модернизм йўлидаги дастлабки

[1] Келажак билан тўқнашув. - Жаҳон адабиёти жур. - Т.:1998. .№4. - Б.105

изланишлар деб баҳолаш мумкин. Яъни ўтган аср тонготариданоқ дунёда яхлит бир психологик майдон ҳосил бўлган эдики, унга кўра муштарак бир ҳаёт тарзи, муштарак кайфият, муштарак интилишлар уч бера бошлаганди. Испан файласуфи ва эстети Ортега-и-Гассет оврупаликлар ҳаёт тарзини америкаликларнинг ҳаёт тарзига монанд бўла бошлаганида ҳамма “оврупа америкалашди” дейишган, аслида эса XVIII асрдаёқ америкаликлар учун одатий ҳол бўлган жиҳатларга оврупаликлар орадан анча вақт ўтгачгина секин-аста етиб келишган ҳамда ҳар икки ердаги турмуш тарзининг тенглашув ҳодисаси юз берган, дейди. Бошқача айтсак, олимнинг фикрича, Американинг Оврупага ҳеч қандай таъсири бўлгани йўқ, ҳамма гап шундаки, маълум муддатдан сўнг Оврупада ҳам ички сабабларга кўра турмуш тарзининг яхшиланиши, ўсиши натижасида шу ерлик инсон энди ўзини америкаликлар сингари ўз тақдири ва шахсиятининг хўжайини ўлароқ ҳис қила бошлаган[1]. Яъни шундай бир тарихий, ижтимоий-психологик шароит етилиб келган. Буни ўз заминимизга татбиқан тушунмоқчи бўлсак, Америка ва Европада XVIII асрда юзага келган бундай шароит бизда XX аср бошларида етилди.

Кўриниб турганидек, тараққиётнинг уст қадамлари сари илгарилар эканмиз, гап бу ўринда ҳам мамлакатлар ўртасида яхлит бир кайфиятнинг вужудга келиши ҳақида бораяпти. Демак, XX аср аввалида Ўзбекистонда юз берган ижтимоий-сиёсий, маънавий-психологик ўзгаришларнинг бир учи, умуман, дунёда кечаётган катта маъноли, кенг кўламли янгиланишларга бориб боғланади.

Ички омил. Тарихдан аёнки, XX асргача ўлкамиз ҳудудида икки хонлигу бир амирлик мавжуд бўлган ва улар ҳукмронлиги остида яшаган халқлар диний эътиқодию урф-одати, дунёқарашию анъаналари... жиҳатидан бир-бирига жуда-жуда яқин, айрим ҳолларда деярли бир хил бўлган. Бироқ XIX асрнинг иккинчи ярмида Чоризм томонидан мустамлака этилишининг

[1] Ортега и Гассет. Дегуманизация искусства. М.: Радуга. – С.54

оқибатида Туркистон ўлкаларининг сиёсий-ижтимоий, маданий-маънавий ҳаётида кескин ўзгариш юз берди. Чунки бир майдонда икки дунёқараш, икки эътиқод, икки маданият, икки анъана, борингки, икки бошқа-бошқа олам бир-бири билан юзма-юз келганди. Натижада прогрессив-реакционлигидан қатъи назар, тубжой аҳолисининг онгида, дунёқарашида бир бошқачалик шаклланди. Албатта, табиий равишда шу давр шеърияти ҳам жамиятнинг бир парчаси бўлган ижодкорнинг оламни эстетик қабул қилишида рўй берган янгиланишлар оқибатида ўзгарди.

Бунинг барабарида ўлкага фан-техника, саноат ютуқлари кириб кела бошлади. Фикри ожизимизча, ўша вақтларда бир туркистонликнинг психологиясига ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий факторлар қанчалик таъсир қилган бўлса, бир темир йўлининг кириб келиши ва ёхуд янгидан-янги саноат маҳсулотларининг ишлаб чиқарилиши, ниҳоят, бутун XX юзйиллик давомида радио, телевидение, компьютер техникаларининг турмушга тадбиқ этилиши ҳам шунчалик аҳамиятга молик бўлган. Қолаверса, ўлкада жадал суръатлар билан бошланган жадидчилик ҳаракати, уларнинг Туркистонни озод ва маърифатли кўриш ғоялари, бу йўлда янги услубдаги мактаблар очиб, дунёвий илмлардан таълим-тарбия беришлари, театр-томошагоҳларнинг ташкил этилиши, газета-журналларнинг чоп қилиниши ва ҳоказо бутун бошли мафкуравий ишлари аср боши халқ онгида чуқур из қодирган. Гап мафкура ҳақида кетганда шуни алоҳида таъкидлаб айтиш жоизки, ўлка чоризмгача Ислом мафкураси билан яшаган, кейин қисман “жадидчилик” ғояларига ошно бўлган эса, сўнг қарийб етмиш йил мобайнида большевистик мафкура остида қолди. Ниҳоят, 1991 йилдан Истиқлол келди: Ўзбекистон ўз миллий мафкурасини яратиш учун реал имконга эга бўлди.

Кўриниб турганидек, бир асрдан мўлроқ вақт мобайнида ўлкамизда мафкура бир неча марта ўзгарди. Ҳар бир мафкура дунёга бошқача қарашлар, бошқача ғоялар билан ёндашув тизими демакдир. Бинобарин, қисқа замон

ичида мафкуранинг тез-тез ўзгариб турганлиги ҳам инсон дунёқарашига таъсир қилди. У энди истаса-истамаса ғоялар ҳақида кўпроқ ўйлайдиган бўлиб қолди. Чунки ўлкада ҳукмрон бўлган мафкура унинг турмуш тарзини у ёки бу даражада белгилаб бераётган эди-да. Шу маънода ана шу катта жараённинг бир бўлаги сифатида шеърият ҳам турли ғояларни тараннум эта бошлади ва натижада поэзия халқ ҳаётига, оддий инсон ҳаётига яқинлашиб қолди. Шеъриятдаги ижтимоийлашувнинг энг қисқа изоҳи, тахминан, шундай. Яъни адабиёт аввалги кўп асрлик тарихидан фарқ қилиб, “ерга тушди”. Мумтоз адабиёт мазмунини кўп жиҳатдан белгилаб берган интим, айни вақтда умуминсоний ва фалсафий мушоҳадалар билан тўйинган шеърият энди даврни, воқеликни англаш ва идрок этишга, ниҳоят, бадиий таҳлил қилишга ружу қўйди. Қолаверса, 30-йилларга келиб коммунистик партия юритган сиёсат ва айниқса, унинг “Адабий-бадиий ташкилотларни қайта қуриш ҳақида”ги 1932 йил 23 апрелда чиқарган қарори адабиётдаги кўповозлиликка барҳам берди дейилади “ХХ аср ўзбек адабиёти тарихи” китобида[1]. 1934 йилда эса социалистик реализм деган сохта метод ўйлаб топилдики, бу энди адабиётга зўрлик билан давр шовқинини олиб киришга қаратилган эди. Эътибор беринг, шу чоққача адабиётнинг ижтимоийлашуви табиий равишда кечаётган жараён бўлса, энди уни сунъий равишда тезлаштириш ҳаракатига киришилганди. Чунки шўро ҳокимияти ўз сиёсатини одамлар онгига сингдириш учун адабиётдан ҳам бир восита ўлароқ фойдаланишни мақсад қилганди. Шу тариқа мамлакатда қандай муаммо бўлса, барчаси адабиётнинг мавзусига айлантирилди: коллективлаштириш, индустрлаштириш, қулоқларни тугатиш, янги ерлар ўзлаштириш, уларга сув чиқариш, ГЭС, кейинроқ АЭС қурилишлари ва ҳоказо ўнлаб, юзлаб давр ишларининг бадиий асарда акс эттирилиши тўғрисида махсус давлат буюртмалари берилди. Иш ҳатто шу даражага бориб етдики, адабиётнинг, шеъриятнинг мангу мавзулари – ишқ-муҳаббат,

[1] Н.Каримов ва бошқ. ХХ аср ўзбек адабиёти тарихи.- Т..1991.- Б.43

якка шахснинг кўнгил кечинмалари кабилар бир қадар унутилди ёки унуттирилди.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида эса шеърият халқнинг руҳини кўтаришга, уни маънан дастаклашга ҳаракат қилди, турли йўллар билан кўпчиликни душман устидан ғолиб келишга чорлади. Демак, у моҳият-эътибори билан ҳарбий поэзияга ёки сафарбарлик адабиётига, шеъриятига айланди. Ўз-ўзидан маълумки, бундай санъат ҳам муайян мафкура билан тўйинган, ғоялар билан қуролланган бўлади.

XX асрга келиб шеъриятнинг ижтимоийлашувига замин яратган энг муҳим омиллардан яна бири урбанизациядир. Келинг, яхшиси, шаҳарлашув жараёнини рақамлар орқали тушунишга уриниб кўрган (1970 йилда) яна ўша олим Олвин Тоффлерга мурожаат қилайлик: “Ҳозир бизнинг кўз ўнгимизда инсоният тарихида энг кўламли ва энг юқори суръатдаги шаҳарлашиш жараёни содир бўлмоқда. 1850 йилда аҳолиси миллион киши ёхуд ундан ортиқ атиги тўртта шаҳар бўлган. 1900 йилга келиб бундай шаҳарларнинг сони ўн тўққизтага етган. Аммо 1960 йилда сайёрамизда аҳолиси миллиондан ошадиган шаҳарларнинг сони 141 га етган. Бутун дунёда шаҳарларда яшайдиган аҳоли йилига 6.5 фоиз ортиб бормоқда. Бунинг маъноси шуки, бор-йўғи ўн бир йилдан кейин ер юзидаги шаҳар аҳолисининг миқдори икки баравар ошади»[1].

Хўш, нима бўпти? Шаҳарлашувнинг шеъриятга қандай алоқаси бор? – деган савол туғилиши мумкин. Гап шундаки, шаҳар бу – одамларнинг ҳам сиёсий-иқтисодий, ҳам маънавий-психологик, умуман, ҳар жиҳатдан марказлашуви демакдир. Одамларнинг ўзаро алоқалари тиғизлашуви эса ўз-ўзидан ижтимоий муносабатлар суръатини белгилайди. Узоққа бормайлик, асрнинг қоқ ўртасидан ижоди гуркирай бошлаган биргина Асқад Мухтор поэзиясини олиб кўрайлик. Бу шеърият қайси бир жиҳатларига кўра шаҳар

[1] Келажак билан тўқнашув. - Жаҳон адабиёти жур. - Т.:1998. .№4. - Б.96-97

шеърияти ҳамдир. Ҳатто унда тез-тез учрайдиган айрим иборалар, сўзлар, хусусан, магнитофон, аквариум, спектакль, ГЭС, мурват, газета кабилар ҳам шаҳарнинг матоҳи, шаҳар ўйлаб топган нарсалар. Шоирнинг ушбу шеърига қулоқ тутинг:

Энтикамиз қўмсаб тоғни, дарани,
Дарё кечалари, қиру ўр, ўнгир...
Аммо узоқлашиб борган орани,
Сезиб ваҳимага тушади кўнгил.

Узоқлаша борар мудҳиш оралиқ,
Димоғда шаҳарнинг иси, тутини.
Аквариумларда боқамиз балиқ,
Қафасга соламиз қумри, тўтини.

Зангор уфқлар-чи, нилий олислар?
Гарчи уларни ҳам шаймиз қамашга...
Кўкрак қафасида туғён урган ҳислар
Сиғмайди ҳеч қандай олтин қафасга[1].

Шоир табиатни, унинг табиий гўзалликларини қўмсайди, уларни соғиниб, уларга интилиб энтикади. Бироқ у шаҳарда яшайди, қисмати томонидан шаҳарда яшашга маҳкум этилган. Муҳими, у ўз ҳолининг бутун зиддиятини – аросат азобини теран англайди, идрок этади. Изтироблар гоҳо юқоридаги каби шеърга тўғридан-тўғри кўчиб ўтса, гоҳида рамзлар, ташбеҳлар, шамалар замирида билимсизгина «кун кечиради».

Кўриб ўтганимиздек, XX аср ўзбек шеъриятининг ижтимоийлашув жараёни хилма-хил ташқи ва ички омиллардан сув ичар экан. Албатта, ҳар

[1] Асқад Мухтор. Йилларим.- Т.: Ёзувчи, 1990.- Б. 68

икки омил ҳам юқорида таклиф этилган вариантлардан кўпроқ ва ҳатто баъзан бошқачароқ бўлиши ҳам мумкинлигини инкор этмаймиз. Бироқ санаб ўтганимиз факторлар ўз вақтида жамиятда муҳим ижтимоий-психологик кайфиятларнинг туғилишига сабаб бўлгани ва поэзиянинг ижтимоийлашувида катта роль ўйнагани шубҳасиздир. Шеър эса мисли уруғ, уйғун кайфият – тупроқ бағрига тушдими, униб чиқаверади.

Аммо кўрсатиб ўтганимиз омиллар ғоят умумий мазмунга эга. Муайян давр етиштирган алоҳида шеърият ҳақида сўз юритилганда эса, табиийки, унинг хусусий томонларига эътибор бермоқ зарур бўлади. Айни чоғда муайян шеъриятни вужудга келтирган конкрет тарихий-ижтимоий, маданий-психологик муҳит ҳам алал-оқибатда умумий манзара чегарасидан узоққа чиқиб кетмайди. Улуғ рус шоири Александр Пушкин ҳақида Генрих Волков «Пушкин дунёси» номли китобида айтган фикри юқоридаги мулоҳазани ҳар жиҳатдан қўллаб қувватлайди: «Замон руҳи», Пушкиннинг таржимаи ҳоли бошқача бўлганда эди, унинг фитратида яширинган даҳолик эҳтимол дунё юзини кўрмасди. Яхшиямки, бундай бўлмади, Россия ва балки дунё тарихининг шамоли шундай эсдики, оқибатда ушбу буюклик учқунлари алангага айланди».[1]

Хўш, XX аср ўзбек шеъриятидаги ижтимоийлашувнинг илк сезиларли чегараси қандай конкрет омиллардан бошланади? Гарчанд чегарани XX аср дея белгилаётган эсак-да, аслида, бу ўринда гапнинг индоллосини XIX асрнинг иккинчи ярми, хусусан, Муқимий, Фурқат, Завқий, Аваз Ўтар, Комил Хоразмий каби қатор маърифатпарвар шоирлар ижодини келтириб чиқарган ижтимоий-психологик омиллардан бошламоқ ўринлидир. Чунки улкадаги ўзгаришларнинг дастлабки белгилари айнан ўша вақтдаёқ уч берганди. Юқорида номлари саналган шоирлар яратган шеърият анъананавий шеъриятдан, масалан, Навоий, Бобур, Машраб, Огаҳий лирикасидан фарқ қиларди. XIX аср адоғи ва XX аср аввалидаги шеърият

[1] Волков Г. Мир Пушкина. – М.: Молодая гвардия, 1989.- С.15

рисоладаги аруз, яъни девон шеърияти билан ўзгарган замон кайфиятини ифодалаган бармоқ вазнидаги шеърият ўртасида бир кўприк вазифасини ўтаганини тушуниш жуда муҳим. Шунга ўхшаш бир ҳолат турк шеъриятида ҳукм сургани ҳақида Исмоил Порлатир ёзади: «Атоқли олим Меҳмет Човуш ўғли «Девон шеъри» сарлавҳали мақоласида... шеърий анъаналар қандай ташкил топгани ва камолотга эришганини чуқур ўрганиб, бир умумий хулосага келган эди: «Мавзуимиз шеър бўлгани учун умумий хулосамизни айтайлик: Девон шеърининг маълум бир шартлари, чегаралари бор эди, тили ва унга боғлиқ бўлган эстетик низомлар ўзгармаса, янги шеър қоидалари қаршисида дош бериб туролмасди. Ўзгаришларга учраб вужудга келган шеърни эса девон шеъри деб бўлмас эди. Чиндан ҳам Яҳё Камолнинг янги эстетик қарашлар асосида, аммо «эски шеър шабадалари» йўлида ёзганлари ҳам шу туфайли Девон шеъри доирасига қўшилолмасди.

Эски маданиятнинг ҳуқуқ тизими, давлат қурилмаси, шахс тушунчаси каби санъат ва хусусан, шеър тушунчаси ҳам асос-асосларидан ўзгаришга мажбур эди. Лескофчалик Ғолиб, ҳарсаклик Ориф Ҳикмат, Усмон Шамс, янгишаҳарлик Авний сингари сўз усталари Девон шеъри доирасида сўнгги сўзларини сўйладилар».[1]

Худди шундай ўзбек шоирлари – Муқимий, Фурқат, Ибрат, Сиддиқий-Ажзий, Завқий, Сўфизода, Авлоний кабилар ҳам асрлар бўйи давом этиб келаётган мумтоз назмимиз – арузда баракали қалам тебратган энг сўнгги шоирлар сирасидан эдилар. Чунки улар шеърияти шаклан ҳар қанча арузий кўринмасин, мазмунан секин-аста давр руҳини, тўғрироғи, унда юз бераётган оламшумул ўзгаришлар кайфиятини акс эттира бошлаганди. (Албатта, XX асрда ҳам Ҳабибий, Чустий каби анъанани давом эттирган шоирларимиз бўлган, бироқ ҳамма гап шундаки, уларнинг хатти-ҳаракатлари индивидуал ташаббуснинггина меваси, асло умумий давр кайфиятининг маҳсули эмасди).

[1] Янги турк шеърияти. - Жаҳон адабиёти жур.- 1998.- № 3.- Б. 151

Бошқача айтсак, анъанавий шеърият, гарчи асос-асосларидан ўзгаришга ҳали юз тутмаган бўлса-да[1], анъанавий интим мавзулар қаторида ижтимоий мавзуларни ҳам тараннум этишга киришганди. Мисол учун биргина Фурқатнинг “Виставка хусусида”, “Гимназия” каби шеърларини эсланг.

Ниҳоят, ўзбек шеъриятида Чўлпон исми билан боғлиқ чинакам ҳодиса туғилди. Бироқ эътибор беринг, ҳатто у ҳам бармоқ вазнида ўзини мутлақо бемалол ҳис қилмади, ўрни билан анъанавий шаклларда ҳам қалам тебратди, бир сўз билан айтсак, шеъриятни “асос-асосларидан ўзгартириш” заруратини теран ҳис қилган ҳолда изланди. Давр руҳига мос оҳанглару шакллар излади. Айтмоқчимизки, масалан, шеъриятдаги вазн алмашинуви Фитрат, Ҳамза, Чўлпон каби шоирларнинг истаги билангина ўз-ўзидан ва бирданига рўёбга чиқиб қолган воқеа бўлмай, жамиятда етилиб келган янги ижтимоий-психологик кайфият орқасидан секин-аста вояга етган адабий ҳодисадир. Чунки янгиланиш ҳамма соҳада кечаётган эди. Қодирийнинг “янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашиш... янгаришга... ўзимизда мажбурият ҳис этамиз”[2] дегани, Чўлпоннинг “Кўнгил бошқа нарса – янгилик қидирадир”[3] деб ёзишлари шу сабаб билан изоҳланади. Зеро, Қодирий ҳам, Чўлпон ҳам давр руҳини акс эттирувчи янги адабиётни орзу қилмоқда ва уни яратишга чоғланмоқда.

Бироқ ХХ аср ўзбек шеъриятида Чўлпон хоҳлаган чинакам давр руҳи акс этган поэзия ёнида яна жуда улкан ҳажмли мафкуравий назмбозлик маҳсули ҳам дунёга келган. Бундай поэзия намуналари ҳатто Чўлпондек улуғ шоир ижодида учраганидек, Ҳамза, Ғафур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон,

[1] Шу ўринда адабиётшунослигимизда шаклланиб улгурган янги ўзбек адабиётининг чегараларини XIX асрнинг иккинчи ярми (баъзан охирги чораги)дан бошлаб белгилаш анъанасига қўшила олмаслигимизни таъкидлаб ўтиш ўринли. Албатта, адабиётдаги ҳар бир янги босқичга хос хусусиятлар аввалги босқичда куртак ҳолида мавжуд бўлади, лекин бу нарса янги ўзбек адабиётининг хронологик чегараларини бундай белгилашга асос бўлолмайди. Бундай белгилаш учун адабиётда “асос-асослардан ўзгариш» бўлиши керакки, XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ҳам, сўнгги чорагидан ҳам бундай ўзгариш бўлган эмас. Туб ўзгаришлар ХХ аср бошларида юз кўрсатди ва шу боис янги ўзбек адабиётининг илк чегарасини шу даврдан бошлаш тўғрироқ бўлади .

[2] А. Қодирий. Ўткан кунлар.- Т.: Адабиёт ва санъат, 1994.- Б. 6

[3] Чўлпон. Адабиёт надир.- Т.: Чўлпон, 1994. – Б.58

Усмон Носир, кейинроқ эса Асқад Мухтор, Шукрулло сингари ижодкорлар меросларида салмоқли ўрин тутади. Ғайратийга ўхшаб тузумни қуруқдан-қуруқ мадҳ этувчи шоирлар бутун аср давомида адабиётда бирёқламаликни вужудга келтириб турганлар. Бироқ, ўйлаймизки, санъатдан йироқ мадҳиябозлигу назмбозликлар устида ортиқча тўхталиб ўтиришга ҳожат йўқ. Зеро, бугунги адабиётшунослик мезонларидан туриб қаралса, адабиётдаги бундай йўналишлар таҳлилу танқиддан паст ҳаракатлар эканлиги аёндир. Албатта, улар ўз вақтида ҳаёт-мамот масаласи қадар аҳамиятли бўлган. Бироқ тубдан ўзгарган бугунги адабий нуқтаи назар назмбозликка махсус тадқиқот ҳадафи сифатида эътибор қилишдан ўзини сақлашга уринмоқда.

Шундай қилиб, XX асрда тубдан ижтимоийлашган ўзбек шеърияти бадиийлик даражаси нуқтаи назаридан иккига ажралмоқда: **биринчиси** давр муаммолари санъаткорона акс эттирилган, кўпнинг дарди шоир дардига, демакки, ижтимоий дард шахс дардига айланган – шахсийлашган (персонификацияланган) шеърият. Бунга Чўлпон, Ғафур Ғулом, Асқад Мухтор, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Омон Матжон, Ҳалима Худойбердиева, Шавкат Рахмон, Хуршид Даврон, Усмон Азим каби шоирлар шеърияти мисол бўла олади.

Иккинчиси даврга хос муаммоларни бадиийлик мезонларидан туриб эмас, балки уларнинг жамиятда тутган ўрни, долбзарблигини қайд этиш ва жамоатчилик эътиборига ҳавола қилиш мақсадида ёзилган, назмбозлик ва маддоҳлик маҳсули сифатида дунёга келган шеърият. Айни пайтда, ҳукмрон мафкурани улуғлаб ёзилган, бадиий жиҳатдан эса бўш-баёв шеърларнинг ўрни ҳам шу ерда. Шуни ҳам алоҳида қайд этишимиз керакки, жуда катта ҳажмга эга бўлган маърифатпарварлик руҳидаги шеърларнинг катта қисми ҳам бадиий хусусиятларига кўра анча хом. Маъриватпарварлик йўлида ёзилган талай тизмалар борки, уларга, асосан, “ўқи, ўқисанг яхши бўлади” деган ғоя жўнгина сингдирилган, холос. Чунончи, Авлонийнинг “Илм” деб номланган шеъридан ўқиймиз:

Илм бир гавҳари ноёб, йўқ ўлмас, битмас,
Илм бир нури зиёдурки, жилоси кетмас,
Илм бир нури илоҳий – кишини хор этмас,
Илм бир қувват эрур – миллатини маҳв этмас,
Яшамак истар эсак, илма равон ўлмалиюз,
Илмсиз қолсак, асоратга нишон ўлмалиюз.[1]

Табиий, бундай руҳли шеърлар уйғонаётган давр учун сув ва ҳаводек зарур эди. Улар вақтида ўз хизматларини аъло даражада ўтадилар. Қолаверса, Шарқ адабиёти ўзининг азалий моҳиятига кўра насиҳат асосига қурилгандир. Бироқ ўша даврдаёқ адабиётга яна бир бошқа, юксак мезонлардан туриб ёндашув ҳам бўлганлигини алоҳида таъкидлаш жоиз. Шу муносабат билан профессор Озод Шарафиддинов ёзади: "... айрим жадид ёзувчиларининг ижодида ғоялар тарғиботига кўпроқ эътибор берилиб, бадиият масалалари кейинги ўринга тушиб қолган эди. Натижада санъатнинг энг муҳим шартларидан бўлмиш мазмун билан шакл бирлига путур ета бошлаган, ғоявийлик бадиият ҳисобига устувор ўрин эгаллай бошлаган эди. Бу нуқсон нафақат Ҳамза, Сиддиқий ёхуд Авлоний асарларида, ҳатто жадидчилик ҳаракатининг энг йирик сиймоси Маҳмудхўжа Беҳбудий ижодида ҳам кўзга ташланади".[2] Шунга ўхшаш, бадиий жиҳатига кўра "ўз араваси"ни XXI аср сарҳадларига олиб киролмаган шеърлар Чўлпон, Ойбекдек улуғ санъаткорлар ижодида ҳам мавжуд бўлганидек, Ғафур Ғулом, Уйғун каби шоирлар ижодининг катта қисмини ташкил этади. Улар Шайхзода, Миртемир, Ҳамид Олимжон, Усмон Носир, Шукрулло, Асқад Мухтордан тортиб 60- ва ҳатто 70-йилларнинг энг бақувват шоирлари ижодида ҳам талайгина. Бироқ биз, юқорида қайд этганимиздек, бундай шеърлар устида эмас, балки том маънода XX аср ўзбек ижтимоий лирикаси асосий йўналишларини белгилаб берган

[1] А.Авлоний. Танланган асарлар. 2 жилдлик. 1- жилд.- Т: Маънавият, 1998.- Б. 94; бундан кейин шу нашрдан олинган кўчирмалардан сўнг қавсда жилд ва саҳифа кўрсатилади.
[2] Чўлпон. Адабиёт надир.- Т.: Чўлпон, 1994. – Б.14

шеърлар ҳақида, уларни юзага келтирган ижтимоий-психологик кайфият ҳақида мулоҳаза юритишда давом этамиз.

Шу жиҳатдан ёндашсак аён бўладики, XX асрга келиб лирканинг ижтимоийлашуви қонуният экан, ижтимоий шеърият ҳам поэзиянинг узвий бир қисми, асло адабий меъёрлардан четлашган бошқа нарса эмас. Шу маънода асримиз аввалидан то 30-йилларгача (ҳатто 38-йилдаги қатағонгача) бўлган вақтни ўзбек шеъриятида ўзига хос бир давр дейиш мумкин. Чунки унда, аввало, юрт озодлиги масаласи ўша палланинг энг йирик шоири – Чўлпон шеърияти тимсолида ўзбек поэзиясининг марказий чизиғини ташкил этди. Унинг "Уйғониш", "Булоқлар", "Тонг сирлари" тўпламларига кирган кўплаб шеърлари, Фитратнинг "Шарқ", "Ўгут", "Миррих юлдузига" каби шеърлари улкан ижтимоий дардларни ўз бағрига жо қилгани билангина эмас, юксак бадиий савияга эгалиги билан ҳам ажралиб туради. Албатта, Ҳамза ва Элбек сингари шоирлар ижодида ҳам юртга қайғуриб, унинг эртасини ўйлаб ёзилган шеърлар талайгина. Бироқ уларнинг эътибори кўпинча маърифат, маориф, таълим-тарбия, илм-фан, урф-одат, халқ қўшиқлари ва масалларини тиклаш каби масалаларга қаратилганидан шеърларининг аксарияти ҳам шу хил мавзуларга бағишлангандир. Эҳтимол, юртнинг сиёсий мустақиллиги борасида улар сингари зиёлилардаги бирмунча либерал қарашнинг ҳам ҳиссаси бордир бунда. Қолаверса, гап айланиб бориб яна шахс ва унинг истеъдоди масаласида тўхтайди.

Шу ўринда яна бир масалага тўхташ зарур. Маълумки, аср бошидаги адабий жараён якранг эмас эди: "Бу даврда жадид адабиётидан ташқари бошқа адабий оқимлар ҳам ҳаракат қилди. Шулардан бири Завқий ва Аваз Ўтар ўғли мансуб бўлган оқим бўлиб, у Муқимий, Турди, Махмур сингари ҳажвнавис шоирларнинг анъаналарини давом эттирди ҳамда жамиятнинг ижтимоий ва маиший ҳаётидаги нуқсонларни, хонлик тузумининг чиркин жиҳатларини фош этиш йўлидан борди. Бу оқим вакиллари ғоявий жиҳатдан жадид ёзувчиларига яқин бўлсалар-да, улар сафига келиб қўшилмадилар. Яна

шу нарсани айтиш зарурки, 1916 йилда мардикорликка олиниш воқеаси муносабати билан ўзбек шеъриятида янги ижтимоий мотивлар пайдо бўлди...

Юсуф Сарёмий, Василий, Хазиний, Мискин сингари шоирлар ижодида эса исломий ғоялар устунлик қилди. Улар ҳаётидаги эзгуликни ҳам, ёвузликни ҳам Оллоҳдан бандаларнинг яхши ё ёмонлиги учун юборилган хислат, деб талқин этдилар ва миллий уйғониш ғояларидан четда, хонанишин шароитда "Фарғонада тонг отиши"ни пойлаб ижод қилдилар"[1], – деб ёзади бу бу ҳақда профессор Наим Каримов. Демак, *турли йўналишлар, бир-биридан фарқ қилувчи дунёқараш ва мафкуралар мавжудлигининг ўзиёқ адабиёт, хусусан, поэзиянинг ижтимоийлашувига қулай замин ҳозирлаганди.*

Тахминан, 30-йиллардан 50-йилларнинг сўнгигача бўлган вақт ўзбек ижтимоий поэзиясида алоҳида бир даврни ташкил этади. Адабиётшунос Қ.Бойбеков: «Агар 20-йилларда бадиий ижод виждон иши ҳисобланиб, адабиётнинг ижтимоий қиёфа касб этиши фақат миллатпарвар ижодкорларнинг шахсий истаклари туфайли рўй берган бўлса, 30-йилларга келиб ижод ғоявий-сиёсий фаолиятга айланди»[2],- деб ёзади. Шунга қарамай, бу даврда ҳам чинакам адабиётга дахлдор шеърлар ҳам ёзилганини тўғри қайд этади. Дарҳақиқат, 30-йилларга келиб Ўзбекистон собиқ империянинг «ажралмас» қисмига айланиб бўлган, шўро ички ва ташқи душманларини енгиб улгурганди. Энди бутун куч шу янги ва яхлит мамлакатнинг ҳимояси, мустаҳкамланиши ва ривожланишига қаратилганди. Албатта, буларнинг ҳаммаси совет мустамлакачилари манфаатига кўра режали асосда босқичма-босқич амалга оширила борди. Натижада иқтисодий беш йиллик режалари ўйлаб топилди ва уларнинг рўёбга чиқарилишига зўр берилди. Режалар бўйича мамлакат индустрлаштириш, электрлаштириш, коллективлаштириш каби ўнлаб умум ишларга жалб этилди. Жараёндан шоир ҳам четда қолмади, қололмади:

[1] Н.Каримов ва бошқ. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. – Т.:.Ўқитувчи, 1999.- Б.26
[2] Қ.Бойбеков. Миллий шеър ва янгича тафаккур. Т.: "Фидокор" газ. 2001. 21 июнь

Курашади икки тўлқин,

Қараб турайми?

Ёш тарихнинг темир қўлин

Кетга бурайми?

Икки тўлқиннинг бири советларга қарши курашганлар бўлса, иккинчиси советларнинг ўзлари эди. Бири ота-боболар тутиб келган «эски ҳаёт» бўлса, бошқаси империя хоҳишидаги «янги ҳаёт» эди. Шоир юқоридаги саволига ўзи жавоб беради:

Йўқ!.. Болғалар пўлат сафи

Ила бораман.

Ёнғин, кураш, жанглар сари

Кўкрак очаман.[I,13]

Ҳа, шоир ўзгараётган ҳаётга овоз бермоқда. Бу унинг фуқаролик танловидангина эмас, айни чоғда, худди Маяковский каби шоир сифатида ҳам даврнинг шиддатли ритмини куйламоққа ҳозирлигидан-да дарак бераётир. Нафақат Ойбекнинг бу даврда ёзилган ўнлаб, юзлаб шеърлари, балки Ғ.Ғулом, Ҳ.Олимжон, Шайхзода, Миртемир, У.Носир, Зулфия сингари шоирларнинг ҳам кўплаб шеърлари шу руҳ билан суғорилган. Бироқ бадиий савиясига кўра уларни икки гуруҳга ажратиш зарур. **Биринчи гуруҳ**га даврнинг сиёсий-ижтимоий, ҳатто кундалик эҳтиёжларига жавобан ёзилган шеърларни киритиш мумкин ва улар сон жиҳатидан салмоқлироқ. Бундай шеърларнинг моҳир «яратувчилари» Ғайратий ва Ғафур Ғулом каби ижодкорлар бўлади, улар кўнгил поэзияси намояндалари – Ойбеку Ҳамид Олимжондек шоирлар ижодида ҳам кўплаб учрайди. Бизнингча, бу хил шеърлар урчиб кетганининг мафкура таъсиридан ўзга сабаблари ҳам йўқ эмас. Биринчидан, даврнинг қайноқ нафасини янги шеърга олиб кириш ҳали мисоли тўла ўзлаштирилмаган қўриқ, шоир учун бир қадар янги, бинобарин, чинакам изланиш майдони эди. Иккинчидан, ўз даврининг бир парчаси

бўлган шоир ўзи тизаётган ҳар қандай ижтимоий мазмун акс этган машқларни янги шеърият намунаси деб ишонди ва ёзишга зўр берди.

Бироқ буларнинг барчасидан қатъи назар, шеърият ўзининг азалий ўзанларидан бутунлай оғиб кетмади. Натижада нафақат муҳаббат лирикаси, балки интимлик жиҳатидан ишқий шеърият билан бир қаторда тура оладиган ижтимоий поэзия ҳам дунёга келди. Булар **иккинчи гуруҳ**ни ташкил этади. Бу гуруҳга Ойбекнинг “Ўзбекистон”, «Қуёш қўшиғи», «Машраб», «Пушкин», «Шоир билан суҳбат», «Наъматак»; Ғафур Ғуломнинг «Турксиб йўлларида», «Санъатим», «Сарҳисоб», «Сен етим эмассан», «Соғиниш», «Вақт»; Ҳамид Олимжоннинг «Бахтлар водийси», «Ўзбекистон», «Ўрик гуллаганда», «Пушкин»; Усмон Носирнинг «Нил ва Рим», «Қора сатрлар», «Таъзим», «Қушча», шунингдек, Миртемир, Шайхзода, Зулфияларнинг бир қатор шеърларини киритиш мумкинки, улар чинакам ижтимоий поэзияга хос бадиий тафаккур маҳсулларидир.

Албатта, юқорида саналган айрим шеърларда ўша даврнинг сиёсий кайфиятига ҳамоҳанг мисралар ҳам мавжуд. Бироқ уларга давр тақозоси сифатида қараб, шеърларни санъат асарлари ўлароқ тадқиқ этишга киришадиган бўлсак, гувоҳи бўламизки, ҳар битта асар 30-50- йиллардаги ўзбек ижтимоий поэзиясида ўзига хос аҳамиятга эгадир. Чўлпон юраги ўртаниб ва юракларни ўртатиб куйлаган, Ойбек ва Ҳамид Олимжонда юксак пафос билан тараннум этилган Ватан мавзусидаги шеърлар занжирини олайлик. Ахир, Абдулла Ориповнинг «Ўзбекистон» ёки Эркин Воҳидовнинг «Ўзбегим» сингари ўзлигимиз, юртимиз ҳақидаги юксак тароналар айнан юқоридаги анъаналарнинг давоми сифатида дунёга келган. Чунки шеъриятда «Ватан» мавзуси ўз-ўзидан бино бўлган эмас, балки бадиий тафаккур тарзида содир бўлган муайян ҳаракат-ўзгаришнинг маҳсули бўлиб туғилган. Инсоннинг ўзи яшаб турган маконни Ватан даражасида англаш учун ҳам у ана шундай ижтимоий-сиёсий жараёнларни бошидан кечирган бўлиши зарур.

Кўринадики, ижтимоий мавзулар ҳам интимлик касб этиши мумкин экан. Бунинг учун ҳар қандай мавзу шоир бадиий тафаккури маҳсули сифатида кўнгил призмасидан ўтиб қоғозга тушган бўлиши шарт. Акс ҳолда энг интим ҳисобланган муҳаббат мазсусида ҳам таъсирчан, бадиий юксак шеър яратиш мумкин эмас. Бу ўринда идрокнинг субъективлик даражаси бошқа масала. Муҳими, ўзбек поэзияси воқеликни бадиий англашнинг янги йўлларидан юришга ҳаракат қилаётган эди. Ғафур Ғуломнинг «Турксиб йўлларида», Ҳамид Олимжоннинг «Бахтлар водийси» (гарчанд бу шеърлар ҳам бирёқламалигу субъективликдан холи бўлмаса-да) сингари бир қанча шеърлар ана шундай ҳаракат намуналари эди. Шеъриятдаги бу изланишлар кейинроқ, 60-йиллардан бошлаб чинакам бадииятга дахлдор ижтимоий лирика намуналарининг яратилишига замин бўлди.

Биринчи бобда қўйилган масала – XX аср ўзбек шеъриятидаги ижтимоийлашув ва мафкуралашувнинг омиллари ҳақида юритган мулоҳазаларимиз қуйидаги **асосий хулоса**ларга олиб келади:

1. Ижтимоийлик шахснинг фитратидаги азалий ибтидо бўлиб, у ҳамиша бўлган ва барча даврлар адабиётида муайян даражада ўзини намоён этган. Инсоният тарихидаги “янги давр” – унинг бошланиши Европада XVIII асрга, юртимизда XX асрга тўғри келади – инсон моҳиятидаги ижтимоийлик хусусиятини олдинги ўринга чиқарди. Демак, барча халқларнинг “янги давр” адабиётларида ижтимоийликнинг кучайиши, аввало, шу омил билан изоҳланмоғи керак.

2. Инсоннинг ижтимоийлашуви бадиий ижоднинг сабаби ва мақсади бўлмиш идеал табиатини ҳам ўзгартирди. Агар ўзбек мумтоз шеърияти идеалининг асоси ҲАҚ бўлган ва у эзгулик ҳамда гўзаллик тушунчаларининг мазмун моҳиятини белгилаб келган бўлса, XX аср бошида юзага келган сиёсий-ижтимоий шароит таъсирида идеал “ерга тушди”, яъни унинг асосини

энди яқин келажакда инсоннинг саъй-ҳаракати билан эришилиши мумкин бўлган мақсад ташкил қила бошлади.Табиийки, эзгулик ва гўзаллик тушунчаларининг мазмун моҳиятини ҳам шу мақсад белгилай бошлади.

3. XIX аср охирларидан бошлаб юртимизнинг Русия ва бошқа мамлакатлар билан алоқалари тиғизлашгани, шу билан боғлиқ ҳолда миллий ҳаётимизга иқтисодий-маданий-маиший янгиликлар кириб келгани зиёли қатлами томонидан янгиланиш эҳтиёжининг ҳис этилишига олиб келди. Бу ҳис маърифатпарвар шоирларнинг янгиликларни тарғибу ташвиқ этувчи шеърларида ўз аксини топди.

4. Туркистонда капиталистик ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг қарор топа бошлаши билан шахснинг жамиятдаги мақоми ўзгарди. Шахс ижтимоий фаоллашди, ўзини шахсий турмуши ва жамият ҳаётини ўзгартиришга қодир куч сифатида идрок эта бошлади. Янгиланган сиёсий-ижтимоий шароитни идрок этган зиёлиларнинг ислоҳотчилик мақсадлари билан жадидчилик ҳаракатига қўшилдилар. Шу ҳаракат мақсадларини тарғиб этишу халққа англатишни ўз олдига вазифа қилиб қўйган адабиёт – жадид адабиёти ижтимоийлашув ва мафкуравийлашув тўлақонли намоён бўлган илк босқичдир.

5. Ўзбек адабиётининг ижтимоийлашувида ташқи омилнинг ўрни ва аҳамиятини ҳам асло камситмаслик лозим. Зеро, ташқи омил ички омилни ҳаракатга келтирган мотордир. Жумладан, ташқи маданий-иқтисодий алоқаларнинг кучайиши янгиланиш эҳтиёжини туғдирди, мавжуд ижтимоий-иқтисодий муносабатларни ўзгартириб, шахс мақоминиг ўзгаришига олиб келди – янги инсонни шакллантирди. Шунингдек, жадидларнинг Русиядаги туркий халқлар ҳамда Туркиядаги ислоҳотчилик ҳаракатлари билан маърифий-мафкуравий алоқалари, тараққиётда бирмунча олдинга кетган халқлар билан адабий алоқалар ҳам ижтимоийлашувни кучайтирган муҳим омиллардандир.

6. Туркистон шароитида турли дунёқараш, ижтимоий мақсадларга эга қатламларнинг, хусусан, эскича ва янгича ижтимоий турмуш тарзи тарафдорларининг мавжудлиги адабиётнинг мафкуралашувига замин яратди. Аввалига “қадим – жадид” зиддияти асосида шаклланган мафкуравийлик октябрь тўнтаришидан сўнг “жадид – шўро” жабҳасига кўчди. Адабиёт ғоявий-мафкуравий кураш майдонига айланди, бу эса шеъриятни санъатдан узоқлаштирди, шўро даври шеъриятида яратилган кўплаб асарларнинг ўткинчи ҳодисалар бўлиб қолишига олиб келди.

7. Жамиятда коммунистик мафкура якка ҳоким мавқеини эгаллаб, мухолифлар маҳв этилганидан кейин ҳам шеърият мафкура исканжасида қолаверди. Натижада то 50-йилларнинг охирига қадар шеъриятида турғунлик кузатилди: ўтказилаётган сиёсатни, мамлакатда амалга оширилаётган турли тадбирлар (колхозлаштириш, қулоқлаштириш, индустрлаштириш ва ҳ.), янги урф-одатлару қадриятларни тарғиб этиш, мавжуд тузумни алқаш, уни жаҳонда энг адолатли ва инсон ҳар томонлама ҳур яшаётган диёр сифатида капиталистик дунёга қарши қўйиш ва бошқа шу каби мафкура фойдасига хизмат қилувчи мавзулар қаламга олинди. Ва шу тариқа адабиётга табиатан хос ижтимоийлик бадном қилинди, ижтимоий мавзудаги шеъриятдан шахс – “мен” қувиб чиқарилиб, унинг ўрнини “биз” эгаллади. Бадиий ижод табиатига зид мазкур ҳолат 60-йиллардан бошлабгина бартараф этила борди ва қарийб истиқлолга қадар давом этди.

II БОБ. XX АСР ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИНИНГ ҒОЯВИЙ-ТЕМАТИК ТАДРИЖИ

XX асрга келиб шахс ижтимоийлашганини айтдик. Ижтимоийлашган шахснинг энг муҳим белгиси – ижтимоий фаоллик, амалий ёки фикрий фаоллик. Бу дегани, ижтимоийлашган шахс жамиятнинг жорий ҳолати, унда юз бераётган ҳодисаларнинг моҳияти, улар эрта қай манзилга элтиши ҳақида фикрлайди; шу асосда шаклланган ижтимоий идеалига эга бўлади, шундан келиб чиқувчи ҳаётий принципларини белгилайди ва ўз фаолиятида (амалий ва фикрий) уларга амал қилади. Шахслик мақоми – оғир. Ҳаётнинг долғали оқимида идеалларига содиқ қолиш учун кўпинча шахсий манфаатлардан кечиш, азоб-уқубатларга дучор бўлиш, баъзан эса жондан-да кечишга тўғри келади. Муҳими, шахслик жамиятнинг жорий ҳолатини теран идрок этиш, юз бераётган ҳодисаларга идеалдан келиб чиқиб муносабатда бўлишни тақозо этади. Иккинчи томондан, шахслик ўз идеалларини-да тафтиш қила олиш салоҳиятини тақозо этадики, токи идеалга зарурий таҳрирлар киритиб, кемтикларини тўлдириб борсин, унга сингишмаган ўринлардан воз кеча олсин. Юртимизнинг XX аср тарихи бу салоҳият идеалларнинг қотиб оддийгина догмага, уларни ташувчиларнинг эса мутаассибларга айланиб қолмаслиги учун нечоғли муҳим эканлигини яққол кўрсатди.

XX аср шоирдан, истеъдод даражасию инсоний салоҳиятидан қатъи назар, шахс-шоир бўлишликни талаб қилди. Аср шоири давр қозонида, давр эса шоир қалбида қайнади. Албатта, қайнов даражаси ҳар икки ҳолда ҳам бир хил бўлмайди, бас, у гоҳи меъёрига етди, гоҳи етмади – маҳсулотнинг ҳам шунга яраша бўлгани табиий. Бироқ нима бўлганда ҳам, аср шеърияти даврнинг руҳини, унинг шиддатию зиддиятларини ўзида, асосан, акс эттира олди. Шунга кўра, шеъриятдаги ғоявий-тематик тадрижни кузатиш бадиий тафаккурдаги силжишларни кузатишда муҳим аҳамиятга эгадир.

II.1. **Лирика табиатидаги эврилишлар: мафкуралашув**

XX аср бошларида Туркистонда “эскилик ва янгиликнинг ажиб қурамаси вужудга келгани”ни айтиб ўтдик. Бу ҳол эса жамиятда турли ижтимоий-сиёсий мақсад ва маслакларга эга қатламларни вужудга келтирди. Янгича яшаш, янгиланган жамиятда янгича тартиботларни қарор топтириш ва шундан келиб чиқиб ижтимоий ҳаётни ислоҳ қилиш заруратини теран англаган, шу мақсад йўлида фаолият олиб борган зиёлилар жадидчилик мафкурасига у ёки бу даражада алоқадор бўлган. Айни пайтда, жамиятда янгиланишни истамаган, эски тартибларни тиклашни, ҳамма нарса эски ҳолича қолишини истаган кучлар ҳам бўлган. Ва шу ҳол – жамиятда бўлиниш, турлича маслак кишилари кўзлаган ижтимоий мақсадларнинг мавжудлиги адабиётнинг, хусусан, шеъриятнинг мафкуралашувига асосий сабабдир, унумдор заминдир.

Жадид ижодкорлар адабиётда, энг аввало, ўз мафкураларини оммага сингдириш воситасини кўрганлар. Жадид нашрларида чоп этилган шеърлар кўздан кечирилса, улар шеъриятни жадидчилик ғояларини тарғибу ташвиқ этишга тўла сафарбар этганларига амин бўлиш мумкин. Шу боис уларнинг шеърларида ғоявий-тематик муштараклик яққол кўзга ташланади. Агар тематик жиҳатдан тавсифламоқчи бўлсак, аввало, маърифатпарварлик анъаналарининг давоми ўлароқ *ижтимоий-маиший турмушга кириб келган янгиликлар*ни ёқлаб, тарғиб этишга қаратилган шеърларни кўрсатиш керак бўлади. Аввалги бобда Ибратнинг темир йўл қурилишини қутлаб ёзган шеърини эслатдик. Шоир темир йўл юртдошларим ҳаётига қулайликлар олиб киради (“Сафарни заҳматидин халқлар олди хатти озодий”), юрт обод бўлади (“Наманганни ниҳодига насими етти ободий”), иқтисодий алоқалар туфайли келган арзончилик халқ фаровонлиги сари дадил қадам (“Бу халқуллолара арзоқи арзон ўлди фойиздин, Матое жумла ашё келди, бир кон ўлди

фойиздин”)[1] деб билади. Бу эса шоирнинг темир йўл қурилиши фактига жадидчилик идеали – миллат тараққийси мавқеидан туриб қарагани ва баҳолаганини кўрсатади. Худди шундай ёндашув Ибратнинг яна “Тарихи трактур”, “Газета хусусида”, “Тарихи чопхона”, “Табрик Намангондин” каби шеърларида ҳам кузатилади. Умуман, жадид шоирлар ҳар қандай янгилик ё ижтимоий ҳодисага идеалдан келиб чиқиб ёндашадилар, идеалдаги умумийлик эса ғоявий-мазмуний муштаракликни келтириб чиқаради. Буни, масалан, матбуот ҳақидаги шеърларни қиёслаганда кўриш мумкин:

Шарқдан Мағрибгача бўлғон ҳаводисни ёзиб,
Не гўзал марғуб хабарлар ошкор айлар газет. [219]

(Сўфизода. “Газета тўғрисинда”)

Газет кўрмаган, бехабар халқлар
Мисли ўлгандир ва ё ухлаган. [58]

(Ибрат. “Газета хусусида”)

Бу шеърларнинг ҳаммасида газета-журналларнинг аҳамияти, уларнинг кишини олам аҳволидан хабардор этиши, халқнинг кўзини очиб, жаҳолатдан маърифатга, қолоқликдан тараққийга бошлаши таъкидланади. Худди шу фикрлар жадид публицистикасида ҳам қайта-қайта айтилади, бу эса ўша шеърларнинг публицистик мақолалар билан бир хил “юк” ташиётгани, шоир учун улар восита эканини аниқ кўрсатади.

Жадид шеъриятида энг кўп қаламга олинган мавзулардан яна бири – Туркистоннинг, миллатнинг мавжуд аҳволи мавзусидир. Мавзу талқинидаги умумий жиҳатни қисқа қилиб, *мавжуд ижтимоий воқеликдан қониқмаслик ҳиссининг устуворлиги*, дейиш мумкин. Бу мавзудаги шеърларнинг барида Туркистоннинг жаҳолат ботқоғига ботгани, бу аҳволда қолоқлик домида қолиб кетиши муқаррарлиги таъкидланади ва бундайин яшаш инсонлик шаънига номуносиб деган ғоя ўтказилади:

[1] Ибрат. Сиддиқий-Ажзий. Сўфизода. Танланган асарлар.- Т.,1999.- Б.55; бундан кейин шу нашрдан кўчирма олинганда қавс ичида саҳифа кўрсатилади.

Биздек ҳеч миллат борму зиллатга ботган,
Сафоҳатга алдануб иффат йўқотган.
Фироринда тик ётур ихват ўргатган,
Жаҳлу бидъат заҳрини шарбат кўрсатган. (Ҳамза)[1].

Коримиз шундан иборат бўлди ушбу чоғида,
Ўнтадан бедона боқиб, ёзу қиш сайротамиз.
Ҳамда ҳар кун такяларда наша, кўкнори чекиб,
Баччага кокил солиб оҳ-воҳ билан ўйнотамиз. (А.Қодирий).[2]

Илму маърифат ҳам ҳунардан қолди маҳрум бизни халқ,
Маърифатсизлик балосига йўлиққон бизни халқ (Чўлпон) [I, 125].

Жадид шоирлар ҳолатни қайд этиш билангина чекланмай, унинг юзага келиш сабабларини таҳлил, мушоҳада этадилар. Ва шу таҳлилу мушоҳадалар натижаси ўлароқ яна бир муҳим ғоявий-тематик йўналиш – юртдаги мавжуд қолоқлик сабаби бўлган *ижтимоий ҳаётдаги иллатларни фош этиш* йўналиши вужудга келади. Эътибор қилинса, жадид шеърияти намуналарида кўпинча ошкора ё пинҳон тарзда “нега бу забун ҳолга тушиб қолдик?” деган савол қўйилганини кўриш мумкин. Албатта, ҳар бир шоирнинг ўз нуқтаи назари бор, лекин жадид шоирлар кўрсатаётган сабабларнинг умумий номи – **жаҳолат**. Жадид шеърияти талқинида бу сўзнинг қамрови жуда кенг бўлиб, зоҳирий сабабларнинг ботинида жоҳиллик ётади. Масалан, энг сермаҳсул жадид шоирларидан бўлган Ҳамзанинг бир шеърида келтирилган сабаблар мана булар: 1. “Муллолларнинг талоши вақфи масжид, тўй оши...” 2.“Эшонлар тўплаб олтун... Маишатда куну тун...” 3.“Бойлар масрур

[1] Ҳамза. Тўла асрлар тўплами. 2-том.- Т.,1988.- Б.7; бундан кейин шу нашрдан кўчирма олинганда қавс ичида жилд ва саҳифа кўрсатилади.

бидъатдан... Хабарсиздур миллатдан...” 4. “Ўйин бирла ўғлонлар, зиндонда қиз-жувонлар, Маърифатдан безгонлар...” 5. “Бизни мактаб жадвали – баччабозлик усули, Билмас на дардин йўли...” 6.“Баёз”дур журнолимиз, “Жамшид”дир рўмонимиз, Шул ўқиб билгонимиз...” 7. “Қачон илмсиз қолдик, мақсада етмай толдик, Мундоқ ҳоллара қолдик...” [II,18-19] Туркистон ҳаётидаги иллатларни бир-бир санаган Ҳамза “мундоқ ҳоллара қолиш” сабаби илмсизлик – жаҳолат деб кўрсатмоқда. Айтиш керак, Ҳамза ҳам илмсизликни бошқа жадидлар каби тушунади. У халқ буткул саводсиз ёки ўқимайди демайди, ўқигани “баёз”лару “Жамшид” қиссаларидан нарига ўтмаганига куяди. Жадидчилик ғоялари контекстида фикрлаётгани учун Ҳамза “Баёз”дур журнолимиз, “Жамшид”дир рўмонимиз, Шул ўқиб билгонимиз...” дейиш билан чекланади. Чунки жадид адабиёти, публицистикаси контекстида бу сатрларнинг маъноси кенгаяди. Жадид нашрларида газета-журналлар, “театру ва рўмон китоблари”нинг аҳамияти ҳақида кўп ёзилган. Яъни, янги шароитда халққа янги билимлар зарур, уларга эга бўлиш учун журналлар, рўмонлар ўқимоқ керак, шундагина дунё аҳволидан хабардор бўлинади, акс ҳолда ғафлатда қолинади. Шоир афсус-ла қайд этмоқдаки, аксарият юртдошлари ҳамон эски қизиқишлар доирасидан чиқа олмаётир ва бу жаҳолат омилларидан биридир. Ҳамзанинг бу сатрлари Чўлпоннинг машҳур “Адабиёт надир?” номли мақоласидаги “Агарда “баёз” ва бемаъни бир-икки дона китоблар ила қолсак, маҳву инқирозий бўлурмиз”[1] деган ташвиш билан ҳамоҳанг. Иккала шоир ҳам, бошқа жадидлар каби, илмсизлик орқасида одам мавжуд аҳвол ҳақида ўйламайди, уни тузатиш тадбирини тутмайди ва натижада шахсий манфаатлари, маишати қулига айланади деб ҳисоблашади. Шеърда танқид қилинган муллолару эшонлар, бою боёнлар илмсизлик, жаҳолат сабабли шу кўйга тушганлар. Шу ўринда жадид шоирлари бойлар ва руҳонийларни анча кескин танқид қилганларини таъкидлаш ва, айни чоғда, бу танқиднинг шўро адабиётидаги танқиддан

[1] Чўлпон. Адабиёт надир.- Т.: Чўлпон, 1994.- Б.35-36

тубдан фарқланишини айтиб ўтиш зарур. Фарқ шуки, шўро адабиётида булар синфийлик ва даҳрийлик мавқеларидан танқид қилинган бўлсалар, жадид ижодкорлар бу ўринда ҳам ижтимоий идеалдан, миллат тараққийси нуқтаи назаридан келиб чиқадилар.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, бошқа жадид шоирлари ҳам юртдаги таназзул омилларини, асосан, Ҳамза кўрсатган сабабларда деб биладилар. Бу эса яна улардаги ижтимоий мақсад-интилишларнинг умумийлиги, уларни бирлаштирувчи ғоялар тизими – жадидчилик мафкураси бўлгани билан изоҳланади.

Жадид шеъриятидаги юқоридагилардан келиб чиқувчи яна бир ғоявий-тематик мотив *таназзулдан чиқиш йўлларию ҳаётни ислоҳ қилиш ҳаракатига даъватдир*. Таназзулдан чиқишнинг бош йўли масаласида жадид шоирларда якдиллик кузатилади, уларнинг ҳаммаси жаҳолатни маърифат воситасида енгиш мумкин деб билишади. Жумладан, Ҳамза “Энди илмсиз яшамоқ гумон” [II,28]лигини таъкидлаб, “Чора шул мактаб очайлик...” [II,14] дейди. Авлоний “Маориф-ла фунун таҳсилина қил раҳнамолиғ сан, Қоронғуда қолан миллатни нури илма иршод эт” [I,152] деса, Фитрат “Орқадошлар, тўпланайлик жаҳлнинг уйин йиққали, Эл кўзин олған қоронғу пардаларни йирткали” [I,42] деб ёзади. Учала шоир даъвати ҳам ҳаммаслакларга қаратилган: Авлоний уларни “соҳиби ирфон”, Фитрат “илм эрлари” деб атайди. Замона бу одамлардан, умуман, кўзи очиқ виждонли инсонларнинг баридан фидойилик талаб этади, жадид шеърияти шунга даъват қилади:

Миллат деган кимса суймас дунёни,
Мол ила жон ила бўлур қурбони” (Ҳамза)[II,15].

Ватан меҳри агар бўлса – дилингда ишқ савдоси,
Отил нури маорифга, ўзингни мисли Фарҳод эт! (Авлоний)[I,152].

Ҳамзанинг миллат учун дунёни унутишга даъвати, Авлонийнинг Ватан меҳрини “дилдаги ишқ савдоси” дея аташи бежиз эмас. Бу Ватан, миллат тушунчалари жадид шеъриятининг идеалига айлангани, мумтоз адабиётдги поэтик образлар янгича, ижтимоий мазмун касб эта бошлаганидан далолатдир. Агар буларга Мирмуҳсин Шермуҳаммедовнинг профессор Бегали Қосимов диққатини тортган “Эй гўзал маҳбуб – фан, қилма юзинг биздан ниҳон, Барчамиз ошиқлиғимиз сенга эълон айладук!”[1] деган фикрларини, Ҳамзанинг шеърларидан биридаги “Ҳақ йўлида жон берсак, бўлсак миллат қурбони” [I,48] тарзидаги даъватни қўшсак, менимча, юқоридаги фикр етарлича далилланади.

Туркистонда жадидчилик ҳаракати ва жадид адабиёти баравж ривожланган давр сифатида тақрибан октябрь тўнтаришигача бўлган ўн йилликни кўрсатиш мумкин. Қисқа, лекин ғоят шиддатли ва зиддиятли ҳодисаларга бой бўлган бу давр жадид зиёлилар дунёқарашида жиддий ўзгаришлар ясади, оқибатда уларнинг бир қисми шўро томонига ўтди, бир қисми унга мухолифатда турган бўлса, бошқа бир қисми муроса йўлини танлади. Бунинг сабаби, Б.Қосимов айтганидек, бевосита “шонли инқилоб” йиллари унинг фожиали оқибатлари жуда кам кишининг хаёлига келди. Деярли ҳамма инқилобнинг тантанавор оҳангларига масту мустағриқ эди, ихтиёрсиз у билан баравар қадам ташларди”[2]. Иккинчи томондан, шўро жар солиб эълон қилган мақсадлар ва энди-энди амалга оширила бошлаган ишлар қай бир жиҳатлари билан жадидлар кўзлаган мақсадларга мувофиқ ҳам эди. Жумладан, миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи ва ўзаро тенглиги, хотин-қизлар тенг ҳуқуқлилигининг эълон қилиниши , ер ислоҳоти, маориф, маданият, соғлиқни сақлаш соҳасидаги ишлар ва ҳ. Масалан, Ҳамзани олайлик. Унинг 1918 йилда ёзилган “Уйғон” номли шеъридан олинган қуйидаги парчага қаранг:

[1] Б.Қосимов. Миллий уйғониш.- Т.: Маънавият, 2002.- Б.269
[2] Б.Қосимов. Миллий уйғониш.- Т.: Маънавият, 2002.- Б.289

Яшасун мактаб, шогирдлар ўқисун.

Эски турмушлар, ваҳшатлар йўқолсун!

Эру қизлардан етишиб ходимлар,

Элга ҳақиқий маориф тарқатсун! [II,157]

Менимча, агар шу парчанинг ўзини жадид шеърияти намунаси сифатида тақдим этилса, кўпчилик эътирозсиз қабул қилса керак. Ёки шу шеърдаги “Битсун қонхўрлар, мустабид тўралар, Бир тўп дока салла, узун сурралар!” сатрлари ҳақида ҳам шу гапни айтиш мумкин. Шоир Туркистонни уйғонишга чорларкан, “Бу кунда ҳам истиқболдан кўз юмсак, Биздан ному нишон сўнгра қолурми?” дея огоҳлантиради. Ва ўша истиқбол, халқининг келажаги йўлида “Шахсий ишларимиз ташлов кун бугун, Қора элларни оқартирмоғлиғ учун, Белни маҳкам боғлаб ишлов кун бугун” [II,158] дейди. “Ер ислоҳоти” [II,182] шеърида ернинг фойдаси илгари “Бой эшонлар киссасига”, энди эса “Ишчи-деҳқон фойдасига” кетишини таъкидлайди. Жадидлар Туркистоннинг унумли еридан келадиган фойданинг ҳузурини миллатга иона бермайдиган, унинг равнақини ўйламайдиган бойлар кўраётганидан кўп афсус чекканлар. Демак, шоир ер ислоҳотидан ҳам маълум қаноат ҳосил қилиши ажабланарли эмас. Айтмоқчиманки, Авлоний, Ҳамза, Сўфизода каби жадид ижодкорларнинг шўрога хайрихоҳ бўлганлари қарашлардаги муштарак томонлар билан ҳам изоҳланиши керак. Улар шўро сафидаги фаолиятларини маълум даражада жадидчилик фаолиятларининг давоми ўлароқ тушунганлар. Табиийки, уларнинг октябрь тўнтаришидан кейинги Туркистон воқелигига муносабати ҳам шунга мос. Жумладан, ҳамон ўзини юрт истиқболи учун курашда ҳис этаётган Ҳамза “попоқ қийган қаҳрамон”га қарата “Темур панжанг бирлан тўк Душманингдан қон!” дея хитоб этади. Чунки:

Басдур шунча йил чеккан

Кулфату хўрлик!

Золим бойлар ҳақинға

Қилди ҳар зўрлик [II,167] ,–

деб биладики, бунда шоирнинг ўзи ҳақ йўлда эканлигига ишончи барқ уриб туради. Шоирнинг бу ишончи эса “Бузамиз эски турмушни, хурофотни, бидъатни, Тузамиз янги турмушни замон ичра” [II,170] қабилидаги мақсад билан белгиланадики, у моҳиятан жадидчилик кўзлаган мақсадга зид эмас. Лекин бу сиртдан қарасагина шундай. Аслида, энди Ҳамза шеърларида ҳаётдаги ўзгаришларга мос ғоявий-тематик силжишлар юз берган ва уларнинг асосийлари мана булар: 1) илгари у миллат манфаатларини кўзлаган бўлса, энди ишчи-деҳқон манфаатини кўзлайди; 2) илгари мақсадга етиш воситаси деб маърифатни тушунган бўлса, энди кучга – зўрликка топинади.

Ҳамзадан фарқ қиларок, масалан, октябрь тўнтаришидан кейинги йилларда Чўлпоннинг ижтимоий фаоллиги сусайди. Сусайди деганда мен амалий фаолиятни назарда тутаман. Яъни Ҳамза бевосита курашчи сифатида амалий фаоллашган бўлса, шу йилларда газеталарда ишлаб турган Чўлпон фикрий фаоллашган эди. Демак, унда мушоҳада қилиш имкони кенгроқ ва шунинг учун ҳам у воқеликни бир томонлама (яъни шўроча нигоҳ билан) эмас, яхлит кўра олар, бу эса моҳиятни тўғри илғашга имкон берарди. Шу каби ҳолат фаолияти кўпроқ Бухоро амирлиги билан боғлиқ кечиб турган Фитратга ҳам хос эди. Ва шу туфайли иккисининг ижоди ғоявий-тематик жиҳатдан Ҳамзадан фарқли, ўзаро эса яқиндир.

Фитратнинг 1917 йилда ёзилган “Юрт қайғуси” туркуми [I, 31-35] учта сочма ва битта тизма шеърдан таркиб топган бўлиб, у Туркистон тақдири ҳақидаги ташвиш-қайғу маҳсулидир. Таъкидлаш керак, туркумда даврнинг энг ўткир ижтимоий дарди чинакам шахсийланган бўлиб, уни XX аср ўзбек шеъриятидаги ижтимоий, гражданлик поэзиянинг илк яхши намунаси сифатида кўрсатиш мумкин. Ғоявий-тематик жиҳатдан туркумдаги шеърлар бир-бирини тўлдиради, ривожлантиради. Туркумдаги шеърлар шу жиҳатдан ва ёзилиш санаси тартибида кўриб чиқилса, қуйидаги ҳол кузатилади:

биринчисида буюк аждодларга бешик бўлган Турон “қуллик чуқурларига недан тушди?” деган савол қўйилади ва “арслонлар”инг йитиб кетмаган, улар бирлашишса, улкан куч деган ғоя олдинга сурилади;

иккинчисида забун ва аянч аҳволдаги “бир хотун хаёли” – она Ватан тимсоли қаршисида айбдорлик, жавобгарлик ҳиссининг туюлади, “бутун борлиғи билан унга кўмак қилурға ҳозирлик” изҳор этилади;

учинчисида лирик қаҳрамон Темур руҳи олдида “омонатга хиёнат” қилгани учун тазарру қилади ва “Туроннинг эски шараф ва улуғлигини қайтариш”га онт ичади;

тўртинчисида, Туркистон мухторияти эълон қилинганидан кейин ёзилган тизма шеърда лирик қаҳрамон ўша онтни бажаришга киришган, “Онам! Сени қутқармоқ учун жонми керакдир” деган қатъият билан “Темур била Чингиз қони тошди томримиздан” дея “оёққа қалққан”лардан бири сифатида гавдаланади.

1917 йил давомида ёзилган бу шеърлар муайян бир қараш, ижтимоий-сиёсий мавқенинг тобора барқарорлашиб, ниҳоятида Ватан учун курашиш заруратига имон келтирилганини яққол кўрсатиб турибди. Ҳа, ғоят шиддатли ўзгаришларга тўлиқ 1917 йил бунга қадар бутун саъй-ҳаракатлари ягона мақсадга йўналтирилган зиёлиларимиз учун танлов имкониятини тақдим этган чегара ҳолати эди. Фитратнинг юқоридагича қарорида собитлашуви ҳам, Ҳамзанинг қарашларида бурилиш юз бериши ҳам ўзининг ижтимоий-шахсий ва маънавий-руҳий асосларига эга. Шу асослардан келиб чиқиб ўз танловини амалга оширгани учун улардан бирини оқлаб, иккинчисини қоралашга ҳожат йўқ – иккиси ҳам юртим, халқим учун танлаган йўлим тўғри деб ҳисоблаган.

Худди Фитрат каби, 20-йиллар ўзбек шеъриятининг етакчиси Чўлпон ижодида ҳам Ватан озодлиги мавзуси асосий ғоявий-тематик мотив бўлиб қолди. Бу икки шоирнинг руҳий яқинлиги “Юрт қайғуси” туркуми билан “Бузилган ўлкага” шеърини ёхуд “Миррих юлдузига” билан “Ёруғ юлдузга”

шеърларини қиёслаб кўриб амин бўлиш мумкин. Бу шеърлар юрт ва миллат тақдири ҳақидаги теран изтиробли мушоҳадалар, Ватанни Она деб тушуниш ва унинг ҳақини адо этолмаганликдан келувчи изтироб, мавжуд ҳолати учун жавобгарлик ва унинг учун жон фидо қилишга ҳозирлик каби ғоявий-тематик асосларда ўзаро муштараклик касб этади. Ва шу ҳислар ҳосиласи ўлароқ 20-йиллар Чўлпон шеъриятининг асосий ғоявий-тематик лейтмотивини ЭРК тушунчаси ташкил қилади. Бу мотив гоҳ бевосита (“Кураш”, “Қўзғолиш”, “Кишан”, “Кўнгил”), гоҳ бўлса бавосита – шоирнинг табиат ҳақидаги (“Кўклам келадир”, “Пўртана”, “Зарафшон”,), Шарқ мавзусидаги (“Шарқ нури”) ёки интим (“Қаландар ишқи”, “Ишқ”, “Хаёли”) лирикасида; гоҳ хитоба шаклидаги реалистик (“Тортишув тонги”, “Бас энди”), гоҳ эса рамзий-мажозий (“Бинафша”, “Қушнинг ҳадиги”, “Юрт йўли) шеърларда қайта-қайта ўз ифодасини топаверади. Энг муҳими, Чўлпон шеъриятида эрк тушунчасининг маъно кўлами кенгаяди. У энди фақат мустамлакачилардан қутулишнигина англатмайди. Аксинча, Чўлпон шеъриятида миллат эрки ва шахс эрки тушунчалари бир бутунлик касб этади, бир-бирини тақозо этувчи боқий умуминсоний қадрият даражасида бадиий талқин этилади.

Чўлпон тўнтаришдан кейинги даҳшатли хунрезликлару вайроналик, очарчилик офатларини юрагидан ўтказди. “Кўнгим каби йиқиқ уйлар, қишлоқлар” дейди у “Ёнғин” шеърида, сўнг наҳотки “Шундай катта бир ўлкада ёнмаган, Йиқилмаган, таланмаган уй йўқми?” [I,36] дея бонг уради. Бу бекорга эмас. Шеърга газета хабаридаги “Таланмаган, йиқилмаган ер йўқ. Гўдаклар найза бошида” деган сўзлар эпиграф қилиб олинган. Афсуски, бу шоир гувоҳ бўлиб турган воқелик эди. Фарғонадаги очлик муносабати билан ёзилган “Қурбон” номли сочма шеър ҳам бу воқелик шоирни қанчалик изтиробга солганини кўрсатади. Бир томонда, иссиқ Арабистонда мингларча қўйлар сўйилиб қурбонлик қилинаётир, ундан “мингларча чақирим узоқда", яъни Туркистонда эса “шу динга ишонган бечоралар очликдан қўй каби қирилалар, кўчалар, толалар ва чўлларга ташланалар”, лекин “шунча олинғон

жон, шунча сўюлғон ҳайвон бир мўмин-мусулмонни очликдан қутқара олмайдир”.[1] Бу Фарғонадаги очарчилик оқибатларидан даҳшатга тушган ҳассос қалбнинг инсониятга, ислом оламига қаратилган ҳайқириғидир. Умуман, Чўлпоннинг 20-йиллар шеърияти шундай ҳайқириқлардан иборат десак хато бўлмайди. Даврни қалбида яшатгани учун ҳам Чўлпоннинг 20-йиллар шеърияти даврнинг бутун зиддияту фожеаларини ўзида акс эттирган бадиий ҳужжат бўлиб қолди. Иккинчи ёқдан, бу шеърият гоҳ умидлар қанотида юксакларга парвоз этган, гоҳ эса умидсизликкдан ўртанган, гоҳида қувончу гоҳида изтиробларга тўлган, бир сўз билан айтсак, ***ҳаракатдаги қалб***ни акс эттирди. Шоир ижодига хос бу хусусиятни ўз вақтида А.Саъдий “Чўлпон чин маъноси билан рўмантик бир юрак шоири(лирик)дир. Лекин унинг юраги шахсий ҳиссиёт билан эмас, ижтимоий ҳиссиёт билан тўлғон ва қайнағон бир юракдир”[2] дея таъкидлаб кўрсатган эди.

Бу мулоҳазалар аввалги бобнинг биринчи фаслида айтилган шеъриятда давр руҳининг шоир шахсияти орқали аксланишини Чўлпон мисолида яна бир бор намойиш этади. Бироқ, менимча, худди шу гапни Ҳамза шеъриятига нисбатан айтиб бўлмайди. Агар Ҳамзанинг октябрь тўнтаришидан кейинги шеърларини кўздан кечирсак, уларни ғоявий-тематик жиҳатдан, асосан, тўртта гуруҳга ажратиш мумкин бўлади: 1) янги тузумни олқишлаш, унинг ғалабаси учун курашга даъват руҳидаги (“Ҳой ишчилар”, “Биз ишчибиз”, “Ишчилар уйғон”, “Уйғон”, “Яшангиз ишчи деҳқонлар”, “Қизил аскарларга бағишлаб” ва б.) шеърлар; 2) жамиятдаги айрим ислоҳотлар (“Ер ислоҳоти”, “Ол, деҳқон ўртоқ, қўлингга ерни”) мавзусидаги шеърлар; 3) хотин-қизлар озодлиги мавзусидаги (“Ўзбек хотини тилидан”, “Ўзбек хотин-қизларига”, “Озод хотин-қизлар қўшиғи”, “Бу кун – 8 март”, “Хотин-қизлар овози” ва б.) шеърлар; 4) янги тузум нуқтаи назаридан ёзилган ҳажвий-сатирик (“Бир шарманда тилидан”, “Бир қўрқоқ “масъул ишчи”нинг тилидан”, “Ёдимга

[1] Қаранг: Чўлпон. Қурбон. “Қизил байроқ”, газ. 1922. 4 авг.
[2] Қаранг: Чўлпон ва танқид.-Т.,2004.- Б.20

тушди” ва б.) шеърлар. Албатта, Ҳамза шеъриятида давр воқелиги, руҳи акс этмади эмас, акс этди. Лекин қандай? Менимча, бу шеърларда воқелик алоҳида шахс – Ҳамза нигоҳи орқали эмас, балки у мансуб ижтимоий гуруҳ нигоҳи орқали акс этди. Яъни уларда шеърнинг жавҳари бўлган лирик “мен”ни лирик “биз” сиқиб чиқарди. Бу эса воқеликнинг бир ёқлама кўрилиши ва баҳоланишига олиб келди. Йўқса, Чўлпонни ўртаган “кўнгли каби йиқиқ уйлар, қишлоқлар”у “найза бошидаги гўдаклар”ни Ҳамза ҳам кўрган эди. Аммо, Чўлпондан фарқ қилиб, “биз” сафида курашга кирган Ҳамза бундай ҳолларга “кураш қурбонсиз бўлмайди” ақидасидан келиб чиқиб ёндашади. Натижада ижтимоий дард шахсийланмайди, Ҳамзанинг шеърлари чинакам ижтимоий лирика даражасига кўтарилолмай, мафкуравий шеърият даражасида қолиб кетади. Бошқача айтсак, Ҳамза инқилобдан кейин шахс-шоир мақомига кўтарила билмади, бу мақомнинг бадиий ижодда қанчалик муҳимлиги ҳақида эса биринчи бобда тўхталганмиз.

Шу ўринда бир нарсага алоҳида эътибор қаратишни истардим. Қарашлари Фитрату Чўлпонлардан қанча фарқланмасин, Ҳамза ҳеч бир шеърида кечаги ҳаммаслаклари – жадидларга мухолиф сифатида қарамаган, уларга қарши фикрий уруш очмаган. Бунинг сабаби, менимча, Ҳамза ўзининг шўро сафидаги фаолиятини маълум маънода жадидчилик фолиятининг давоми ўлароқ тушунгани билан изоҳланиши мумкин. Яъни Ҳамзада ҳамон ўша мақсад йўлида ҳаракат қилмоқдаман, фақат унга етиш йўлини ўзгартирдим, деб ҳисоблашга асос бор.

Ҳамзадан фарқ қилиб, шеъриятга 20-йилларнинг ўрталарида кириб келган авлод Фитрату Чўлпонларда ўзининг ғоявий мухолифини кўради. Жумладан, шу авлод вакили бўлган Ғайратий “ғоявий кураш кескин давом этаётган бир даврда адабиёт майдонига кириб келди ва ижодининг илк саҳифасидаёқ ҳеч қанақа иккиланмай марксистик позицияда мустаҳкам

турди”[1]. Профессор Л.Қаюмов 1973 йилда буни таҳсинга лойиқ амал сифатида тақдим қиларкан, Ғайратий “социалистик революциянинг туб моҳиятини тўғри тушунмаган ёки тушунишни истамаган баъзи шоирлар, бузуқ адабиётчилар билан дадил музокарага кирган”ини таъкидлайди[2]. Албатта, Л.Қаюмов фикрлари тенденциоз эканлигига бугун ҳеч ким эътироз қилмайди. Лекин нега ўшанда, 1973 йилда бу ва бунга ўхшаш фикрлар илмий фикр сифатида қабул қилинган? Чунки адабиёт илмининг ўзида тенденциозлик ҳукм сурарди. Йўқса, октябрь тўнтаришини етилтирган шароитда яшаб, унинг қандай амалга ошганию оқибатларига гувоҳ бўлганлар тушуна олмаган “туб моҳиятни” эндигина шеъриятга кириб келган йигирма ёш чегарасидаги йигит “тўғри тушунди” дея даъво қилинмас эди. Аслида, олимнинг юқоридаги гапларидан унинг ўзи истамаган хулоса ҳам келиб чиқади. Зеро, йигирма ёшли йигит кураш давом этаётган пайтда *ҳеч иккиланмай* бир томонга қўшилган экан, бу унинг ғояни маълум даражада формал қабул қилганини[3] ҳам кўрсатади. Фикримни ҳаётий бир мисол билан асослашга уриниб кўраман. Тасаввур қилинг: йигирма яшар йигит иккита гуруҳнинг аёвсиз муштлашаётгани устидан чиқиб қолди, томонлардан бири унга кўз таниш йигитлар дейлик. Йигит муштлашув сабабию оқибатини суриштириб-ўйлаб ўтирадими? Менимча, йўқ, у “ҳеч иккиланмай” ўша танишлар томонида туриб муштлашади. Айтмоқчиманки, Ғайратийнинг ғоявий мавқени эгаллаши моҳиятан шунга ўхшайди. У ҳам сабаб-оқибатни, томонлардан қайси бири ҳақлигини етарли мушоҳада қилгани йўқ, зудлик билан “кўз таниш”лар сафига турди-да муштлашаверди. Айтиш керакки, мазкур ҳол шеъриятга 20-йилларда кириб келган авлод вакилларининг барига у ёки бу даражада хос бўлиб, ғоявий кураш шиддатини белгилаган муҳим омиллардан биридир. Бу авлод воқеликка ўзлари эгаллаган ғоявий мавқедан назар солди, шу боис ҳам Чўлпонга “бузилган” бўлиб кўринган ўлка унга

[1] Л.Қаюмов. Давр ардоқлаган шоир // Ғайратий. Танланган асарлар. 2 томлик. Т.1.- Т., 1973.- Б.5
[2] Ўша жойда.
[3] Бу ҳақда қаранг: Д.Қуронов. “Адабиёт надир” ёки Чўлпоннинг мангу саволи.- Т., 2006.- Б.

“тузалган” кўринди. Ғайратийнинг Чўлпонга жавобан ёзилган “Тузалган ўлкага” шеъри мавжуд воқеликка шўроча нигоҳ билан қарашнинг ёрқин намунасидир. Ўлкада Ғайратий кўрганлар Чўлпон кўрганларнинг буткул тескариси:

Тўхтаб қолган, қовжираган булоқлар
Шарақ-шарақ яна қайнаб чиқмишдир.
Ағдарилган, вайрон бўлган қишлоқлар
Чиндан бугун гўзал тусга кирмишдир.[1]

Албатта, “Бузилган ўлкага” билан “Тузалган ўлкага”нинг орасидаги беш йил давомида уруш етказган жароҳатлар бита бошлаган, тиклаш ишлари бошланган, бу ҳақда Чўлпоннинг ўзи ҳам кўнгли тўлиб ёзган[2]. Ғайратийнинг ҳам Чўлпон каби бу ўзгаришлардан қувониши ҳеч айб эмас. Лекин шеърда қувонч изҳори эмас, Чўлпонни, унинг тимсолида ғоявий мухолифларни айблаш руҳи устувор. Унинг талқинида мухолифлар ўлканинг “пок кўксига таҳқир тошин отарлар”, сабаби эса оддий:

Табиийким улар сенинг яшнашингни кўролмас,
Оламшумул ўсишингга қарашларин буролмас. [22]

Онгу тафаккури мафкура исканжасида бўғилган шоир Чўлпоннинг беш йил аввалги воқелик туғдирган изтиробларини тушунишга ожиз қолади, унда юртининг “пок кўксига оғу-ўқ отмоқ истаган” душманни кўради. Ва душмандек муносабатда бўлади:

Майли, сени ғазаб билан аччиқ-аччиқ сўксинлар,
Оғу каби тиллари-ла аламларни тўксинлар,
Пролетарнинг пўлат қўли янчиб ташлар, сурадир,
Синфий кураш ўти албат ўз ишини кўрадир.[22]

Аслида, Ғайратийнинг ушбу шеъри Чўлпон ва “чўлпончилик”ка қарши қаратилган кампаниянинг узвий бир қисми бўлиб, бу кампания “Партиянинг

[1] Ғайратий. Танланган асарлар. 2 томлик. Т.1.- Т., 1973.- Б.22; бундан кейин шу нашрдан кўчирма олинганда қавс ичида саҳифа кўрсатилади.
[2] Қаранг: Чўлпон. Вайроналар орасидан. // Чўлпон. Адабиёт надир.- Т., 1994. – Б.

бадиий адабиёт соҳасидаги сиёсати ҳақида”ги қарори (1925 йил 18 июнь)га Ўзбекистондан берилган “лаббай” жавоби эди. Бу “лаббай”га жўр бўлганлар сирасида Элбек, Ғ.Ғулом, Ҳ.Олимжон каби қатор шоирларни ҳам санаш, шеърларидан шу мазмундаги сатрларни келтириш мумкин, лекин гап саноқда эмас. Асосийси шуки, Чўлпон ижодига танқидий ёндашув янги авлоднинг ўз ғоявий-эстетик мавқеини тасдиқлаш йўлидаги уриниши эди. Шу жиҳатдан Ғайратийнинг “Шоир” номли шеъри характерли бўлиб, унда шоирга бир қатор талаблар қўйилади: 1) яшаш йўлида “оммадан узоқ бўлмасин”; 2) “турмуш саҳфасин варақлаб очсин, Малаклар билан учишдан қочсин”; 3) “Ҳеч фойда бермас куйиб йиғлашлар”; 4) “Эркин меҳнатнинг нашъасин сезсин, Мавҳум ва сирли йўллардан безсин, Синфий ётларнинг кўксини эзсин, Курашда қолоқ бўлмасин шоир” [24].

Янги авлоднинг шеърият, унинг вазифаси ҳақидаги қарашларини Ғ.Ғулом “Ҳеч қандай бир қўрғон бормикан, большевиклар қўлга олмаган!” шеърида:

Шу гигант даврдан юз буркаб
Қочмоқлик уятдан уятдир,
уятдир!
Бу тўрт йил, беш йилнинг
Сиқилган мазмуни
Ишлар ҳам, сўзлар ҳам,
Шеър ҳам мазмунча
Салмоқдор – симобдай,
кўп тийрак бўлсин[I,89], –

тарзида ифода этади. У пролетар шоири яратган ижоди “тракторнинг эҳтиёт бўлагидай ардоқли” [I,90] бўлганида ўзини бахтли сезади (“Сельмашнинг бир дегрез шоири”) деб билади.

Янги авлод шоирлар ғоявий-эстетик қарашларининг шаклланишида шўроча мафкура таъсири жуда кучли. Бу табиий ҳам. Чунки ижодий фаолияти 20-йилларнинг ўрталаридан бошланган Ғайратий, Ғ.Ғулом, Боту,

Ойбек, Уйғун, Ҳ.Олимжон, К.Яшин, Миртемир каби ўнлаб шоирларнинг ўсмирлик даври инқилоб йилларига тўғри келган (саналган шоирлар 1902-1910 йиллар орасида туғилганлар), уларнинг кўплари шўро мактаблари, билим юртларида ўқиганлар (яъни, гарчи И.Ғафуровнинг “шўро ўқув даргоҳларида миясига сингдирилган ғояларга шеър либосини кийдиради”[1] деган гапи Ҳ.Олимжон ҳақида бўлса-да, бу авлоднинг барига маълум даражада тааллуқли). Жамият ҳаётида шиддатли ўзгаришлар юз бериб, кескин ғоявий курашлар кечган давр шароити уларни тез улғайтирди – муайян ғоявий мавқега туриш ва ҳаётда ўз ўрнини эгаллашга ундади. Жумладан, ижод соҳасида ҳам: мазкур шоирлар 20 ёшга етиб-етмай шоир сифатида танилган, 25 ёшга етмасидан битта-иккитадан шеърий тўплам муаллифи бўлган. Албатта, ҳар бирининг шахсияти, шахсий ҳаёт йўли билан боғлиқ ўзига хосликлар бўлиши табиий, лекин битта ижтимоий-психологик шароитда шаклланган ғоявий-эстетик қарашларда умумийлик бўлиши ҳам шубҳасиздир.

Янгича ғоявий-эстетик қарашлар билан адабиётга кириб келган бу авлод қарийб то 60-йилларга қадар ўзбек шеърияти ҳавосини, унинг ғоявий-тематик мундарижасини белгилади десак хато бўлмайди. Албатта, жамият ҳаётидаги ўзгаришларга мос равишда тематик кўлам кенгайиб борди, лекин унинг мазмун-моҳияти, асосан, шўро мафкураси доирасида қолаберди.

20-йилларда бу авлод ўзини янги тузумнинг фидойи ҳимоячиси ва тарғиботчиси сифатида намоён этди. Янги тузум ҳаётни тубдан ўзгартириши, инсониятни саодатга етаклашига бешак ишонч бу авлод шеъриятига ҳоким мафкура истаган оптимистик руҳни берди. Шу боис унинг лирик қаҳрамони собит ишонч билан улуғ йўлда “Олға қараб ботирларча бораман. Умидларим йўлин бўққан қора куч, Тоғ бўлса-да парчалайман, ёраман” (Ғ.Ғулом. “Тилак” [1,31]); партия раҳбарлигида “Юлдузларга етажакмиз Йўлимиз ҳақ, нурли ва оқ” (Ойбек. “Йўқлаш” [I,14]); “Биз олов, ўт каби кураш севамиз,

[1] И.Ғафуров. Мунис ҳол ва шарпа // ЎзАС, 1990, 18 май

Янги турмуш, улуғ жаҳон қурамиз” (Ҳ.Олимжон. “Янги турмушга”)[1] дейди. Мафкуралашган шеъриятнинг даъватлари биринчи галда ёшларга қаратилди, зеро, у ёшларда янги турмуш қуриш йўлидаги жонбоз курашчиларни кўрди, шундай бўлишга чақирди. Давр шеъриятида ёшликка хос шижоат билан янги турмуш қуриш ишига киришган комсомоллар ҳақида ўнлаб шеърлар яратилди. Жумладан, Ғайратий қатъий ишонч билан “Комсомол турмушда янгилик яратар, Комсомол дунёга номини таратар” [9] деб, Ҳ.Олимжон бўлса “Эскиликдан юз ўгирган, Зулмат билан кураш қилган, Ҳар қадамда нурлар сепган, – Ёш юракнинг тилагидир” [I,9] деб ёзади. Мазмуни ва руҳига кўра шундай шеърлар сирасига яна Ҳ.Олимжоннинг “Зафар достони”, “Комсомол қиз”, “Ёш куч”, “Ҳужум” гулига” шеърлари, Ойбекнинг “Ёш кўнгил”, “Ёш куч толмасин”, “Ёш куч”, “Ёш йўлчи”, “Ёшлик ва кураш” каби шеърларини киритиш мумкин.

Давр шеъриятида кенг оммалашган ғоявий-тематик мотивлардан бири сифатида “ўтмиш – ҳозир” тарзида қаршилантириш орқали янги тузум, янги турмушни алқашдир. Бу тарздаги қаршилантириш шеъриятдаги энг асосий бадиий усуллардан бирига айланди десак, муболаға бўлмайди. Юқорида Ҳамзанинг “Ер ислоҳоти” шеърида буни кўргандик. Худди шу мавзуда ёзилган Ойбекнинг “Ер кимники?” шеъри “Яшил ува, олтин тупроқ Ёлғиз меҳнатники бу чоқ” мисралари билан бошланиб, унга учинчи банддаги “У бир тўда бойқушларди Ерда яйраб қанот қоққан” мисралари қарши қўйилади [1,57]. Ва шу тариқа эски тузум парчалангани, энди эзилганлар устида “даҳшатли мушт” йўқлиги айтилиб, асосий хулосага келади:

Ҳой, эрк олган деҳқон, ишла!
Сен ҳам эрк-ла экмак ташла!
Олтин тупроқ сеникидир,
Яйра, яшна ёзу қиш-ла. [I,57].

[1] Ҳ.Олимжон. Асарлар мажмуаси. 5 томлик. 1-том.- Т.,1970.- Б.14; бундан кейин шу нашрдан кўчирма олинганда қавсда жилд ва саҳифа кўрсатилади.

Шунга ўхшаш, давр шеъриятида юртнинг ўтмишдаги ва ҳозирги қиёфаси, эскича ва янгича турмуш тарзи, хотин қизларнинг илгариги ва ҳозирги тақдири, яккахўжалик ва колхоз турмуши, эски ва янги урф-одатлар ва ҳ. тарздаги қаршилантиришлар замонани бадиий тасдиқлаш мақсадига хизмат қилдирилди. Бундан ташқари, аксар шеърларда ўтмиш тилга олинмаса ҳам, уларнинг ифода йўсини тасаввурда беихтиёр "ўтмиш – ҳозир" қиёсини уйғотади. Бунга, айтайлик, октябрь озод қилган хотин-қизларнинг бахтиёр ва ижтимоий фаол ҳаёти, эркин меҳнат шавқи тараннум этилган юзлаб шеърларни ўқиб амин бўлиш мумкин.

20-йилларнинг ўрталаридан бошлаб шеъриятимизда меҳнат мавзуси кенг ўрин эгаллай бошлади. Озод меҳнат шўро адабиёти эстетик идеалининг муҳим узвларидан бири бўлди. Бекорга Ғ.Ғулом илк шеърларидан биридаёқ "Гўзаллик – ишлайиш, манглайни терлатиш, гўзалдир унга иш, мақтанса ярашар" [I,22] деб ёзган эмасди. Миртемир эса "Меҳнат" номли сочма шеърини "Меҳнат – шеър, нафосат ва яратувчи..." сўзлари билан бошлайди ва шу қарашни лирик асослашга ҳаракат қилади[1]. Меҳнат мавзусидаги шеърларнинг тематик доираси ҳам жамиятдаги ўзгаришларга мос тарзда муттасил кенгайиб борди. Аввалига кўпроқ эзувчиларидан халос бўлиб ўз ерида ишлаётган деҳқон (қўшчи) меҳнати, кейинча эса индустрлаштириш билан боғлиқ ҳолда завод-фабрика ишчилари, коллективлаштириш билан боғлик колхозчи меҳнати қаламга олинди. Албатта, бу мавзу ҳам мафкура нуқтаи назаридан ёритилди, ташвиқий-тарбиявий мақсадларга бўйсундирилди. Озод, яъни социалистик меҳнат поэтиклаштирилди, ишчи-деҳқоннинг меҳнатидан завқ-шавқ топаётгани, ўз меҳнати билан турмушни фаровон, социалистик ватанни обод ва қудратли қилаётганидан бахтиёрлиги, бу йўлда жонбозу фидоийлиги, ишга онгли муносабати бўрттириб тараннум этилди. Масалан, "Роҳатдир яшашим" шеърида Ғайратий талқинидаги деҳқон кетмонни "энг севган ўртоғи" деб билади, саҳарлаб туриб далага

[1] Миртемир. Танланган асарлар.-Т.,1958.- Б.5

боришию “ҳар ишни ишлаши”дан масрур, “Меҳнатдир қадрли йўлдошим Шу учун роҳатдир яшашим – Ёз қишим...” [10] дейди. Ёки “Кутганда” [11-12] шеърида: ҳар тонг заводга ошиғи билан бирга кетувчи маъшуқа узоқ куттириб қўйди – “гудок фурсати яқинлаб қолди”. Сабаби, “Иккинчи смена иш чоқда” дастгоҳининг “энг муҳим нуқтаси” синган, то мастер келиб тузатиб бермагунча вақти кетган: “Шу жиндек воқеа, кечаги савдо Тонггача кипригим жуфтлаштирмади”. Маъшуқа ушбу изоҳни айтгач, шеър ошиқ тилидан шундай хотималанади:

Меҳнатин, дастгоҳин ишқига тутқун
Даврнинг талабин қучоқловчи қиз.
Зорлиқнинг ишини кўзимга илган,
Англади шу ишқ-ла ўсдик иккимиз. [12]

Кўриб турганимиздек, ҳар икки ҳолда ҳам ташвиқий-тарбиявий мақсад талқинни сунъийлаштиради.

Ғ.Ғулом “гўзалдир унган иш” ёки Миртемир “меҳнат – яратувчи” деганларида, шубҳасиз, ҳақлар. Тўнтариш ва ундан кейинги урушлар келтирган вайроналикларни, иқтисодиётни тиклаш йиллари, беш йилликлару зарбдор қурилишлар даврида чиндан-да улкан ишлар амалга оширилаётган, яратувчилик меҳнатининг кучи, қадри ва аҳамияти яққол намоён эди. Шу боис ҳам 20-30-йиллар шеъриятида меҳнат мавзусининг салмоқли бўлгани, Ғ.Ғулом, Ойбек, Ҳ.Олимжон каби шоирларимиз бу мавзуда юзлаб асарлар яратгани табиий. Лекин меҳнат жабҳасидаги улкан ютуқларнинг қуюқ фонида зиммасига меҳнат мажбурияти юкланган алоҳида шахслар фожиаси, меҳнат аҳлига “темир интизом” келтирган шўришлар, бу борадаги сиёсат оқибатлари кўринмай кетди, шеърият воқеликка бир томондан, мафкура кўзи билан қаради. Бунга амин бўлмоқ учун ҳатто Ойбекдек буюк истеъдод эгасининг айрим шеърларига эътибор бериш кифоя. Шоирнинг 1933 йилда ёзилган “Хумдонда” номли шеъри бор [I,278-280]. Унда “куннинг қизиган чоғи” енг шимарганча ғишт қуяётган “ёш қорача бир хотин” тасвирланади.

Шу аёл “дудли тандир, ўчоқда қўллари косов, сочлари супурги” бўлган пайт “бўш, баёв” аталган, энди бўлса:

Энди ўз эрк севгинг-ла
Улуғ ишда ишлайсан.
Турткисиз меҳнатинг-ла
Экканингни тишлайсан. [I,279]

Шоир “Кечаги асиралар – Букуннинг саркардаси” дея фахр этади, шу аёл қуяётган ғиштлар “мамлакатнинг буюк қурилишларини юксалтиради”, улуғ ва бахтиёр келажакка пойдевор бўлади, дея қувонади, “Нафис асар яратган Санъаткор хотин каби Севаман сени жондан” дея унга самимий ҳурмат ва муҳаббатини изҳор этади. Булар ҳаммаси яхши, лекин шоир талқинида шеърдаги аёл “Вақти билан эмизар Ёш ўғли – Қулунтойни” [I,278] детали шу кўтаринкиликка асло соя солмаётгани таажжубга солади кишини. Менимча, эмизикли аёлнинг саратон қизиғида қолипга лой уриши на инсон физиологияси, на инсоний ва на миллий қадриятларга мос келади, бу хотин-қизлар озодлиги ҳам эмас. Лекин, начора, давр руҳи, онг-қараши шунақа эди, аксарият қадриятлар чаппасига айланган эди.

30-йилларга келиб меҳнат мавзуси зарбдор социалистик қурилишлар, беш йиллик зафарлари мавзуси билан бирлашиб кетди. Мамлакатни индустрлаштириш йўлида эришилган ютуқлар шоирларимиз томонидан юксак пафос билан куйланди. Ғ.Ғуломнинг “Турксиб йўлларида”, “Мижжа қоқиб улгура олмайсан”; Ойбекнинг “Днепрострой”, Ҳ.Олимжоннинг “Биз енгдик”, “Тарих кўрганми?” каби шеърларида ғалаба пафоси авж пардаларда янгради. Эришилган ютуқлардан сарҳушлик, фахр туйғуси шу даражада баланд эдики, бунинг натижаси ўлароқ Ҳ.Олимжон шеърида ифода топган “Нима бизга, Америка?! Нима бизга, унинг суръати”, биз “Ундан ўтиб кетамиз” [I,145] деган кайфият юзага келди. Шеърият кенг омма онгу руҳида шу кайфиятни ҳосил қилиш, танлаган йўлимиз тўғри ва албатта саодатга элтади деган қарашни сингдириш ишига камарбаста бўлди.

30-йилларга келиб ўзбек шеъриятида публицистиклик хусусияти тўла устуворликка эга бўлди. Шеъриятда лирикага хос бўлган ўзак хусусият – қалб кечинмаларини тасвирлаш кейинги ўринга сурилди: у ўз вазифасини, асосан, жамиятда юз бераётган ҳодисаларни тезкорлик билан акс эттириш ва уларга ғоявий-ҳиссий муносабат билдириш орқали оммага таъсир этиш, ижтимоий фикрни шакллантиришда кўра бошлади[*]. Буни шундан ҳам билса бўладики, масалан, 12 жилдлик Мукаммал асарлар тўпламининг 1-томига Ғ.Ғулом 1930 йилдан 1940 йилгача ёзган 79 номдаги шеър киритилган бўлса, шулардан 34 таси конкрет бир воқеа муносабати билан ёзилган, 4 таси эса ҳажвий публицистик шеърлардир. Биз ушбу ҳисобни фақат ёзилиш сабаби муаллиф ёки ноширлар томонидан аниқ кўрсатилган шеърлар асосида амалга оширдик. Ҳолбуки, бу саноққа кирмаган бошқа айрим шеърлар ҳам конкрет воқеа муносабати билан ёзилгани яққол кўриниб туради. Албатта, бу шеърлар ичида чинакам ижтимоий поэзия даражасига кўтарилганлари ҳам бор, лекин аксарият қисми шеърий йўлда ёзилган публицистика даражасида қолган.

Публицистиклик шеъриятнинг партия-ҳукумат қарорлари, сиёсатига ҳозиржавоб муносабатда бўлганида ҳам яққол кузатилади. Шўро ҳукумати амалга оширган коллективлаштириш, индустрлаштириш, беш йиллик режалар, ташқи ва ички сиёсат соҳасидаги тадбирлар – буларнинг ҳеч бири унинг эътиборидан четда қолмади. Жумладан, шеъриятда колхоз тузумининг афзалликларини англатиш мақсадини кўзлаган кўплаб шеърлар ёзилди, колхоз туфайли бахтли ва фаровон турмуш кечираётган кишилар образларининг бутун бошли силсиласи яратилди, бу “ўта муҳим” тадбирга қаршилик қилган “зараркунанда”лар беаёв фош этилди, колхозчилар эришган ютуқлар муттасил тарғиб қилиб борилди. Ҳолбуки, коллективлаштириш жараёнида кўплаб бузилишлар бўлгани, деҳқонлар кўп ҳолларда колхозга

[*] Бу ўринда Ойбек ва Ҳ.Олимжонлар ижодида шеърий публицистика соясида бўлса ҳам кўплаб яратилган кўнгил шеърияти намуналарини истисно қилиш керак бўлади.

англаб-англамай, ихтиёрий-мажбурий тарзда киритилгани, “зараркунанда” сифатида сургуну қамоққа ҳукм қилинганларнинг кўпчилиги ҳатто шўро меъёрларига кўра ҳам бегуноҳ бўлганлари ҳозирда ҳеч кимга сир эмас[1]. Бундан келиб чиқадики, шеъриятимиз ҳақиқатан ҳам “бугунги ҳаётни эмас, балки унинг ўрнида барпо этилажак эртанги ҳаётни акс эттир”ди[2]. Ва шу тариқа жадид ижодкорлар саъй-ҳарактлари билан ҳаётга яқинлашган адабиёт 30-йилларга келиб яна ундан сезиларли узоқлашди.

Шўро йўлбошчилари ва уларнинг кўрсатмаларини жойларда амалга оширганлар наздида синфсиз жамият барпо этиш юрт тарихини унуттириш, аждодлар эътиқодидан тондириш, миллий маданият, урф-одату қадриятларни барбод қилиш орқали амалга ошади. Мафкура измидаги шеърият, афсуски, ўзига номуносиб ишларга ҳам бош қўшди. Аввало, юрт ўтмишини қора рангларда тасвирлаш урф бўлди, тарих зўрлигу зулм, хурофоту жаҳолат, қайғу ва алам, қон ва кўз ёшлардан иборат деб тушунилди (Ғ.Ғулом. “Турксиб йўлларида”; Ҳ.Олимжон. “Бахтимиз тарихига”; Ойбек. “Регистондан ўтганимда...” ва б.). Ёш бўғин кўпинча динни хурофотдан фарқламай, аждодлар топинган тушунчаларга мазахли, таҳқирли муносабатда бўлди, шеърларида дахрийлик нафаси уфурди. Миллионлаб кишилар Аллоҳга имон келтириб яшаётган юртда “Асли йўқ уйдирма, Асрлар чайналган “Якка” деб ном бериб, Топиниш раббгами?” тарзида саволлар қўйишга, ота-боболари уйларининг тўрида сақлаб, таҳоратсиз қўлга олмаган Қуръони Каримни “уйдирма тўплами” дейишга андиша қилмади (Ғайратий. “Нимага?” [28]). Худди шу руҳдаги сатрлар Ғ.Ғуломнинг кейинроқ, 1941 йилда ёзилган “Мен яҳудийман” шеърида ҳам учрайди: “Қуръон оятлари менинг ақлимдан Туя тўқимидай минг қуроқланиб, Ўғирланиб, ямалиб... фақат Араб саҳросида тентиган соя” [II,15-16]. Ниҳоят, буларнинг ҳосиласи ўлароқ, миллийликни инкор қилиб интернационализм

[1] Бу ҳақда қаранг: Шамсутдинов Р.Т. Қишлоқ фожеаси: жамоалаштириш, қулоқлаштириш, сургун.-Т.:Шарқ, 2003.- 420 б.
[2] Каримов Н. Чўлпон.- Т.: Фан, 1991.- Б.47

байроғини кўтарган 30-йиллар шеърияти Ватан тушунчасини ҳам ўзгартириб юборди. Жадидларга Турон – Туркистон – Ўзбекистонни англатган бу сўзнинг жуғрофий кўлами кенгайди, “бепоён советлар мамлакати”ни англатадиган бўлди. “Менким, СССР меҳнаткаш халқининг ўғлиман; Шимолдан жанубга, Шарқдан ғарбгача Чўзилгандир менинг Ватаним” деб ёзади Ҳ.Олимжон [1,182]. Худди шундай ўйлай бошлаганидан Ғ.Ғулом челюскинчиларга бағишланган шеърини “Шунингдай қаҳрамонларни туғолган ўлка – бизнингдур” [125] дея фахр-ла якунлайди. Тўғри, шу йилларда Ойбек, Ҳ.Олимжонларнинг машҳур “Ўзбекистон” номли, Ғ.Ғуломнинг “Боғ”, “Бари сеники” каби бевосита Ўзбекистон мадҳ этилган гўзал шеърлари ҳам яратилди. Лекин уларнинг 30-йиллар ижоди контекстида қаралса, Ўзбекистон шўролар мамлакатининг ажралмас бир қисми сифатида тушунилаётгани, “катта Ватан – кичик Ватан” тарзидаги англам қарор топиб улгурганини кўриш мумкин.

Юқорида жадид адабиёти мафкуралашган адабиёт эканини айтдик. У билан ғоявий курашда ғолиб бўлган шўро адабиёти, айниқса, шеърияти 30-йилларга келиб росмана сиёсий тус олди. Зероки, шеърият шўро сиёсатини амалга оширишга кўмаклашган экан, шундай дейишга ҳақлимиз. Маълумки, “халқлар отаси” жамият ривожлангани сари синфий кураш ҳам кучайиб боради деган ғояни олдинга сурган ва бу кенг миқёсдаги “тозалов”у қатағонларга йўл очган эди. Афсуски, шўро ички сиёсатидаги ушбу мудҳиш амалиётга шеърият ҳам бош қўшди: қулоқлаштириш, “ёт унсур”ларни тугатиш, партия-ҳукумат органларидаги “тозалов”лар, қатағон сиёсати шеърият томонидан қўллаб-қувватланди. Айниқса, Ғ.Ғулом, Ҳ.Олимжоннинг “зинапоя”лари 30-йиллар шароитида нечоғли кучли сиёсий жаранг топганини ҳис қилиш қийин эмас. Хусусан, Ҳ.Олимжоннинг 1951 йилдан кейинги нашрларга кирмаган “Ўлим ёвга” шеърида ҳужжатлар “Ботулар, Олтойлар Бўлароқ бир тан, Шўрога қарши бир ташкилот тузган”идан гувоҳлик бериши, “Уч ҳарфла ҳар душманга титроқ берган ГПУ!!!” бунга

қарши қилич яланғочлагани айтилади-да, сўнг алоҳида сатрда “Ўлим ёвга!” хитоби янграйди. Энг афсусланарлиси, шоир ушбу ҳолни табиий ва қонуний деб билади: “Бу – синфнинг, Партиянинг, Бу – тарихнинг йўли бу!”[1] Бу билан улуғ истеъдодларни айблаш, қоралаш фикридан йироқман, лекин уларнинг фаолияти издошлар учун сабоқ бўлиши лозимлигини таъкидлаб ўтмоқчиман.

Ўзбек шўро шеъриятининг илк авлоди етакчилари – Ғ.Ғулом, Ойбек, Ҳ.Олимжонларнинг мукаммал асарлар тўпламларига кирган шеърларни ўрганиш асносида бир нарса эътиборни тортади. Ҳ.Олимжон 1934 йилдан кейин, асосан, “кўнгил шеърияти” намуналарини яратган. 30-йиллар адоғига яқинлашган сари Ойбек куннинг долзарб масалаларига ғоявий-ҳиссий муносабатни тақозо этаётган лирикадан эпик тафакурни маъқул кўрган. Лирикада ўта фаол ижод қилган Ғ.Ғулом 1937-1939 йиллар давомида атиги 14 та шеър ёзган бўлиб, уларда илгариги сиёсий пафос у қадар бўртиб турмайди[*]. Албатта, бунга турлича шахсий, ижтимоий-психологик сабаблар борлиги шубҳасиз. Лекин шулардан бири, менимча, бу ижодкорларнинг юз бераётган ижтимоий ҳодисалар таъсирида ўзлари бешак ҳақ деб билган қарашларида бирмунча тараддудланиб, иккиланиб қолганларидир. Шу боис “Муқанна”ни ёки Ойбекнинг тарихий мавзудаги асарларини янгича ўқишга уринишда[2] озми-кўпми асос бордек кўринади.

Иккинчи жаҳон урушининг бошланиши мазкур тараддудланишни орқа планга суриб қўйди, уруш фактининг ўзи шеъриятнинг ғоявий-тематик мундарижиси ва етакчи пафосини белгилаб берди. Шеърият ўзини урушга сафарбар этилган билди, шоирларимиз, кўп бора айтилганидек, “фашизмга қарши қалам билан жангга кирдилар”. Фашист босқинчиларига нафрат ва ғалабага чексиз ишонч давр шеъриятининг асосий лейтмотивини ташкил қилди. Урушнинг бошиданоқ “Тарихнинг ҳукмидир бу: бизникидир зафар

[1] Қаранг: И.Ҳасан. Ҳақиқат турланмайди, тусланмайди... // Ёшлик.- 1991.- № 7.- Б53

[*] Албатта, бу ўринда, И.Ҳасан мақоласидан келиб чиқиб, уларнинг “Мукаммал асарлар тўплам”ларига барча шеърлари ва аслича кирмаган бўлиши эҳтимолини ҳам инкор қилмаймиз.

[2] Қаранг: Шарқ юлдузи.- 2002.- №2; Шарқ юдузи.- 2004.- №2; Миллатни уйғотган адиб.- Т.,Университет. 2005

чин” (Ҳ.Олимжон [I,287]), “улуғ байрам кун Бўлар ёв ерида худди эртага, Ўлур Гитлер, фашизм, ўлур даҳшат – тун...” (Ғ.Ғулом [II,10]) каби руҳ билан йўғрилган шеърлар яратилди. Албатта, нафрат эзгуликдан, ишонч эса эзгулик муқаррар ғалаба қилади деган эътиқоддан озиқланади. Айни чоқда, мафкуралашган шеърият партиянинг, доҳий Сталиннинг доно раҳбарлиги ғалабага элтади деган фикрни ҳам алоҳида урғу билан таъкидлади: “Модомики, Партиянинг ўзи қўмондон, Мутлақ ғалабага етарли гаров” (Ғ.Ғулом [II,19]). Мазкур умумий руҳга йўғрилгани ҳолда уруш даври шеърияти тематик жиҳатдан хилма-хил. Табиийки, мавзулар доираси уруш шароитининг ижтимоий-маънавий талаб-эҳтиёжлари билан белгиланди, айни шароит шеъриятдан публицистикликни ҳам тақозо этди. Жумладан, унда Ватан ҳимоясига чорлов (Ҳ.Олимжон. “Қўлингга қурол ол”; Ойбек. “Ёвга ўлим”, “Йигитларга”), жангчилар билан фронт ортида қолган жигарларнинг маънан бирлиги (Ғ.Ғулом. “Соғиниш”; Ойбек. “Сенинг қувончинг”), уруш келтирган офату инсоний фожеалар (Ғ.Ғулом. “Сен етим эмассан”; Ҳ.Олимжон. “Роксананинг кўз ёшлари”; Ойбек. “Изсиз қишлоқ”), ҳақ ва эзгуликнинг муқаррар ғалабаси (Ғ.Ғулом. “Бизнинг кўчада ҳам байрам бўлажак”) каби мавзулар қаламга олинди. Хуллас, агар шу йилларда ёзилган шеърлар кўздан кечирилса, шоирларимиз ғалабага қўшган ҳиссаю уларнинг қаламини қуролга айлантирганлари ҳақидаги гаплар шунчаки лутф эмас,балки айни ҳақиқат эканига амин бўлиш мумкин.

Юқорида айтганимдек, 30-йиллар охирига келиб 20-йиллар авлодининг ғояга муносабатида тараддудланиш сезилади. Ишонч мисоли бир биллур идиш-у, энди у дарз кетган ва олдингидек жаранг беролмас эди. Албатта, уруш йиллари ўша ғоявийлик яна кучайгандек кўриниши мумкин. Лекин бунда умуман ғоя эмас, унинг умуминсоний томони устувор бўлди. Демоқчиманки, шоирларимиз ўзларини ғоявий-синфий душмангина эмас, фашизм тимсолидаги инсоният душманига, Гитлер тимсолидаги ёвузликка қарши жанг майдонида ҳис этдилар. Шунинг учун ҳам уруш даврида ёзилган

шеърларда даъваткор руҳ билан бирга инсоний ҳис-туйғулар ҳам самимий ифодасини топди, “Соғиниш”, “Сен етим эмассан” (Ғ.Ғулом), “Роксананинг кўз ёшлари” (Ҳ.Олимжон), “Қора хат” (Ойбек) каби қатор шеърларда оддий одамларнинг дарди, алами, умиду қувончлари реалистик акс этди.

Шуларга қарамай, барибир, ишонч дарз кетиб бўлган эди. Энди уни олдингидай авж пардаларда куйлашга овоз етишмай қолган, аниқроғи, энди ғоя овозни юксак пардага кўтарадиган қувват манбаи бўлмай қолган эди. 20-йиллар авлодининг биз таҳлилга тортган учта йирик вакили ижодий тақдири айнан шуни кўрсатади. Умри қисқа экан, Ҳ.Олимжон бевақт ҳаётдан кетди. Хасталикка чалинган Ойбекнинг урушдан кейинги йиллар ижодида кўпроқ фалсафий мазмундаги лирика устувор бўлди. Булардан ёлғиз Ғ.Ғуломгина урушдан кейинги давр шеъриятида чинакам фаол иштирок этди. Шоирнинг бу даврда ёзилган шеърларига разм солинса, уларнинг ғоявий-тематик мундарижаси сезиларли ўзгарганига гувоҳ бўламиз. Жумладан, ёши улғайган шоирнинг қатор шеърларида фарзандлар камолини кўриб қувонган, уларнинг порлоқ эртасига умидвор нигоҳ билан боқиб турган лирик қаҳрамонни кўриш мумкин. Бу лирик қаҳрамон фақат ўз фарзандлари эмас, бутун халқ болалари камолига қувонади (“Олтин медаль”, “Фарзандларга”), уларга оталарча насиҳатлар қилади (“Ўқи”, “Имтиҳон”), кичкинтойларга аталган шеърларида жужуқларни суйиб эркалайди. Айни чоқда, бу шеърлар шундай бахтли замона ва келажакка умидворлик берган партия-ҳукуматга шукроналик ҳислари билан тўлиқ (“Авлодлар”, “Бугуннинг шеъри”, “Бахтли болалик”). Бу бахтиёр турмушнинг асоси бўлган тинчликни ёқлаб, унга раҳна солувчилар, уруш ўтини ёқишга чоғланганларга нафрат руҳи билан ёзилган шеърлар (“Биз тинчлик истаймиз”, “Яшасин тинчлик”) ҳам талайгина. Шунингдек, Ғ.Ғуломнинг урушдан кейинги йиллар шеърий ижодининг асосий қисмини календарь шеърлар ташкил қилади. Ҳеч бир тадбир – партия съездию пахтакорлар, механизаторлар, ирригаторлар ва ҳоказолар қурултойлари, пахта планининг бажарилиши каби воқеалар – шоир

эътиборидан четда қолмайди, уларга албатта шеър бағишланади. Шу жумладан, доҳий туғилган кун, янги урф бўлган байрамлар (1 май, 7 ноябрь, 8 март, Янги йил) ҳам шеърсиз қолмайди. Натижада шоир кўп ҳолларда ғоянинг, тузумнинг оддийгина маддоҳига айланиб қолади, аслида мақола ёки нутқ шаклида айтилиши мумкин бўлган гапларни шеърга солади. Албатта, ҳатто шу шеърларда ҳам ўрни билан Ғ.Ғуломга хос бадиий маҳорат, ўткир поэтик идрок ярқ этиб кўзга ташланади. Яъни Ғ.Ғуломнинг бу даврда битилган шеърларидан бадиий мукаммал фрагментларни исталганча топиш мумкин. Бироқ, афсуски, шеърлардаги давр мафкураси бевосита ва яланғоч тарзда ифодаланган ўринлар оёққа боғланган тош мисоли юксакларга парвоз этишга йўл қўймайди, уларни даврнинг мафкуравий ботқоғи томон тортаверади. Афсуски, бу шўро даврида қалам тебратган кўплаб шоирларда кузатиладиган ижодий қисматдир. Ғояга бешак ишонч ва ўзини унинг хизматига камарбаста билиш Ғ.Ғуломга берилган улкан истеъдод кучининг катта қисми “ўтин ёришга” сарфланишига олиб келган экан, бошқаларнинг санъаткор сифатидаги фожеаси ҳақида гапирмаса ҳам бўлади.

Юқорида 20-йиллар авлодининг фаолияти издошлар учун сабоқ бўлиши лозимлигини айтдим. Сабоқнинг қисқа мазмуни шуки, янги давр шоири ҳамиша шахслик мақомида туриши лозим, шундагина унинг шеърлари ўз даврини акслантиргани ҳолда замон ҳукмидан ҳоли бўлиши, ижтимоий пафосга йўғрилгани ҳолда умуминсоний мазмун-мундарижа касб этиши мумкин бўлади.

2.2. **Лирикада ижтимоий дарднинг инсонийлашуви**

60-йиллар шеърияти XX аср ўзбек поэзияси тарихида алоҳида ўрин тутади. Чунки айнан 60-йилларга келганда шеърият халққа, инсонга яқинлашди. Бу дегани шуки, у аввалги мадҳиябозлигу мафкурабозликдан, расмиятчилигу буйруқбозликдан, риторикадан, насиҳатбозлигу қуруқликдан, волюнтаризмдан, тантанадан, ўринсиз ғурурдан халос бўла бошлади. Шоир "совет халқи" деб номланган кўпчилик орасидан ўз "мен"ини қидириб топди ва унга бир инсонга қарагандай қарай олди. Қ.Йўлдошев тўғри таъкидлаганидек, А.Ориповга қадар "шўро шоирининг қулоғи замон юрагида, кўзи партия оғзида бўлиши лозим эди. Шеърият олам ҳодисаларини ифодалаш воситаси, чақириқ, даъват саналарди. Абдулла Ориф эса одамнинг ўзини, унинг шахси, туйғулар оламини асосий қадрият деб билди. Шу боис инсоннинг қалбини тадқиқ этиш эҳтиёжини туйди"[1]. Натижада 60-йилларгача шеъриятда урф бўлган "ура-урачилик" ўрнида бутунлай бошқа бир моҳиятли поэзия – мунг тўла бир шеърият туғилиб келди. Бу шеърият яна инсонпарвар ва ҳақиқатпарвар бўлиб майдонга тушди. 60-йиллар авлоди шеъриятининг бош хусусияти ана шундай эди. Улар орасида Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов ва Рауф Парфилар шеърияти янаям ажралиб туради. "Олтмишинчи йиллар Эркин Воҳидов ва Абдулла Ориповнинг йиллари эди. Олтмишинчи йилларнинг янгилиги Абдулла Орипов ва Эркин Воҳидов бўлди... Шеърият бу йиллар ва айниқса, олтмишинчи йилларнинг илк пайтлари волюнтаризм ва расмиятбозлик тугал шаклланган бирёқламалик асоратларидан қутулиш палласига кириб кела бошлаган эди. Ҳа, бирёқламалик унча-мунча нарса эмас, у – асорат. Расмиятчилик ва буйруқбозлик унча-мунча нарса эмас, у – асорат. Поэзия мана шундай маънавий асоратлар исканжасида анча қисилган эди. Абдулла Ориповнинг қўлига соз олган пайти мана шундай асоратлардан халос бўлишга уриниш

[1] Қ.Йўлдошев. Ёниқ сўз.-Т., 2006.-Б.250

даврига тўғри келди. Бу шоир асоратдан халос бўлган овоз билан шеър айта бошлади. Унинг эркин-ҳур куйи ҳаммамизни ром қилиб олди. Олтмишинчи йиллар ҳар бир ёзган шеъри чин овоза бўлди. Ҳар бир шеъри бир воқеа каби қабул қилинди”[1], - деб ёзади Иброҳим Ғафуров.

Ҳақиқатан ҳам Абдулла Орипов 60-йиллар шеъриятининг энг забардаст вакилларидан бири. У шеъриятимизда дабдаба ва мадҳиябозлик расм бўлган, шоир ҳам, ўқувчи ҳам шунга кўниккан бир пайтда “қўққисдан йиғлаб юборган” ижодкор. XX аср ўзбек шеъриятига биринчилардан бўлиб энг ёқимли, энг хуш мунгни олиб кирган шоирдир у. Шунинг учун ҳам ўша вақтдаги расмий доиралар ва ҳатто адабий танқидчилигу жамоатчилик бир қадар тараддудланиб қолганига қарамай, бу шеърият кўпчилик томонидан қабул қилинган, ҳатто севиб қолинган эди.

Қайтгим келди, онам, ёнингга,
Юрагимда исмсиз дардлар.
Совуқ хонам, соат чиқ-чиқи,
Ташқарида хазонрез боғлар,
Ёмғирнинг жим хониш қилиши...
Бариси ҳам нечундир бу дам
Туширмоқда сени ёдимга... [ЙА,49]

Шеър 1963 йилда ёзилган. Яқин ўтмишимиздан яхши биламизки, бу вақтда собиқ Иттифоқ бўйлаб социализм қурилиши авжида, оддий одамдан раҳбарларгача, етти ёшдан етмиш ёшгача ушбу улкан қурилишга маънан ва жисман сафарбар этилган, инсон қайси соҳада ишламасин, кайфият-ҳоли нуқтаи назаридан ўша азим ишларга монанд руҳда бўлмоғи талаб қилинган вазият эди. Шеъриятда улкан шоир Ғ.Ғуломнинг ўктам, улуғвор, ғурур ва ифтихорга тўла, айни пайтда сиёсий-мафкуравий ҳозиржавоб “календарь” шеърлари баралла янграётган, ўқувчи ҳам шунга кўникканди. Бироқ бирдан атрофни мунгли бир нола тутади-да юрагидаги исмсиз дардлардан, онасини

[1] Иброҳим Ғафуров. Дил эркинлиги.- Т. Маънавият, 1998.- Б. 119

қаттиқ соғинганидан, унинг ёнига қайтгиси келганидан, чунки табиат ҳар доим ҳам киши бошини она бўлиб силамаслигидан тўлиб-тошиб ёзади. Ҳа, Абдулла Орипов 60-йилларда мафкуравий тарғиб-ташвиқот остида қайсидир даражада “темир одам”га, “робот”га айланиб бораётган замондошига унинг ўз, аслий туйғуларини ёдига солган шоирлардан биридир. Бироқ айни пайтда ва энг аввало, асосан, Абдулла Ориповнинг ўрни улкан ижтимоий шеърияти билан белгиланади. Ҳамма гап шундаки, кўпнинг дарди – ижтимоий дард “мен”нинг дардига, шоир дардига айлангани учун ҳам Абдулла Ориповнинг ижтимоий шеърияти бир вақтнинг ўзида кўнгил лирикасидек қабул қилинади.

Парво қилма, дўстим, эзилма сира,
Ғамгин қўшиқларни куйласа шоир.
Мисралари гарчанд маъюс ва хира,
Лекин барчаси ҳам қалбига доир.
Буюк замонанинг оташин зарби
Унинг қаламига ёт эмас асло.
Агар керак бўлса, Шарқни ва Ғарбни
Ёлғиз бир шеърига эта олар жо. [ЙА,181]

Дарҳақиқат, Абдулла Орипов шеъриятида даврнинг, замонанинг оташин зарби – қайноқ нафаси уфуриб турадики, назаримда, бадиий асарнинг кенг муваффақият қозониши шартларидан бири айнан шу ерда мужассам. Лекин давр нафаси шеъриятда Абдулла Ориповгача, Эркин Воҳидовгача, Рауф Парфигача йўқ эдими? Нега энди 60-йилларга келган ёш авлод поэзияси ўқувчилар қалбини бунчалар ром этди? Ахир Ойбеку Ғафур Ғулом, Шайхзодаю Миртемир, Асқад Мухтору Шуҳрат, Зулфияю Саида Зунунова каби бошқа ўнлаб забардаст шоирлар ижодида ҳам замона нафаси баралла сезилиб турар эди-ку! Гап шундаки, 60-йилларга келиб нафақат ўзбек, балки ўша вақтдаги умумиттифоқ поэзиясида ҳам улкан эврилишлар юз берди. В.Вознесенский, Н.Рубцов, Р.Рождественский, Қ.Қулиев, Р.Ҳамзатов,

Ў.Сулаймонов каби етук шоирлар ижоди шундан дарак беради. Ўзгариш ва эврилишларнинг туб сабаби, табиийки, И.Сталин вафотидан кейин мамлакат ижтимоий ҳаётида юзага келган “илиқлик” билан изоҳланади.

Шоир теграсидаги олам, ундаги ҳаёт, одамлар, муносабатлар ўзгаришига юз тутаётган эди. Бунинг натижасида шоир ўз асри билан, замондоши билан юзма-юз, бақамти келди ва самимий куйлай бошлади. Унинг шеърлари она заминга, одамга, унинг муаммоларига яқинлашиб келди. Е.Евтушенко бир шеърида “Келди ўзга замонлар, Кўринди ўзга номлар”[1] деб ёзади ўзгариб бораётган замондошларини кузатар экан. Бошқа бирн шеърида “Қўлланган услублар сийқадир энди, Билмай қолдим нима қиларимни ҳам”[2] деб айтадики, “ўзга замонлар” келганлиги услубларнинг янгиланишига эҳтиёж туғдирган, замин яратгандек таассурот қолдиради. Ёки А.Вознесенский ёзади:

Тинглар сангдил аср ҳам...
Юракдан теран жўшиб,
Ўзга фикрли одам
Куйлар ажиб бир қўшиқ[3].

Кўринадики, 60-йилларда ёзилган бу шеърларда шоир инсоннинг ўзгариб бораётгани, бунга сабаб – унинг фикрлари, қарашлари бошқа мазмун, характер касб этаётганидан сўз очаяпти. Шундай мазмунга яраша ўзга услуб ҳам қидирилмоқда. Тахминан мана шундай кайфият 60-йиллардаги ўзбек шеъриятида ҳам ҳукм сурди. Натижада Э.Воҳидов, А.Орипов, О.Матчон каби шоирларимизнинг янги мазмунни янгича оҳанглар, ифодалар билан тараннум этган шеърлари майдонга келди. Албатта, бу ўриндаги “янги мазмун”, “янги оҳанг”, “янги ифода” каби иборалар ғоят баҳсталаб. Чунки шеъриятдаги чинакам янги мазмун ва шунга муносиб янги шакл XX аср аввалида пайдо бўлган. Шунга қарамасдан, 40 – 60- йиллар оралиғида ўзбек поэзиясида ҳукм

[1] Ложувард осмон.Тўплам. М.Мирзо таржимаси.- Т., 2008.- Б. 65.
[2] Ўша асар. - Б. 61
[3] Ўша асар. - Б. 101.

сурган умумий баландпарвозлик ва схематизм қаршисида 60-йиллар шеърияти шартли маънода назмимизнинг қайтадан жонланиши, янгиланиши эди. Профессор О.Шарафиддинов: “А.Орипов янги ўзбек шеъриятини яратгани йўқ. У шеър тузилишини ислоҳ қилмади, аксинча, унинг ҳамма шеърлари традицион воқеалар асосида туғилган. У поэтик тафаккурнинг янги қонуниятларини кашф этгани йўқ”...[1] деб ёзса ҳам, барибир, А.Орипов мансуб 60-йиллар авлодининг ўзбек шеърияти бадиий тафаккур тараққиёти силсиласидаги улкан вазифасини бехато илғайди: “Чинакам шоир доим адабиётга шеъриятнинг янгича талқинини олиб келади ва бунда замоннинг эстетик эҳтиёжлари ифодаланади. Шундай вазифаларни янгича тушуниш, шоирнинг жамият ҳаётидаги ўрнини янгича талқин қилиш А.Орипов учун ҳам характерли”[2].

60-йиллар аввалида А.Орипов кўпроқ инсон қисмати, муҳаббат, армон, умрнинг шошилинч оқиши, табиат каби мавзуларда қалам тебратади, кўнгил манзараларини чизди. Унинг ижодига чинакам ижтимоий ноталар Ватан мавзуси билан бирга кириб келди ва бу мавзу шоир поэзиясининг лейтмотивига айланди. Хусусан, 1964 йилда ёзилган “Мен нечун севаман Ўзбекистонни” шеърини олиб кўрайлик. Сарлавҳага чиқарилган савол шунчаки риторика эмас, балки ўз Ватанига бўлган муҳаббатини тушуниш мақсадида қўйилган мулоҳазакор саволдир. Савол шу тарзда қўйилганиёқ муаммо шоир учун ижтимоий-шахсий долзарблик касб этгани, мавжуд қарашлар уни қониқтирмаганидан бу борада ўз ғоявий-эстетик мавқеини белгилаш эҳтиёжи туғилганини кўрсатади. Шу эҳтиёж шоирнинг лирик-фалсафий мушоҳадаларига туртки беради:

Аслида, дунёда танҳо нима бор,
Пахта ўсмайдими ўзга элда ё?
Ахир қуёшли-ку бутун Осиё. [ЙА,57]

[1] Озод. Шарафиддинов. Ҳаёт билан ҳамнафас.Т., Ёш гвардия. 1983.Б156.
[2] Ўша жойда.

Демак, Ўзбекистоннинг серқуёшлиги ёки унда пахта ўсиши шоир севгисига етарлича сабаб эмас ва айни ҳол мавзу талқинида уни салафлардан фарқлайди. Шоир изланишда – Ватан муҳаббатига омил бўлган бош сабабни қидиришда давом этади. Ниҳоят, топади ҳам:

Хўш, нечун севаман Ўзбекистонни,
Сабабини айтгин десалар менга,
Шоирона, гўзал сўзлардан олдин
Мен таъзим қиламан она халқимга. [ЙА,57]

Шоир йўл юради, йўл юрса ҳам мўл юради, охир ўзи кўзлаган – қалбига таскин бағишлайдиган манзилга етиб келади. Лекин бу йўл шунчаки йўл эмас, балки рамзийдир. Унинг маъноси – ёш шоир тафаккур йўлини, англаш йўлини босиб ўтади. Ватанни тушуниш сари улоққан йўл уни халқининг қошига олиб келади.

Халқим, тарих ҳукми сени агарда
Мангу музликларга элтган бўлсайди,
Қорликларни макон этган бўлсайдинг
Меҳрим бермасмидим ўша музларга? [ЙА,57]

Демак, шоир учун Ватаннинг қаерда жойлашганлиги, боши устидаги қуёш нурининг оз-кўплиги аҳамиятсиз. У ҳатто “Мангу музликлар”да бўлса ҳам – барибир, шоир Ватанни севишда давом этаверади. Чунки бунга биринчи ва асосий сабаб – халқи! Халқни ўйлай бошлаган шоирнинг эса унинг ўтмиши, бугуни ва келажаги тўғрисида мулоҳаза юритмаслиги мумкин эмас. Бундай йўлни – фикр йўлини, мулоҳаза йўлини босиб ўтган шоирнинг қаламидан чиққан лирика, табиийки, ижтимоий мазмунга тўйинган ҳисобланади.

Юқорида ижтимоий дард “мен”нинг дардига айланганини айтдик. Агар шу шеърга татбиқан олсак, бу давр кишиларида Ватан туйғуси ўзгаришга учрай бошлаган ва айни ҳол шоир орқали аксланган деганидир. Худди шу туйғуни давр шеъриятининг бошқа бир йирик вакили Э.Воҳидов:

Йўқ, мўътабар эмас асли ер,
Қутлуғ эмас тупроқ ҳеч қачон.
Муборакдир инсон тўккан тер,
Мўътабардир қутлуғ тоза қон[1], –

дея ўзгачароқ йўсинда ифода этади. Яъни Ватан аждодларнинг тер ва қони тўкилган маъво эканлиги билан муқаддас, мўътабардир.

Ватанга бу тарз қиммат берилиши табиий равишда унинг ўтмишига назар солишга, тарихни қайта идрок этишга ундайди. Бу эса 60-йилларда шеъриятимизда Ватан мавзусидаги энг гўзал шеърлардан иккитаси дунёга келишига замин бўлди. Мен А.Ориповнинг “Ўзбекистон” шеъри ҳамда Э.Воҳидовнинг “Ўзбегим” қасидасини назарда тутмоқдаман. Салафлардан фарқ этиб, бу шеърларда иккала шоир ҳам юрти тарихига холис назар солишга интилади: агар 20-йиллар авлоди ўтмишда фақат қора саҳифаларни кўрган бўлса, бу авлод унинг шонли саҳифаларини ҳам варақлай бошлади. Ва бириси “Олис тарих қадамим маним, Ўзбекистон, Ватаним маним” [ЙА,222] дея, иккинчиси “Сенга тенгдош Помиру оқсоч Тиёншон, ўзбегим” [II,334] дея фахр ҳиссини туйди. Шонли саҳифаларни варақлаш асносида буюк аждодлар – ўзбек тарихида ёрқин из қолдирган сиймолар амалга оширган улуғ ва хайрли ишлари қаторида ёдга олинади. Бу дегани ўша номлар ва уларга ёндош тарихий воқеалар шоирлар тафаккурида бир ерга жам этилиб, замондош инсон онгида қайта таҳлилдан ўтказилди. Агар Ватанга муҳаббат ўзи мансуб халққа муҳаббатдан келиб чиқишининг англаниши илк қадам бўлса, бу шеърларда Ватан муҳаббатига сабаб бўлган ҳадаф конкретлашади. Негаки, энди илдизларга назар солинмоқда: иккала шоир ҳам ўзини буюк аждодларга ворис деб билади, бундан фахр туяди. Бу шеърларда иккала шоир ҳам оламий миқёсда фикрлайди десак, хато бўлмайди. Чунки уларнинг ўтмишни идрок элагидан ўтказиши Ватани, халқининг дунёда тутган ўрнини,

[1] Э.Воҳидов. Сайланма. Икки жилдлик. Биринчи жилд. Муҳаббатнома.- Т.: Адабиёт ва санъат, 1986. – Б.72. Бундан кейин шу нашрдан олинганда қавс ичида жилд ва саҳифа кўрсатилади.

бошқача айтсак, миллий ўзликни англаш йўлидаги эҳтиёткорлик билан қўйилган илк қадамлардир.

Эҳтиёткорлик деганим бежиз эмас, замон шуни тақозо этарди. Хусусан, шеърларидаги шу хил янгича кайфият туфайли А.Ориповнинг хушёр мафкурачилар томонидан нишонга олингани ҳам шуни кўрсатади. Иккинчи томондан, ўз даври учун олға кетиш санаётганимиз бу шеърлар ҳам мафкура тазйиқидан ҳоли эмас эди. Жумладан, шонли ўтмиш билан ҳар қанча фахрланмасин, А.Орипов юрти хомталаш бўлмай туриб “бош устига инқилоб келгани”, “Ленин беғараз қўл чўзгани” ва “қилич серпаб толе тонгида” ўзлигини таниб қолганини [ЙА,224] айтса, Э.Воҳидов “бўлди осмонинг чароғон толе хуршиди билан” [I,336] дейди. Ҳар икки ҳолда ҳам инқилобнинг Ватан тақдирида буюк бурилиш эканлиги таъкидланади. Шунингдек, А.Орипов “улуғ совет оиласида мангу ёруғ пешонанг сенинг” [ЙА,226] деса, Э.Воҳидов “Ватанни бир боғ”у Ўзбекистонни “унда бир гул” [I,336] дейди. Лекин барибир бу шеърлар ботинида “Мен буюк бир юрт ўғлидурман, Мен башар фарзандиман, Лекин аввал сенга бўлсам содиқ ўғлон, ўзбегим” [I,337] тарзидаги орзу-истак устунлик қилади.

Хоҳ шоир, хоҳ тарихчи, хоҳ файласуф бўлсин, тарихни шу тарзда кўз олдига келтириб, унда юз берган жаҳоншумул воқеалар туб моҳиятини англашга тиришар экан, тадқиқотчи ўзи ўрганаётган объектнинг ижтимоий моҳияти билан юзма-юз келаверади. Худди шундай, А.Орипов ҳам, Э.Воҳидов ҳам Ватан мавзусидаги шеърларини ёзар экан, ҳеч шубҳасиз, ижтимоиётга рўбарў келишган. Ҳа, 60-йиллардаги эркинлик эпкинлари ижодкор ботинидаги туйғуларни қўзғатиб юборганди. Образли қилиб айтганда, эркинлик шабадаси Алоуддин каби кўзани силаб ўтган ва оқибат унинг ичида ухлаб ётган дев уйғониб қолганди. Шунинг учун ҳам ўша давр поэзиясида ифода этилган ҳис-туйғую фикрлар, тарихимизнинг олдинги босқичига нисбатан олинса, чиндан ҳам мўъжиза. Масалан, рус шеъриятидан

биргина В.Высоцкийни олайлик. У ҳеч қандай келишувчиликка бормайди, даврни, жамиятни, тузумни, ундаги кайфиятни аёвсиз танқид қилади:

Нечун мен жамият қалби бўлайин,
Қачонки, унда қалбнинг ўзи бўлмаса[1]

Шоир ўзи яшаётган жамиятни қалбсизликда айблайдики, бу ўз даври учун жуда кучли танқид эди.

Албатта, ўзбек шеъриятида бундай очиқдан-очиқ радикал кайфият маҳсули бўлган шеърлар ёзилмаган. Лекин шунга қарамай, тарих ва бугунни идрок этиш шоирни анча-мунча кўз юмилмас хақиқатлар майдонига чиқариб қўйган десак, янглишмаймиз. Ҳа, А.Орипов бу даврда 1981 йилда ёзилган "Мени олиб кетинг..." шеъридаги каби:

Талпинган диёрим – у Ўзбекистон,
Сеҳрини айтишга борми ҳеч имкон!
Йўқ, ўзга юртларда беролмасман жон,
Мени олиб кетинг Ўзбекистонга [ЙА,443] , -

дейишга ҳфли тайёр эмас ва бу имконсиз эди. Оғир хасталик билан юзма-юз келиб Москва касалхоналаридан бирида даволанаётган шоир энди Ватанни илгаригидек – кўпларнинг ичида, "улуғ Совет оиласи"да ҳис қилмайди. Энди у ўз диёрини – Ўзбекистонни айириб, сайлаб севаяпти. Унинг Ватанга бўлган муносабатида энди ўзгачалик мужассам. Бир қарашда сезилмайди. Лекин айни шеърдаги лирик мен кайфияти ўша даврнинг кўп миллатли ягона мамлакат ғоясига соя ташлаб туради. Эҳтимол, вақтида буни шоирнинг ўзи ҳам билмагандир. Лекин ҳақиқат шундан иборатки, бетоб шоирнинг Ватанга муносабати зимнида жуда улкан ижтимоий-сиёсий асос, қарийб йигирма йиллик изтиробли изланишлар ётибди. Яъни мазкур ғоя жамиятдаги илиқлик эпкинлари таъсирида илк ижодидаёқ ниш берган, унинг куртак ёзиши учун кўп вақт керак бўлди.

[1] В. Высоцкий, Стихотворения.- М.: Экемо,2008.- С.24

Фарҳод Ҳамроев “Ҳаёт фалсафаси ва шоир муҳаббати” (А.Орипов ва Н.Рубцов ижодининг муштарак ва ўзига хос хусусиятлари) тадқиқотида ҳар икки шоир ўртасидаги муштаракликни, аввало, “сокин лирика”даги адабий яқинликда кўради. Айни чоғда ижтимоий мавзулардаги уйғунликни ҳам эътироф этади: “А.Орипов ва Н.Рубцов ўзларигача бўлган даврдаги ижодкорларнинг бутун бир авлоди заминида шаклланган ноёб салоҳият эгаларидир... Бу шоирлар ижоди адабий омилларнинг ўзи билангина чекланмасдан, бошқа каттароқ миқёсдаги тамойиллар самараси бўлган дунёқарашнинг ўзига хос кўринишидир... Бу ҳол ҳар иккала шоирнинг Ватан ҳақидаги таъсирчан шеърларида, айниқса, яққол намоён бўлади”[1].

Тарихга – мозийга қайтиш, уни хаёлан сайр этиш, шунинг баробарида, замондош инсон сийратига боқиш А.Орипов шеърларининг ижтимоий-психологик асосини белгилайди. “Асримиз одами” шеъридан ўқиймиз:

Менинг кўз ўнгимда жонланар тарих,
Ғамлардан тўқилган шу кўҳна олам.
Асрлар бирма бир ўтар ва ахир,
Юксалар қаршимда энг бахтли одам.[ЙА,62]

Лекин шу бахтли одам “Бахтининг ёнида ғами кўринар, ғами кўринади бахтида унинг”. Нега? Чунки у ХХ аср одами. Маълумки, бу аср техника асри, атом асри, югур-югур, чоп-чоплар асри. Аслида, адабиётни ижтимоийлаштирган омиллардан бири ҳам – шу. Асримиз одами бой-бадавлат. Унинг ҳамма истаги муҳайё. Лекин “унинг чеҳрасида ташвиш бор, нечун?” Чунки у бир зум жим турмайди, иши бошидан ошиб ётибди. Барчасининг сабаби битта – асримиз одами “ўзи банди бўлган олам устидан Ҳоким бўлмоқни у истар ягона!” [ЙА,62] Мана, ниҳоят, мақсад юзага чиқди, аёнлашди. ХХ аср одами жонини жабборга бериб, шу кунгача ўзи банди бўлган олам устидан яккаю ягона ҳоким бўлишни ўйлаб ҳаловатидан, тинчидан айрилган. Ва, энг қизиғи, аср одамининг ўзи ҳаловат истаётгани

[1]Ёшлар китоби. Тўплам.- Т.:Шарқ, 2008.- Б.398

йўқ: А.Ориповнинг лирик қаҳрамони “Менга ором истаманг, дўстлар” [ЙА,89] деса, Э.Воҳидовники “Йўқ ҳаловат истмайман” [I,75] дея жўр бўлади. Нега? Негаки, иккиси ҳам курашга ташна, курашчиларнинг сафида бўлгиси, яратиш шавқи билан жўшиб яшагиси келади уларнинг. Эгизакларнинг бири Э.Воҳидов 1960 йилда ёзган “Йўқ, ҳаловат истмайман” шеърида, иккинчиси А.Орипов 1964 йилда ёзган “Шундай яшар одатда одам” шеърида бўй кўрсатади. Талқиндаги умумийлик, албатта, даврнинг ижтимоий кайфияти билан, иккала шоирнинг уни бирдек илғагани билан боғлиқ.

Мен ўша “хрушчёв баҳори”, жамиятда қуввати “гўдак уҳича” бўлса-да эса бошлаган эркинлик эпкинлари юзага келтирган кайфиятни назарда тутмоқдаман. Маълумки, у 1956 йилдан кейин, XX съезд Сталин шахсига сиғинишни қоралаганидан кейин пайдо бўлган. Эътибор беринг, бу бурилиш нуқтасида Э.Воҳидов йигит ёшида, А.Орипов эса ўспирин ёшда бўлган. Жамият аъзолари онгида социализм ғояси қайта тирилган вақтда иккала шоир ҳам энг қайноқ – бири талабалик даврини кечираётган, бошқаси юқори синф ўқувчиси бўлган. Демоқчиманки, иккаласида ҳам қалбларига сепилган ишонч уруғининг униши учун барча шароит муҳайё эди. Ва юқоридаги шеърлар худди шу кайфият маҳсули ўлароқ дунёга келган.

Бироқ, маълумки, бу кайфият бардавом бўлолмади: 60-йилларнинг ўрталарига келиб жамиятда фасл алмашди. Айни ўзгаришни, айниқса, А.Орипов юракка яқин олди. Жамиятдаги фасл алмашиши 60-йилларнинг ўрталаридан унинг шеъриятида ижтимоий асосдаги маънавий-руҳий изланишлар кучайганининг ижтимоий-психологик омилидир. Шу даврда яратилган “Альбомга”, “Юзма-юз”, “Ўйларим” шеърлари 60-йиллар ўзбек шеъриятидаги ижтимоий поэзиянинг бақувват намуналари бўлиш билан бирга, шоирнинг ижтимоий кечинмалари тадрижини кўрсатиши билан ҳам характерлидир. “Альбомга” шеърида лирик “мен”нинг коммунизм ғоясига беғараз муҳаббати, унга эътиқод даражасида ишонгани яққол кўзга

ташланади. Шоир “ҳар ким ўз дардини айтиб бўзлаган” альбомнинг “ҳали из тушмаган оппоқ варағига” ўз дардимни ёзаман дейди:

Аммо кеча кўрган тушимни эмас,
Коммунизм сўзин ёзаман, ўртоқ!
Зотан, Коммунизм бугун мен учун,
Барча шахсий ишдан кўра шахсийроқ! [ЙА,55-56]

Аввало, ўсмир чоғидан жамиятда ҳукм сурган кўтаринкилик шароитида онгию қалбига инган коммунизм ғояси шоир учун чинакам эътиқод даражасида бўлганини таъкидлаш керак. Шу сабабли ҳам коммунизм унинг учун “барча шахсий ишдан кўра шахсийроқ” ва ҳамманинг шундай деб билишини истайди. Чунки шоир учун бу сўз эзгу, “унинг замирида энг олий қисмат” ётади:

Унда мен ахтарган энг порлоқ Инсон,
Унда мен истаган синмас ҳақиқат. [ЙА,55-56]

Эътибор беринг, бу сатрларда инсоният минг йиллар давомида соғинган идеал – мукаммал жамият ва комил инсон соғинчи барқ уради. Шу жиҳатдан қаралса, шоир коммунизм ғоясига алданди дегандан кўра ўша минг йиллик соғинчни “коммунизм” сўзи билан атади ёки бу сўз остида айнан ўшани тушунди дейиш тўғрироқ бўлади. Худди шундай тушуниш Э.Воҳидовнинг кейинроқ ёзилган “Илтижо” (1974) шеърида ҳам кўринади: “Менга маслак бердинг, ҳур инсоният Ойдин истиқболи умримга маъно” [I,229]. Яъни иккала шоир учун ҳам инсониятнинг “ойдин истиқболи” умр мазмунига айланган. Шу сабаб ҳам А.Ориповнинг лирик қаҳрамони коммунизм сўзини альбомга қалб амри билан ёзади, “Қалбим буюрмаса, бирон сўзни ҳам Ёзмасман ҳеч қайда, ҳеч вақт, ҳеч қачон!” [ЙА,56] дея ҳайқиради. Иккала шоир ҳам бу сўзларнаи чин дилдан ёзганига шубҳа қилиш ўринсиз. Чунки улар мансуб 60-йиллар авлодининг ғояга муносабати 20-йиллар авлоди муносабатидан фарқ қилади. 20-йиллар авлоди ғояни кескин ғоявий курашлар шароитида қабул қилган ва унга байроқ мисол муносабатда бўлган.

60-йиллар авлоди эса уни урушдан кейинги тикланиш ишлари ниҳояланиб, ижтимоий турмуш, халқ ҳаёти изга туша бошлаган, кўзланган мақсад яқин кўринган бир шароитда қабул қилган. Айтмоқчиманки, ижтимоий-психологик омиллар бу авлоднинг ғояни қалбан ҳис этган ва англанган тарзда қабул қилишини таъминлаган. Иккинчи ва энг муҳим томони, бу авлоднинг диққат-эътибори ғоянинг умуминсоний жиҳатлари – мағзидаги Ҳурлик, Тенглик, Адолат каби ўлмас қадриятларга қаратилган. Шу маънода, менимча, уларни коммунизм ғоясини куйлаган деб айбситиш ҳам, ғоянинг моҳиятини тушунмай алданган дейиш ҳам илмий жиҳатдан холис ва тўғри бўлолмайди. Аксинча, уларнинг ижтимоий-маънавий изланишларини ўзида акс эттирган лирик ижоди ўша моҳиятни идрок этишга қаратилган эди дейиш ҳақиқатга яқинроқдир.

А.Орипов “Мен нечун севаман Ўзбекистонни?” шеърида Ватанга муҳаббати боисини излагани каби “Юзма-юз”да ғояга эътиқоди сабабини тафтиш этади. Аввало, шеърда мунозара руҳи бор. Шоир коммунизм ғоясига ишончсизлик билан қараши мумкин бўлган мухолифларга қарата дейди:

Эй нозик ўқувчи учмасин ҳушинг,
Буюк мақсад сари етса мисралар.
Фарёд солманг тағин, қизил гап, дея
Элга фарзанд элнинг гапин дер. [ЙА,77]

Шоир учун бу қизил гап эмас, унинг назарида “ўзимиз ахтарган бахтлар, Бўғзимизда ҳар эзгу армон, Барчаси бир сўзда жамланди, агар Ёқмаса топингиз бошқа бирор ном!” [ЙА,79] Яна шоир ўзи учун сўз шакли муҳим эмаслиги, мағизга қараётганини таъкидлайди. Мағизга қарагани ҳолда истиқболни куйлаган шоир унда “Ер юзида кезган зулмату ваҳшат, Чекинар-ку ахир, пок бўлур дунё!” [ЙА,78] дея умидланади, ўшанда “ул эзгу ният Халқимга бахтини айлар ҳадя” [ЙА,78] дея ишонади. Эътибор беринг, Ватанга муҳаббати халқига муҳаббатдан озиқланган шоирнинг коммунизм ғоясига ишончу умиди ҳам шу халқ билан боғлиқ экан. Шу боис ҳам

“миллион эгатларга сочилган ўзбек” нигоҳини қайта-қайта ўзига тортади, халқига қараганида “кузги япроқдайин маъюс ўсган”, турмуши оғир меҳнат билан кечаётган рангпар синглисини кўради, “Сингилга – халқимга боқсам доимо, Улуғ келажакни айладим орзу” [ЙА,79] дейди.

Шу ўринда 20-30-йиллар шеъриятидаги талқин билан А.Орипов талқинидаги асосий фарққа эътибор қилиш зарур. 20-30-йиллар шеъриятида октябрь тўнтариши халқнинг бахтиёрлиги ва фаровонлигини таъминлади қабилидаги талқин устувор эди. А.Орипов эса қарийб ярим асрдан кейин ҳам “синглиси – халқи”нинг аҳволидан қониқмайди, чекаётган машаққатларини ўйлаб эзилади, истиқболда яхши бўлишига умид қилади. Фарқ шуки, 20-йиллар авлоди ғоя бағрига сингиб кетади ва шу туфайли фақат ўша жойдан туриб ҳаётга назар солади; А.Орипов бўлса ғоя бағридан туриб ҳаётга, ҳаётнинг қайноқ қўйнидан туриб ғояга ёндашади. Яъни салафлар учун, юқорида айтилганидек, ғоя бир байроқ – сиғиниладиган ашё, А.Орипов учун эса – ҳаёт ва ижоддаги дастурилмамал. Шу боис салафлар аксар ҳолларда ҳаётдан узилиб, ғоянинг оддийгина маддоҳига айланса, А.Ориповнинг 60-йиллар ижодида ғоядан келиб чиқиб ҳаётни, ҳаётдан келиб чиқиб ғояни тафтиш этишга ҳаракат кузатилади. Натижада кўнгли умид ва умидсизлик орасида талош бўлади, гоҳ қувониб, гоҳ изтиробга тушади – тўлақонли яшайди ва шу нарса шеърларига ҳаётийлик беради. “Ўйларим” [ЙА,129-132] шеърида умидсизлик ғолиб палладаги изтироблар акс этган. Бу изтироблар идеал билан ҳаёт, тасаввурдаги олам билан реаллик орасидаги номувофиқликдан туғилган. “Мактаб бордик – оғир бўлиб қолдик дафъатан” деб ёзади шоир. Негаки, энди мурғак шуурга Ватан, одам ва олам, дўстлик, одамийлик... каби залворли тушунчалар сингиб боради. Шоирнинг “Бу дунёда алам бўлмас, бўлмас деб фироқ Даста-даста китоблардан ўқирдик таълим” [ЙА,130] деганида, менимча, 56-йилдан кейинги кайфият зуҳур этади. Шу кайфият таъсирида ёзилган мактаб дарсликларида 80-йилларга келиб кейин СССРда коммунизм қурилади деган чўпчаклар комил ишонч

билан ёзилган, мурғак қалбларга шу ишонч сингдирилганди. Кишиларда эртанги кунга собит ишонч туғилган:

Равон йўллар қаршингизда турибди муштоқ
Дерди бизга ҳарф ўргатган ёш бир муаллим. [ЙА,130]

Лекин ҳаёт бошқа, хаёл бошқа дейдилар. Энди, “йиллар она қучоғидан юлиб олган” лирик қаҳрамон ҳаёт билан тўқнашганида, “Юрагига бир маҳаллар кирган туйғулар энди сендан кетгаймиз деб сўрайди жавоб”. [ЙА,130] Мана, изтиробнинг сабаби. У инсонни “нурдан яралган” деб ўйларди, лекин “разил одамлар” ҳам кўп экан, “олам пок” деб ўйларди, разолатга тўла экан... Ёшликда юксак ва эзгу мақсадлар билан ёнган юрак энди тўниб қолган, “Ўт беролмас қалбга энди у ёшлик дамлар”. Лирик қаҳрамон дилидаги изтироб юқорида айтилган жамиятдаги фасл алмашиши билан боғлиқ. Айни шу кайфият А.Ориповнинг 1966-68 йилларда ёзилган бошқа айрим шеърларида ҳам кузатилади. Жумладан, “Баҳор кунларида кузнинг ҳавоси” номли пейзаж шеъри:

Атрофимда ётар ғариб бир виқор,
Билмам нега ўчди қалбим сафоси.
Нима ҳам қилардим, на иложим бор
Баҳор кунларида кузнинг ҳавоси [ЙА,173]

деб тугалланадики, бунда ҳам ижтимоий оҳанглар бордек. Ёки “Жаннат” номли ҳазил шеър. Унда укасига эрмак учун афсонавий жаннат ҳақида эртак сўйлаганию сўнг боланинг “топиб бер” дея қилган ҳархашасидан қанд-қурсу боқчани жаннат деб кўрсатиш билан аранг қутулгани ҳикоя қилингач, шундай якун ясалади:

Майли, болага бу ўйин бўлади,
Лекин катталарга сўйламанг эртак.
Улардан қутулиш қийин бўлади. [ЙА,150]

Назаримда, бу шеърда шоирнинг ўз-ўзига коммунизм ғоясига юрак-юракдан ишонган “ғўр” пайтига нисбатан киноя бор. Албатта, кейинги иккита шеърни

бундай талқин қилишимга эътироз қилиш, ўзига мослаб талқин қилганликда айблаш мумкиндир. Лекин, менимча, бундай талқинга изн берадиган асослар етарли. Аввало, “Ўйларим” ёзилган пайтдаги ижтимоий кайфиятнинг уларда ҳам шоир шахси орқали акс этган бўлиши табиий. Демак, алоҳида шеър ўзининг мазмун-моҳиятини шоир ҳаётининг маълум бир босқичида ёзилган бошқа шеърлар контекстида тўлароқ очади.

Юқоридаги шеърлар таҳлили 60-йиллар охирига томон А.Ориповнинг ғояга муносабати муттасил ўзгариб борганини, бу ўзгаришлар жамиятдаги ўзгаришлар билан боғлиқ ҳолда юз берганини кўрсатади. Бундай кайфият биргина А,Ориповга хос бўлмай, балки фикрловчи кишиларнинг кўпига хос эди. 60-йилларнинг ўрталаридан бошлаб собиқ иттифоқда диссидентликнинг кучайгани шу ўзгаришлар билан боғлиқ эдики, бунинг бадиий адабиётда акс этмаслиги мумкин эмасди. Жумладан, Э.Воҳидовнинг юқорида зикр этилган “Илтижо” шеърида лирик қаҳрамон “мўъжизий қудрат”га “Ёруғ ишончимдан қилмагил жудо” дея илтижо қилади. Бу ўзининг ғояга ишонч-эътиқоди соб бўлаётганини ҳис этиб турган одам кайфиятидир. Лекин бу 60-йиллар авлоди, хусусан, унинг икки йирик вакили маслаксиз, ғоясиз қолди дегани эмас. Аксинча, уларнинг маслаги, ғояси конкретлашди. “Ўйларим”даги мана бу мисраларга диққат қилинг:

Юрагимга бир маҳаллар кирган туйғулар
Энди сендан кетгаймиз деб сўрайди жавоб.
Мени бир зум ҳол-жонимга қўймайди улар,
Қўймайдилар, ваъдаларинг чиқди деб сароб.
Кўз олдимда собит турар фақат шу Ватан,
Кулбаси ҳам кенглик қадар чулғайди мени.
Туйғуларим фақатгина унга берар тан,
Юртим мен ҳам умрим қадар севгайман сени. [ЙА,131]

Шеърлар таҳлилидан кўриняптики, изтиробга тўлиқ ижтимоий-руҳий изланишлари натижасида бир маҳаллар шоир онгу шуурини эгаллаган ўй-

туйғулар йўқолди, собит қолгани биргина Ватанга муҳаббат бўлди. Ватанга муҳаббат эса, юқорида кўрдик, халққа муҳаббатдан келиб чиқади. Халққа муҳаббат унинг бугуни ва эртаси ҳақида қайғуртиради, унинг истиқболи ёруғ бўлиши ҳақидаги орзуларни туғдиради. Идеалнинг конкретлашиши деганда биз шуни назарда тутган эдик. Яъни шоир мавҳум ғояни идеал билиб унинг қобиғида ўралиб қолмади, ҳаётдан келиб чиққан ҳолда иқтидор кучи билан уни ўзи учун аниқлаштириб олди. Ва унинг идеали ВАТАН – ХАЛҚ, ИСТИҚБОЛ отлиқ бир-бирига чамбарчас боғлиқ учта асосга қурилди. Шу маънода, А.Орипов коммунизм ғоясининг ёхуд мафкуранинг куйчиси деб бўлмайди, зеро, шоир луғатидаги “коммунизм” сўзида Ватан, халқ ва истиқбол маънолари доминантлик касб этгандир. Бошқа ҳолатлар, масалан, турли саналар муносабати билан ёзилган қутлов типидаги шеърлар эса муроса қабилидан саналиши мумкин. Зеро, эл назарига тушиб улгурган шоир ҳатто ўзи истаса-да доим ҳам жим туролмайди.

Шеър – шоир ўй ва кечинмалари, тафаккурининг меваси. Шундай экан, айни уни синчиклаб текшириш орқалигина масала моҳиятига чуқурроқ кириб бориш мумкин бўлади. Чунончи, А.Орипов шеъриятидаги ғоявий-тематик тадрижни босқичма-босқич кузатганда ижтимоий фикр эволюциясини илғаб оламиз. Бу тадриж қуйидагича тартибда кузатилади: Ватанга муҳаббат – халққа муҳаббатни Ватанга муҳаббатнинг омили сифатида тушуниш – халқнинг истиқболи ҳақида қайғуриш, истиқболини ёруғ кўриш истаги. Шу учала асос А.Орипов ижтимоий поэзиясининг ғоявий йўналиши ва тематик мундарижасини белгилаб беради. Аввало, унинг ижтимоий шеърияти тематик жиҳатдан ранг-баранг: шоир ҳаётнинг турфа муаммоларини қаламга олиб ўз шахсий дарди мақомида ёниб куйлади. Зеро, унинг ижодий принципи шундай: “Буюк замонанинг оташин зарби, унинг қаламига ёт эмас асло” [ЙА,181] деб билади, замона шоири шундай бўлиши керак деб ҳисоблайди. Ҳа, ХХ асрда шеърият мавзу эътибори билан ўзгарган, энди у ёр, маҳбуба, ақиқ лабу камон қошлар сингари мумтоз шеъриятдаги анъанавий

мавзуларидан бир қадар йироқ тушиб, тарих, жамият, Ватан, инсон, меҳнат, идеал ҳақида куйлай бошлаган. Албатта, шоир буни шеърга ҳисобламайдиганлар ҳам борлигини яхши билади ва уларни кўзда тутиб “Майлига шеъримни севмас давралар, Ошиқлар сатримдан чекмаслар фарёд” [ЙА,82] дейди. Чунки бу даврга келиб шоир қалби Ватан, юртнинг бир парчасига айланган, ўзини Ватаннинг бугуни ва эртасига масъул ўлароқ ҳис қила бошлаганди.

Шуларга кўра, А.Орипов воқеликка ўзи учун конкретлаштириб олган идеал нуқтаи назаридан қарайди ва муносабатда бўлади. Яъни Ватан, халқ манфаатлари учун фойдали, уларнинг порлоқ истиқболига хизмат қиладиган жиҳатларни ёқласа, бошқаларини ёқламайди. Бу, демак, ғоявий йўналишнинг асоси. Мавзу томонига келсак, маълумки, ижтимоий поэзиянинг тематик доираси даврнинг ижтимоий-маънавий эҳтиёжларидан келиб чиқади. Бу эса А.Орипов шеъриятидаги мавзулар замондош шоирлар ижодида ҳам у ёки бу даражада ишланган демакдир. Шу жиҳатдан шоирни ўзига жалб этган мавзулар доирасини кўздан кечирамиз.

Аввало, шоирнинг илк ижодиданоқ Ватан, халқ мавзулари кенг ўрин тутади, бу тушунчалар А.Орипов шеъриятида энг олий қадриятлар сифатида ва бир-бирига узвий боғлиқ тарзда талқин этилади. Шоир талқинида инсон қисмати Ватан билан чамбарчас боғлиқ (“Юзма-юз”, “Ўйларим”), ҳамма нарса ўткинчи – Ватан боқий қолади, у – аждодларнинг тер ва қони тўкилган муқаддас маъво (“Ўзбекистон”), ниҳоят, у бетакрор гўзал ва мафтункор (“Баҳор”, “Юртим шамоли”, “Ўзбекистонда куз”). Ватан жуғрофий тушунча эмас, у дарахт танаси мисоли илдизлар ила япроқларни – аждодлар ила авлодларни бирлаштиради ва халқ аталмиш шу бирлик маконни Ватанга айлантиради (“Мен нечун севаман Ўзбекистонни?”). Халқининг буюк ўтмиши бор (“Ўзбекистон”), лекин мозий ўтиб толе кўрмаган, инқилоб унга толе йўлини очди (“Юзма-юз”). Яна бу халқ ғоят жафокашу меҳнаткаш, лекин мавжуд ҳолати шунга яраша эмас (“Ўзбекистон”, “Юзма-юз”),

ўтмиши ва фазилатларига яшаётгани йўқ. Ватан ва халқни порлоқ келажак кутади, бу йўлда саъй-ҳаракат қилиш, унинг учун фидо бўлишга тайёрлик инсонлик бурчи... Хуллас, Ватан ва халқ мавзусидаги шеърларида асосий ғоявий тенденциялар шулар бўлиб, улар гоҳ очиқча, гоҳи ишора йўли билан ифода этилган. Булар 60-йиллар шеъриятида ушбу мавзулар талқинида жиддий ғоявий ўзгаришлар бўлганини кўрсатади. Тўғри, бу шеърларда давр таъсири йўқ эмас, лекин шунга қарамай, булар бадиий-ижтимоий тафаккурда муҳим янгиланиш эди.

60-йиллар шеъриятида кенг ўрин тутган яна бир тематик гуруҳни “аср одами” деб аташ мумкин. Бу мавзунинг кенг ўрин тутиши ҳам бевосита ижтимоий-маънавий эҳтиёж билан боғлиқ эди. Зеро, янгиланган замон талабини ҳис қилган шоирларнинг бу масалага алоҳида эътибор қилишлари табиий ҳам эди. Агар 60-йиллар аввалида, юқорида қисқача айтилгани каби, А.Орипов ва Э.Воҳдовлар ижодида порлоқ келажак қуриш ишида жонбозлик қилишга чоғланган, ўз ҳаракатларини аср шиддатига мослашга интилаётган кишилар кўрилган бўлса, шароит ўзгариши билан уларнинг қиёфаси ҳам ўзгариб борди. 60-йилларнинг ўрталаридаёқ бу авлодни шижоат ва куч қудратга яраша мақсад йўқлиги (А,Орипов. “Бургут”; Э.Воҳидов. “Тилак”), ўз қобиғига ўралиб қолиш ва лоқайдлик (А.Орипов. “Тилла балиқча”; Э.Воҳидов. “Бонг уринг”), инсоний ҳислардан мосуволик (А.Орипов. “Темир одам”; Э.Воҳидов. “Темиртан даҳолар”) каби жамиятда уч бера бошлаган фожеалар ўйга толдира бошлади. Одамлардаги бундай ўзгариш, албатта, ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришлар маҳсули эди. Шу ўзгаришларга мувофиқ энди шартли равишда “инсон манзаралари” деб аташ мумкин бўлган тематик йўналиш пайдо бўлди. Зеро, “одамзод нурдан яралган” қабилидаги романтик ишонч-кайфият абас бўлган, атрофдагиларни Ватан, халқ, порлоқ келажак каби тушунчалардан кўра турмуш ташвишлари кўпроқ банд этиши яққол кўриниб қолган, ҳаёт бир хил зерикарли маромга тушиб қолган эди (А.Орипов. “Турмуш ташвишлари”, “Авлодлар ҳикояси”; Э.Воҳидов.

“Ўйлар”, “Бўронлар авлодига”). Ҳаётда катта мақсаднинг йўқлиги инсонни ҳам майдалаштиради, молпарастлик, мансабпарастлик, иғво, ҳасад, мунофиқлик каби одамийликка зид иллатларни урчитади. Шеърият бундай ҳаёт тарзига нисбатан ҳамиша исён ҳолатида яшади, иллатларни аёвсиз фош қилди (А.Орипов. “Тарбия”, “Тулки фалсафаси”, “Сув”, тўртликлар; Э.Воҳидов. “Икки эпитафия”, “Манфаат фалсафаси” ва б.). Ҳаётда шундай номарғуб ҳолатлар, кишилардаги манфаати шахсияга бурканган лоқайдликни кўраверганлик гоҳ “Қачон халқ бўласан, эй, сен – оломон!” (А.Орипов [ЙА,423]) каби ўтли ҳитоблар, гоҳ “асли худди бизнинг ҳасратларимизни қадим аждод қояга ўйиб ёзган – дунё ўзи шу” қабилидаги фалсафий таскинларга (Э.Воҳидов. “Бу кўҳна ҳасрат”) олиб келади.

60-йиллар авлоди замона шиддати ва янгиланган олам табиатини аввалгиларга қараганда теранроқ ҳис этди. Зеро, жадидлар замона ва дунё аҳволидан хабардор бўлишга, “жаҳон инқилоби” ғоясига мафтун 20-йиллар авлоди оламга қизил тус беришга даъват билан яшаган бўлса, бу авлод ирқи, эътиқоду маслагидан қатъи назар дунёдаги барча халқлар тақдири бир-бири билан боғлиқлиги, дунёнинг олис бир бурчида содир бўлган ҳодиса ўз юртида садо беришини амалда кўриб яшади. Давр шоири ўзини “башар фарзанди” , сайёрамизни она деб атайди. А.Орипов сайёрага илк бор самодан назар солган давр кишиси ҳайратини “Наҳотки еримиз бир кичик соққа? Наҳотки биз шунга жо бўлсак, ҳайҳот!” [ЙА,205] тарзида изҳор қилади. Ҳайрат ортидан англов келади: “Балки ҳув кўринган мовий тўлқинда Сув ичган гўдакнинг нафаси ҳам бор” [ЙА,205]. Гўзал ифода дунёда ҳеч бир ҳодиса йўққи, у шахсан сенинг ҳаётингга алоқасиз бўлса, деган ҳақиқатни бизга етказади. Давр кишиси дунёнинг нечоғли турфа, одам боласига тамом тушуниксиз ва унинг ихтиёридан ташқаридаги қонуниятлар асосида яшаётгани, унда турли замон, лисону маданиятлар қоришиқ яшаётгани – барини самода кўз илғамас шиддатла айланиб турган курраи замин

бирлаштириб турганини идрок этди. Буни Э.Воҳидов қуйидагича ифода этади:

Бунда бор қанча ирқ ва қанча миллат –
Бунда бор ёнма-ён нодонлик, даҳо.
Бунда бор ваҳшийлик ва маданият,
Ўқ ёйдан самовий кемагача то.
Бу – йигирманчи аср аталган фурсат,
Бу – курраи олам аталган бино. [I,225]

Матбуот, радио ва телевидениенинг ривожланиши башариятнинг бирлиги ҳиссини янада чуқурлаштирди. Ҳа, мамлакат чор тарафдан темир қўрғон билан иҳоталанган бўлса-да, бизда ҳам жаҳон маданиятида юзага келаётган "постмодернистик кайфият" аломатлари юз кўрсатаётган эди. Йўқ, бу тўғрида ҳали ҳеч гап йўқ пайт эди, бундайин кайфият ҳақида ғарбда 15-20 йиллардан кейингина гапира бошлайдилар. Чин иқтидор эгалари бўлган шоирларимиз буни ўйлашмаган ҳам, фақат замона руҳини теран ҳис этиб, уни шеърларида акс эттиришга интилганлар, холос.

Иккинчи томондан, энди шоир ахборот алмашуви тезлашган, ҳар қандай хабар, шеър бир кун, бир соат ичида мамлакатга, керак бўлса, дунёга тарқай оладиган бир паллада яшаётганди. Сўз, бадиий каломнинг таъсири кечмиш юзйилликларга солиштирганда мисли топилмайдиган даражаларга етганди. Шоир ҳам шоир, ҳам адолат, тинчлик, эзгулик учун жанг мақомида эди. Бежизга А.Орипов "Вулқон" номли шеърида ўз даврини инқилоб ғафлатдан уйғотган даврга қиёсламайди. Унинг талқинича, ўшанда:

Шоир ҳам жанг чоғи
Етганин пайқаб,
Ахтара бошлади
Ўтли сўзларни.

Эндиликда эса:

Мана, эллик йилки,

Тинмасдан сира,
Отилиб турибди
Бу буюк вулқон.
Дунё бўлаётир
Пок ва бокира,
Шоир ёзаётир
Улуғ бир достон” [ЙА,182].

Албатта, бу ўринда “жаҳон инқилоби” ғояси ёхуд жаҳон икки лагер – социалистик ва капиталистик дунёларга бўлинган деб билишнинг таъсирини инкор этиб бўлмайди. Лекин дунёда “совуқ уруш” кечаётгани шеъриятни жанг майдонига айлантиргани, ўзини жанггоҳда ҳис қилган ижодкор учун дунё яна иккига ажралгани ҳам ҳақиқат. Ойбекнинг “Курашади икки тўлқин”и кайфият ўн йиллар ўтса ҳам ҳамон долзарб эдики, А.Орипов унга замонавий мазмун берди. Унинг талқинида бу тўлқинлардан “Бири машъум ғоясини Қурол билан ўтказар, Бири эса адолатнинг Дастурини тутқазар” [ЙА,214]. Аслида Эзгулик ва Ёвузлик, Кун ва Тун, Қора ва Оқ, Яхшилик ва Ёмонлик иккилиги инсон билан эгиз туғилган тушунчалардир. Мазкур антоним қарашлар қадимда бўлган, бугун ҳам яшаяпти ва мутлақо эртага ҳам бўлади. Шоир ҳам ўзи мансуб юрт ва давр кайфияти ва манфаатидан келиб чиқиб, бу тушунчаларга ўз мазмунини бағишлайди. Юқоридаги шеърда эса мазмун шоир назаридаги адолат, ҳақиқат ва эзгулик учун курашда кўринади.

ХХ асрда шеърнинг тематик диапазони тинчлик ва уруш мавзуси билан яна-да кенгайди. Шунинг учун ҳам 60-йиллар авлоди ижодида уруш мавзуси кенг ёритилди. Чунки ХХ асрга келиб қаерда бошланишидан қатъи назар, уруш дунё афкор оммасини ўйлашга мажбур қилиб қўйди. Чунки уруш ҳаммани ўз таъсирига ола биладиган мудҳиш моҳият касб этганди. Замон нотинч, қуролланиш пойгаси авж олган шароитда замин ва башарият тақдири кўп бор қил устида бўлгани ҳеч кимга сир эмас. Э.Воҳидов ёзганидек, инсон “Заррани ижод этиб, даҳшат бало бунёд этиб, Оқибатни ёд этиб ҳайрон”у лол

[I,345] ўтирган вақт эди бу. Худди шу мавзу А.Ориповнинг “Сўнгги уруш” шеърида махсус қаламга олинган. Юз бериши мумкин бўлган даҳшатли фалокат шоир қалбини ларзага солади:

Бир қадам қўйсанг бас – нарёғи ўлим,
Бир қадам қўйсанг бас – шаксиз ҳалокат.
Одамзод бошида турибди шу зум
Қазойи муаллақ, мудҳиш фалокат. [ЙА,477]

Шоир бежиз сўнгги уруш демайди. Чунки хавф солиб турган уруш “наинки одам, ҳаётнинг ўзи”ни ҳам қабрга тиқиши, кўҳна тамаддунни кунпаякун қилиб, умуман башарият келажагини йўқликка юбориши мумкин. Аср “кашф этган” бало қаршисида қалби ларзага келган шоир “сўнгги шеърини ёзишга-да рози”, фақат уруш бўлмаса бас. Шеър руҳидан келиб чиқиб айтиш мумкинки, ўтган асрнинг 60-70-йилларида дунёда ҳукм сурган совуқ уруш ваҳимаси,унинг юракларга етказган даҳшати – буларнинг бари шоирнинг хаёлот оламини ёриб кирган, уни ўз таъсир доирасига олган эди. Бундай кайфиятда, “бир қадам қўйса – нарёғи ўлим” эканлигини, бошларимиз устида “бир соч толасига боғланган шамшир” осилиб турганини ҳис қилган ҳолда яшаётган ижодкорнинг дунё тўғрисида, унинг бошқаруви, равиши ҳақида ўйламаслиги мумкин эмас эди. Булар бари эса ўтган аср иккинчи ярми ўзбек шеъриятининг ижтимоийлашув жараёнига жиддий таъсир кўрсатган муҳим омиллардан ҳисобланади.

XX аср яна интеллект даври бўлди. Одамзод космосга чиқди, денгиз тубига шўнғиди, ўзга сайёрага қадам қўйди, телефон, телевизор, радио, комьпютер кашф этилди. Натижада ақлга эътибор шоирнинг ботинидаги иқлимга қадар ўз таъсирини кўрсатди. Э.Воҳидовнинг “Юрак ва ақл” деган шеърида шу хусусда сўз боради:

Мени бир ён бошласа, ақлим,
Бошқа ёғига етаклар юрак.
Билолмайман, қайбири ҳақли,

Қай бирига ишонмоқ керак? [I,104]

Яъни ақл ва юрак ўртасида талош бўлаётган инсон ўйлари акс этган ушбу шеърда. Ақлнинг устуворлиги ортиб бораётган шароитда ёзилган шеърда шоир ақл ҳақлигини тан олгани ҳолда юрак измига юрмоқни беҳроқ билади, фақат унга ишонади. Албатта, бу шоирнинг рационалистик қарашлар устуворлик касб этиб, ҳисларга эътибор сусайгандек бўлаётган шароитга муносабати, таъбир жоиз бўлса исёнидир. Айни чоғда, шоир асло ақлнинг ролини инкор этмоқчи эмас, фақат меъёрни, инсоннинг онг фаолияти ақлий ва ҳиссий томонлар бирлиги эканлиги унутилмаслигини истайди.

Э.Воҳидов интеллектуал лириканинг қатор яхши намуналарини ярата олгани ҳам юқоридаги фикримиз далилидир. Шоирнинг “Пўлат” деб номланган шеърини ўқиймиз:

У даставвал ойболта бўлди,
Сўнг замбарак бўлиб қуюлди.
Қилич ҳам у, милтиқ ва наган,
У бомба ҳам бўлиб портлаган
Лекин олган жаҳонни фақат
Перо бўлиб қуюлгач пўлат. [I,68]

Жажжигина шеър. Лекин шу кичик шеър майдонида инсониятнинг пўлат билан боғлиқ ўтмиши ғоят қисқа шаклда баён этилган. Умуман, башарият темир, мис ва пўлат каби тараққиётга туртки берган тенгсиз ашёларни кашф этгунга қадар минглаб йилларни бошидан кечирган. Маъданлар ихтиро қилингач эса эволюцион йўлдаги ҳаракат мисли кўрилмаган даражада тезлашиб кетган. Лекин пўлатнинг ойболта бўлиб қуюлганидан то бомба бўлиб портлагунича ҳам инсон яшаган, изланган, фикрлаган. Айнан шу вақт қайсидир маънода инсониятнинг онгли, англанган ҳаётини белгилайди. Айнан шу даврларнинг қайси бир нуқтасида пўлатдан шоир айтган перо қуюлган. Перо эса одамзод турмушининг маданий босқичидан дарак берувчи бир деталь. Умуман олганда эса ойболта,

замбарак, қилич, милтиқ, наган, бомба каби деталларнинг ортида ҳам башар аҳли босиб ўтган ижтимоий сиёсий тарих бўлаклари ётади. Ниҳоят, XX асрга келганда шу пўлат перо шаклида адабиётга, хусусан, шеъриятга кириб келди. Адабиётда гап пўлат ҳақида кетар экан, демак, мавзу ўзга, ижодкорнинг дунёни бадиий эстетик қабул қилиши ўзга. Бу ўзгачалик шоир бадиий тафаккур тарзидаги ижтимоий кайфият билан изоҳланиши, тушунтирилиши мумкин. Пўлатнинг тадрижий такомили натижаси ўлароқ инсоннинг оёғи Ойга, Марсга етди. Шеъриятга эса космонавт, космос мавзулари кириб келди. Чунончи, “Космонавт ва шоир” деб номланган шеъри шу руҳнинг маҳсули.

Биз 60-йиллар авлодининг ижтимоий поэзияси ҳақида фикр юритаркан, асосан, А.Орипов ва қисман Э.Воҳидов ижодига мурожаат қилиш билан чекландик. Албатта, бу йўлни тутганимиз айрим эътирозларни уйғотиши ҳам мумкин. Лекин бундай йўл тутишимизга сабабларимиз борки, шу ўринда уларни қайд этиш мақсадга мувофиқ. Аввало, ҳар бир адабий авлодга хос энг муҳим жиҳатлар шу авлоднинг пешқадам вакиллари ижодида мужассам ифодасини топади. Шу маънода, биз объект сифатида олган шоирлар ижоди улар мансуб авлод ижодидаги ижтиомий поэзия, унинг ғоявий-тематик хусусиятлари ҳақида етарли тасаввур уйғотади. Иккинчидан, агар шу авлодга мансуб шоирлардан кўпроғининг ижодига тўхталганимизда, ишда саноқнинг салмоғи ортиб, обзор характери кучаяр, алоҳида шеърлар таҳлилига кам ўрин қолур эдики, бу тадқиқ усулини маъқул кўрмадик.

Шунга қарамай, 60-йиллар авлодига мансуб шоирларнинг бари биз тўхталган ижтимоий ва адабий-бадиий жараёнларга бевосита гувоҳ бўлган, уларда иштирок этган. Табиийки, уларнинг ижодида ҳам ижтимоий оҳанглар сезиларли ўрин тутади, буни инкор қилиш фикридан йироқмиз. Жумладан, О.Матжон, Ҳ.Худойбердиева каби шеъриятимизнинг йирик вакиллари ижодини кузатганимизда ҳам тахминан юқорида А.Орипов шеъриятининг ижтимоийлашиш жараёнига ўхшаш манзарага дуч келамиз. Шунингдек, шеърларининг мавзу доиралари ва ғоявий йўналиши ҳам кўп жиҳатлари

билан муштараклик касб этади. Бунинг сабаби эса давр руҳининг, замона зайлининг муштарак оқимида мужассам. Аср ва давр равиши тобора турланиб борар экан, шоирнинг атрофни ҳис қилиш, уни ўз ботинида акслантириш тамойили ҳам ўзгариб борди. Беш юз йил олдин ёр, унинг ҳижрони, ағёр, гул, булбул, чархи кажрафтор, комил инсон каби мавзулар қанчалик юракдан куйланган бўлса, XX асрга келиб, истиқлол, озодлик, маърифат, тинчлик, адолат, ҳақиқат янглиғ мавзулар шундай пардаларда тараннум этилди. Чунки ўтган асрнинг сиёсий тарихий эврилишлари оқибатида ижтимоий мавзулар интим характер касб этиб улгурганди. Яъни улар шоир томонидан персонификация қилинди, ижодкорнинг қалби призмасидан ўтиб, шахсийлашди. Жумладан, О.Матжоннинг ҳаёт ва санъатдаги бутун ўзгаришларга ишора этилиб битилган “Аввалгиларга ўхшамас” шеъридан ўқиймиз:

Чарх авзойи бу дам аввалгиларга ўхшамас,
Котибу давру рақам аввалгиларга ўхшамас,
Энди инсон қадри ҳам аввалгиларга ўхшамас,
Кўнглим ичра дарду ғам аввалгиларга ўхшамас,
Ким ул ойнинг ҳажри ҳам аввалгиларга ўхшамас.[1]

Шеърдаги биргина “аввалгиларга ўхшамас” сўз бирикмаси ҳам давр, ҳам шу давр фарзанди шоир кўнглидаги кайфиятнинг бошқача эканини таъкидлаб тургани бежиз эмас. Дарҳақиқат, шеър айни тарихий сиёсий, ижтимоий психологик дунёқарашлар илдизан ўзгаришга юз тутган паллада – 1988 йилда битилган. У ўзида давр руҳини акс эттирган, даврнинг муайян ижтимоий ҳодисаларига ғоявий-ҳиссий муносабатни ифодалаган. Айни шу шеър муносабати билан айтиш керакки, бу хил ижтимой шеърларга адабий жамоатчиликнинг муносабати бирдек бўлмаган. Шуни назарда тутган профессор У.Норматов ёзади: “кейинги пайтларда адабиётимизнинг қизил империя истибдоди давридаги, жумладан, 60-70-йиллардаги ривожи

[1] О. Матжон. Иймон ёғдуси.- Т.: Адабиёт ва санъат, 1995.- Б.341

теварагида қизғин баҳслар кетяпти. Сўнгги ўн йилликлар адабиёти ҳақида гап борганда ўша кезлари яратилган асарлар, хусусан шеъриятга хос етакчи хусусиятлар, чунончи, шеъриятдаги ижтимоий гражданлик руҳи, ошкора публицистик талқин, “гап айтиш”га, даврнинг ўткир масалаларини кўтариб чиқишга мойиллик тамойиллари хусусида гоҳо бирёқламароқ фикрлар ҳам билдириляпти; адабиёт, шеърият, кундалик ҳаёт муаммолари билан ҳаддан ташқари банд бўлиб кетиб, инсон қалбининг илоҳий, сирли сеҳрли томонлари таҳлили, мангу умуминсоний, умумбашарий қадриятлар ифодаси эътибордан четроқда қолган демоқдалар...”[1]

Ҳақли эътироф. Гарчанд XX аср ўзбек шеъриятида ижтимоий лирика деб аталмиш ҳар томонлама асосли ва бақувват тамойил шаклланиб, ўз ҳаракати йўналишида бадиий санъат дурдоналарини яратиб улгурган бўлса ҳам, бошқа ёқдан унинг санъатга алоқаси кам бўлган “гап айтиш” русумидагина битилган публицистик тизмаларига дуч келамиз. Албатта, бундай тизмалар шеър, бадиий адабиётга алоқадор асар саналиши мумкин эмас. Айни чоқда, бундай шеърлар (масалан, календарь шеърлар, партия-ҳукумат, доҳийлар мадҳ этилган шеърлар ва ш.к.б.)нинг урчиб кетгани чинакам санъатга дахлдор ижтимоий поэзияни, қайсики ижтимоий дард шахсий дард даражасида куйланган поэзияни инкор қилишга асос бўлолмайди.

[1] О. Матжон. Иймон ёғдуси.- Т.: Адабиёт ва санъат, 1995. - Б.369

2.3. **Лириканинг мафкура тазйиқидан халос бўлиши**

Ҳар давр ўзидан аввалги ёки кейингисидан қайси бир жиҳати билан ажралиб туради. Ҳар даврнинг ўз қиёфаси, юриш-туриши бўлади. Айни ўзгачалик кўпинча шу даврда яшаган инсоннинг умумий кайфиятини белгилайди. Зеро, одамзоднинг хаёли ҳар қанча учқур бўлмасин, у ўз даврининг кўринмас ришталаридан батамом узилиб кетолмайди. Шу маънода XIX асрнинг қарийб иккинчи ярмидан XX асрнинг сўнгги ўн йилига қадар давом этган узун муддат ҳар хил шаклларда турланишига қарамай, моҳиятан истибдод даври бўлди. Ва бу истибдодни англаб етган шоир хоҳ у, хоҳ бу кўринишда бўлсин, қатъи назар, озодликни куйлади, истиқлолга етишни орзу қилди, халқни шунга чорлади. Чунончи, асримиз аввалида Чўлпон «Кишан кийма бўйин эгма, Ки сен ҳам ҳур туғилонсен!» деб ҳайқирган бўлса, аср поёнига яқинлашганда Шавкат Раҳмон «Сурилар бу темир пардалар, Истибдоднинг туғлари қулар» деб башорат қилди.

Ҳа, Шавкат Раҳмон мансуб 70-йиллар авлоди истиқлол соғинчини баланд пардаларда куйлаш насиб этган авлод. Мен бекорга “насиб этган” демадим. Зеро, яхши маълумки, истибдод деганлари энг аввал сўз ва фикр эркинлигини бўғади. Аммо, қанча қудратли бўлмасин, истибдод умри боқий эмас, чунки у инсон табиатига зид. Бас, унинг умрида ҳам болалик, ёшлик, етуклик ва кексалик паллалари бор. 70-йиллар авлоди истибдод кексалик палласига кирган вақтда майдонга тушди. Яъни бу авлоднинг ижодий ўзига хослигини белгилаган ижтимоий-психологик омиллар ҳақида гапирганда, менимча, энг аввал жамиятда ғояга ишончнинг сўниши, мамлакатнинг “турғунлик” деб аталган даврга киришини кўрсатиш лозим бўлади. Зеро, айни шу авлод мазкур ўзгаришларни жуда ўткир ҳис этган. Чунки бу авлод вакиллари жамиятда фасл алмашган ўша 56-йилда эндигина мактабга борган, “ижтимоий баҳор” кайфиятига яраша сабоқлар тинглаган, шунинг нафаси уфуриб турган дарсликлару газета-журналларни мутолаа қилган, радио-

телевидение орқали ер юзидаги жаннатдан репортажларни тинглаб-томоша қилиб улғайган. Ва шу боис ҳам бу авлод ўзи тўқнаш келган ҳаёт билан ғоянинг, сўз билан амалнинг бир-бирига номувофиқлигини 60-йиллар авлодига нисбатан теранроқ ҳис қилган. Шунинг учун ҳам 60-йиллар авлодининг илк ижодида фаолиятга ташналик, “қуриш, яратиш” иштиёқи устувор бўлган эса, 70-йиллар авлоднинг илк ижодида ўзгача кайфият кузатилади. Жумладан, Х.Даврон “Оппоқ эди бошда бу дунё...” (1976) номли шеърида болалик даврини қўмсаб, оппоқ дунё аввалига яшилланиб мовийланганию сўнг барча ранглар қоришиб, “кейин аста хира тортди нур” дейди:

Фақат баъзан бу азиз ранглар
Тушларимга солар қасирға.
Оппоқ болиш устида ёнар
Кўздан оққан томчи – исирға[1].

Умуман, бу авлод айни йигит ёшида болаликни бот-бот қўмсайди. Албатта, бу барчага хос туйғу, лекин уларнинг қўмсаши оғриқли, изтиробли. Чунки йўқотиш салмоғи улкан, бошда оппоқ кўринган дунё энди нурсиз. Яъни бу шеърда шоирнинг интим кечинмалари билан ижтимоий кечинмалари ўзаро ҳамоҳанг, аниқроғи, унда ижтимоий кайфият шахсий кайфиятга дўнган. Зеро, бу авлод ижоддаги илк қадамлариданоқ кучли ижтимоий дард билан оғриди, буни Ш.Раҳмон “Юракнинг энг чуқур жойида Оғриққа айланган туйғу”[2] дея ифодалайди. Туйғунинг исмини эса шоирнинг илк тўпламига очқич қилиб олинган тўртликдан билиб оламиз:

Жойлашгансан шунчалар чуқур...
Ўз тубига яширган юрак.
Сенга етиб бормоқлик учун
Узун умрим етмаса керак.[РЛ,3]

[1] Х.Даврон. Болаликнинг овози. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1986.-Б.16; бундан кейин қавсда БО қисқартмаси ва саҳифа кўрсатилади
[2] Ш.Раҳмон. Рангин лаҳзалар. – Т.,1978.- Б.10; бундан кейин РЛ қисқартмаси ва саҳифа кўрсатилади.

1975 йилда ёзилган тўртликнинг “Ватан” деб номлангани бежиз эмас, оғриқли туйғуларнинг бари шу тушунча билан боғлиқ. Айни шу даврда ёзилган бошқа бир шеър лирик қаҳрамони эса “кечалар оғриқдан инграб ётиши”ни айтаркан, “ўша оғриқни беғам, бўғриққан – Оғриқсиз юзларга отаман” деб айтади. Ким улар – “оғриқсиз юзлар” ким? Ахир, шеър умумга мурожаатдан бошланган:

Кўзингизни очинг, қўрқманг,
Зиёдан қамашсин, оғрисин, майли.
Майлига яшамоқ бўлсин қийинроқ –
Очиқлиги туфайли. [РЛ,9]

Шоирнинг хитоби аксарият замондошларига – тўқликдан бўғриққанча туриш-турмушидан мамнун, атрофида юз бераётган ҳодисаларга лоқайд қараб яшаётган кишиларга қаратилган. Аслида, бу “уйғониш”га даъват, тарихимиздаги миллий уйғонишнинг иккинчи тўлқинидан таралган сас эди. Сираси, 70-йилларда жамиятимизда юзага келган ҳолат бир пайтлар жадидлар ғафлат, жаҳолат деб атаган шароитнинг бошқача бир кўриниши эди. Гўё ҳаммаси яхшидек: юрт тинч, элнинг қорни тўқ, турмуш борган сари фаровонлашиб бораётгандек... хуллас, яшашдан мурод шугина бўлса, индамайгина яшайверса бўладиган. Лекин “кўзи очиқ” кишиларга – Ватан, миллат, тил, эътиқод каби тушунчалар ҳақида ўйлашга қобил кишиларга яшаш ҳақиқатан ҳам қийинлашиб бораётган, мавжудлик юракда оғриқ ҳосил қилаётган палла эди бу. Миллатнинг истеъдодли ва албатта кўзи очиқ кишилари сифатида бу авлод шоирларининг мавжуд ҳолдан кўнгли тўлмайди, аксинча, юракларидаги дард чўнглашиб боради. Мазкур ижтимоий ҳол-кайфият Ш.Раҳмоннинг “Бахтиёрман деган биргина сўзни ... бир умр айтмай яшадим”[1] деган сўзларида ўзининг яққол ифодасини топган. Зеро, бу сўзни “элнинг бахти учун умрин тиккан шоирлар” биринчи бўлиб айтмаслиги керак. Фақат эли-халқи тўлақонли бахтиёр бўлганидагина шоир

[1] Ш.Раҳмон. Гуллаётган тош.- Т.,1985.- Б.5; бундан кейин ГТ қисқартмаси ва саҳифа кўрсатилади

бу сўзни айтишга ҳақли бўлади. Яъни бу сўзларда Ш.Раҳмоннинг ҳаётий ва ижодий позицияси жамулжам. Масаланинг бу тарзда қўйилиши бежиз эмас: 70-йилларнинг ўрталарида шеъриятимизга янги нафас олиб кирган 60-йиллар авлоди ҳам депсиниб қолган, хусусан, А.Орипов ижодида ҳам замонасозлик кўринишлари уч бера бошлаган эди. Шеърият кейинги одимни ташлай олмай тараддудланиб қолган паллада бу вазифани 70-йиллар авлоди ўз зиммасига олди.

Эътиборли жиҳати шуки, 70-йиллар авлоди илк ижодидаёқ ўз ғоявий-эстетик позициясини аниқ белгилашга интилади. Шу сабабли шоир қисматию вазифаси, шеър ва шоирлик мавзусида талайгина шеърлар яратилди. Аввало шуки, бу авлод шоирликни қисматгина эмас, яшаш тарзи деб билди. Бу шундай яшаш тарзики, дунёда юз бераётган ҳар неки бўлса шоир юрагида садо бермоғи, шоир буларнинг бари учун ўзини масъул ўлароқ ҳис қилмоғи даркор. Жумладан, Ш.Раҳмон 1974 йилда ёзилиб, рус шоири Е.Евтушенкога бағишланган шеърига худди шу фикрни сингдиради:

Ором бермас ҳар лаҳза, ҳар дам,
Ўзингизни севмассиз букун –
Ҳаққингиз йўқ, энди ҳар одам
Жавобгардир мажруҳ ер учун. [РЛ,14]

Орадан кўп ўтмай Пабло Нерудага бағишланган шеърида Ш.Раҳмон бу фикрни янада чуқурлаштиради, шоирлик ва яшамоқ сўзларини бир-бирига маънодош (синоним) сифатида талқин қилади:

Шоирман –
Бораман зулматга тикка.
Сира ҳам ҳаққим йўқ букун дунёда
Шоир бўлмасликка,
Яшамасликка! [РЛ,17]

Демак, унинг назарида яшамоқ ва шоирлик сўзлари маънодош, иккисининг ҳам моҳияти зулматга қарши бориш, бефарқ бўлмасликдадир. Яъни бу

ўринда юқорида айтилган “кўзи очиқ” ҳолда яшашлик шоирга қўйилаётган энг бирламчи шарт сифатида тушунилади. Шунга ўхшаш, Х.Даврон тушунчасида ҳам шоирдан ижтимоий фаоллик талаб этилади. Шоир бефарқ бўлмасликка, мавжуд воқеликка нисбатан муносабати – дилидаги ўй-ҳисларини изҳор этишга, бонг уришга бурчли. Зеро, “Энг даҳшатли сукунат – Шоир жим юрса” [БО,83]. Х.Даврон эътиқодича, шоирлик бекордир, агар “Кулфат панжасида қолган инсонга Қалбини бахш эта олмаса”, чунки унинг учун шоирлик аввало инсонпарварликдир [БО,188].

Бунгача кўриб ўтдикки, XX аср ўзбек шеъриятидаги барча авлодлар адабиётни кураш майдони деб билган. 70-йиллар авлоди ҳам истисно эмас. Фақат унинг кураш мақсади ўзга. Хусусан, Х.Даврон “Адабиёт – она халқ учун, Ватан учун, севги учун жанг” деб ёзади[1]. Ш.Раҳмон эса “Ёш ўзбек шоирларига” номли шеърида кураш мақсадини бундай аниқлаштиради:

Сўзларни қайрайлик,
дўстлар, жўралар,
ғафлат тўшагида ётмай шошайлик:
яшамоқ, курашмоқ, ўлмоқ сирларин
болакайлар учун очайлик.
Битта дунё қолсин мустаҳкам
унга посбон бўлсин ўткир шеъримиз,
токим бу дарёлар бемалол оқсин
болаларга қолсин жаннат еримиз. [ГТ,7]

Албатта, 80-йиллар аввалида истиқлол ғоясини бундан-да очиқ ифодалаш мушкул эди. Қолаверса, “болаларга қолсин жаннат еримиз” деганида шоир мустақил Ўзбекистонни назарда тутаётганини англаш ҳам қийин эмас. 70-йиллар авлоди салафлари журъат топганида ўз-ўзига шивирлаб, аксар эса ичидагина айтолган гапларни ҳайқириб айтишга имкон топдики,бу унинг илғорида турган шоирларга хос жасоратдан дарак беради. Сираси, 70-йиллар

[1] Х.Даврон. Қақнус..- Т.: Ёш гвардия, 1987: бундан кейин Қ қисқартмаси ва саҳифа кўрсатилади.

охирига келиб бу уларнинг англанган ижодий принципларидан бири бўлиб қолганди ҳам. Ш.Раҳмоннинг:

Ҳаётим маънисин жуда кўп ўйлаб,
сайладим сўзларнинг
сараларини.
Ҳар бир сўз
юз сўзнинг ўрнини босар:
Ватан Халқ Жасорат Кураш Озодлик [ГТ,6], -

деб ёзиши бунинг ёрқин далилидир. Англанганлик Х.Давроннинг “Чилилик дўстларга” номли шеърида ҳам яққол кўзга ташланади. Шеър “Эрк нима? Озодлик нима? Буни англаганга қийин бўлади” [Қ,37] деган сўзлар билан бошланади. Шоир фикрини тадрижий давом эттиради, шеър қурилиши қуйидагича тартибда амалга оширилган:

“Эрк нима? Озодлик нима?
“Юрт нима? Ватан нима?”
“Халқ нима? Миллат нима?”
“Бурч нима? Виждон нима?”

Бу сўроқларнинг ҳар биридан сўнг “Буни англаганга қийин бўлади” мисраси такрорланиб, фикр изоҳланади. Охирги икки мисра шеърда тадрижий ривожлантирилган фикрни умумлаштириб, буларни англаган одам “Ўлимдан сўнг тириламан деб, Ўлимдан қўрқмасдан ўлади” [Қ,37] деган хулосани ифода этади. Кўриниб турибдики, Ватан ва Миллат Эрки учун курашни иккала шоир ҳам Бурч, Виждон иши, ҳаётининг мазмуни деб тушунади. Бу эса уларнинг ҳаётий ва ижодий позицияси англанган эътиқод даражасига кўтарилганини, улар чинакам шахс-шоир мақомида туриб қалам сурганини кўрсатади. Албатта, океан ортидаги ҳодисаларга муносабат ифодаланган шеърда ижтимоий буюртма таъсири борлиги шубҳасиз. Ва шундан келиб чиқиб юқоридаги талқинга эътироз қилиниши ҳам мумкин. Лекин олис Чили воқеалари шоир учун бир восита, дилидагиларни ифодалаш воситаси, холос.

Зеро, давр руҳи ва шоирнинг шу даврда ёзган шеърлари контексти шунақа талқинга изн беради.

70-йиллар авлоди ижодида Ватан мавзуси етакчи ўрин тутади. Шу жиҳати билан бу авлодни ўзидан олдинги авлод бошлаб берган анъананинг давомчиси ўлароқ тушуниш мумкин. Айни чоқда, унда мавзунинг талқини салафлардан ўзгачароқ. Менга қолса, бу авлоднинг Ватанга муҳаббати оғриқлироқ деган бўлардим. Хўш, бу оғриқ нимадан? Унинг ижтимоий-психологик илдизлари қайдан озиқланади? Менимча, буни англаш учун 60-йиллар авлоди билан қиёслаб кўриш керак бўлади. А.Орипов ва Э.Воҳидовлар Ватанга муҳаббатни баралла изҳор этишди, унинг буюк ўтмиши туфайли туйган фахру ифтихорни имкон даражасида ифодалай олишди. Аввалги бобда кўрдикки, Ватан ҳақида мушоҳада этганларида уларнинг дилидан ҳам гоҳи-гоҳида оғриқ симиллаб ўтган. Хусусан, А.Ориповнинг “миллион эгатларга сочилган ўзбек”, “рангпар сингил” ҳақидаги оғриқли мушоҳадалари бунинг ёрқин далили. Бироқ уларда бу оғриқнинг дафъи учун самарали дори – Ватаннинг порлоқ истиқболига ишонч бор эди. Майли, бу ишонч шўро кўзлаган мақсад билан муштарак бўлсин, майли, баъзи-баъзида сусайиб дилларига изтироб солган бўлсин, барибир, ишонч бор эди. 70-йиллар авлоди майдонга кирган вақтга келиб бу ишонч чилпарчин бўлган, энди Ватан, унинг ўтмиши, ҳозири ва келажагини қайта бошдан тафаккур ва қалбдан ўтказиш тақозо этиларди. Ш.Раҳмон юқорида эслатилган “Ватан” номли тўртлигида “Жойлашгансан шунчалар чуқур... Ўз тубига яширган юрак. Сенга етиб бормоқлик учун Узун умрим етмаса керак” дейиши шундан. Эҳтимол, бир қарашда бу сўзлар шоирона лутф, навқирон йигирма беш ёшдаги истеъдод соҳибининг Ватанни англашим учун умрим етмаслиги мумкин деган иқрори муболағадек туюлар. Балки. Лекин орадан қарийб ўн йил ўтиб Ш.Раҳмон “Сендан-да улуғроқ

нарса йўқлигин сочим оқарганда англадим, Ватан!”[1] дея хитоб этади. Ҳа, “сочим оқарганда” деганида у 34 ёшда эди, бу эса ҳали навқирон ёш. Шунга қарамай, «сочим оқарганда» деяпти, чунки Ватанни яна-ям аввалроқ англаш керак эди, зеро:

англасам лоақал ўттиз йил аввал,
лоақал туғилмай туриб англасам...
Кўрган бўлармидим сени мукаммал. [УТ,141]

Бир қарашда “туғилмай туриб англасам” дегани мантиққа хилофдек ёхуд муболағадек кўринади. Тузукроқ назар солинса, парчадаги биринчи ва иккинчи мисраларнинг ўзаро боғланишида ҳам мантиқ бузилган: уларнинг ўрин алмашгани мантиқан тўғрироқ бўлади. Наҳотки шоир шуни пайқамади? Йўқ. Бу ерда атайинлик бор, алогизм ёрдамида ўқувчи диққатини жалб этишга ҳаракат бор. Ўқиш жараёнида шоир “мен”и ҳар бир ўқувчига кўчиши эътибор қилинса, бу ердаги ўзига мурожаат халққа мурожаатнинг ўзига хос йўли экани аён бўлади. Яъни мантиқий ғализлик ёшидан қатъи назар ҳар бир ўқувчининг шеърдаги ўй-ҳисларни “меники” деб қабул қилишига замин ҳозирлайди. Ва ҳар бир ўқувчи Ватанни мукамммал кўрмаётгани учун аввало ўзини жавобгар деб ҳис этади. Демак, бунга аввало ифода усули деб қараш жоиз. Айни чоқда, Ш.Раҳмоннинг илк китобига очқич бўлган «Ватан» номли тўртлигидан тортиб охирги – “Айт, эй, хаста булбулим, Ўшга қачон етамиз” деб бошланувчи шеърига қадар Ватан ҳақида, унга бўлган муҳаббату тақдирига қайғуришдан туғилган десак, янглишмаймиз. Жумладан, шоирнинг бирон-бир ўринда Ватан сўзи ишлатилмаган кўплаб шеърлари ҳам моҳиятан она-диёрнинг у ёки бу шакл ва тарздаги тараннуми деб қаралиши мумкин.

[1] Ш.Раҳмон. Уйғоқ тоғлар.-Т.,1986.- Б.141; бундан кейин шу нашрдан олинган кўчирмадан сўнг қавсда УТ қисқартмаси ва саҳифа кўрсатилади.

Худди Ш.Раҳмон сингари Х.Даврон ҳам 1984 йилда чоп қилинган “Болаликнинг овози” тўпламига очқич сифатида Ватан ҳақидаги шеърини қўйган, шеърнинг илк банди:

Мен кўксингга бошимни қўйдим,
Сен чеккан ғам, ҳасартда куйдим.
Суйдим сенинг Оқдарёнгни ҳам,
Ҳамда Қорадарёнгни суйдим,
Эй, қалбимнинг онаси, Ватан. [БО,3]

Эътибор беринг, Оқдарё ва Қорадарё сўзлари ўзгача маъноларга ишора қилади. Шоирнинг Ватанига муҳаббати онага муҳаббат каби – уни бор ҳолича, яхшию ёмон томонларини билан бир бутун ҳолида севади. Шунинг учун ҳам “Сен ўтган йўл – юрагим йўли, Изтироб ёшлари чўккан йўл” [БО,3] дейди шоир. Ва шу нуқтада биринчи байтдаёқ сезилган Ш.Раҳмон билан қарашлар муштараклиги бўртиб кўзга ташланади: иккисининг ҳам Ватанни англаш йўли умрга тенг ва изтиробларга тўлиқ. Улар учун Ватан жуғрофий ёхуд мавҳум тушунча эмас, жонли мавжудот. Х.Давроннинг бошқа бир шеърида “Ватан ҳам одамдек олади нафас” [БО,132] дейилгани шундан. Унинг талқинида Ватан сизу биз билан баробар нафас олади, шундай экан фарзандлар ҳар вақт ва ҳар жойда унинг ёди билан яшамоғи шарт, зеро “Ватан – бу дилдаги қувонч, қайғу, шашт, Уни тирик сақлар юракдаги сас” [БО,132]. Яна бир жиҳати, Х.Даврон Ватанни ўтмиш – ҳозир – келажак кесимларида идрок этади, унинг учун ҳалқаларнинг бари бирдек муҳим. Шу сабаб айтадики: “Ўтмишингга йўл солиб гоҳо, Келажагинг билиб қайтурман”. Шоир тасаввурида Ватани келажаги нурли: “Болакайлар қоғоздан ясаб Оқизган оқ кемачалардай, Сўлим тонглар, ол тонглар ясан Оқиб чиқар кечаларингдан” [БО,4]. Х.Даврон, ўзи айтмоқчи, Ватан келажагини ўтмиш орқали идрок этаётир ва шу сабаб ҳам уни порлоқ, шавкатли ўтмишга муносиб қиёфада кўради. Менимча, айни шу ҳол 70-

йиллар авлодини Ватан келажагини коммунизм ғоясига боғлиқ тасаввур этган салафлардан фарқлаб туради.

Мазкур фикрга қарши “наҳотки бу авлод мафкура таъсиридан буткул ҳоли бўлса?! Ахир, улар ҳам Ленин, коммунизм ҳақида ёзмаганми?!” тарзида эътироз қилиниши мумкин ва табиий. Гап шундаки, бу авлод шўролар замонида туғилди, шўро манфаатини ҳимоя ва ташвиқ қилган муҳитда ўсди, вояга етди. Ҳаётининг қайси бир паллаларида деярли ҳамма қатори шўро мафкурасини тўғри деб билди, унга самимий ишонди. Булар ҳаммаси бор гап. Лекин, масалан, Ш.Раҳмоннинг 1975 йилда чоп этилган илк шеърий тўплами “Рангин лаҳзалар”нинг бирон-бир ўрнида коммунизм, партия, Ленин деган сўзлар учрамайди. Буни мен иккита сабаб билангина изоҳлаш мумкин деб биламан: биринчидан, бу вақтга келиб 70-йиллар авлодига мактаб партасидан бошлаб сингдирилган ғояга ишонч чилпарчин бўлиб улгурган; иккинчидан, партия ва пролетариат доҳийси мадҳ этилган ёхуд коммунизмга даъват қилинган шеърлар ҳамманинг жонига тегиб бўлган эди. Қолаверса, мазкур тушунчалар учраган ҳолларда ҳам талқин салафлардан сезиларли фарқ қилади. Жумладан, Ш.Раҳмоннинг 1983 йилда ёзилган “Шоиранинг саволи” деган шеъри бор. Аввало, агар айни шу даврга келиб, ижодида исёнкор руҳ ғоят кучайгани эътиборга олинса, шу пайтгача бу мавзуларга қўл урмаган шоирнинг бирдан шу шеърни ёзгани ғалати туюлади. Ва шеърни хушёрроқ ўқиш керак деган фикр туғилади. Шеър шоирнинг йўл кўйи ҳамма жойда Ленин суратларию ҳайкаллари учрашига ҳайрон бўлган қизчасига жавоби тарзида ёзилган.

Қизим, ҳали ёшсан,
Англарсан ҳали,
бу йўллар – мошинлар юргувчи йўлмас,
бу кураш йўлидир,
толе йўлидир,
Ленин бу йўлларда турмаса бўлмас... [УТ,107]

Чунки, шоир қизчасига тушунтиришча, агар Ленин “посбондай ҳар жойда турмаса” толенинг равон йўлларини “қилвири ўғрилар, олабўжилар” босиб кетади. Улар қулай вақт келишини пойлаб юрибди, ҳозирча эса Ленин кўзларига дош беролмай пана-панада яширинганлар. Яна шундайлар ҳам борки, “тик қарарлар-у, тескари бажарар доҳий сўзларин”. Эътибор берилса, бу ерда ўша вақтларда анча кенг оммалашган жайдари фалсафа, “Ленин бобо йўлни тўғри кўрсатган-у, раҳбарлар йўлдан оғмоқда” қабилидаги қарашлар шеърга солингани кўринади. Муҳими, бу гаплар жажжи қизалоққа эртак мисоли сўзлаб берилаётир. Агар шуни, шоирнинг шу даврда ёзилган бошқа шеърлари контекстини ҳамда ушбу шеър Ш.Раҳмон ўзбек ленинномасига қўшган илк ҳисса эканини эътиборга олсак, менимча, бу ўринда яширин киноя бор дейишга етарли асос бўлади. Бундай дейишимизга яна бир сабаб – шеърнинг мана бу финали:

Қизим,
Битта ёвнинг икки юзини
мен сенга хаёлан чизиб кўрсатдим,
Бу ҳақда кейинроқ...
Бўлар, албатта,
Бафуржа ўйламоқ учун фурсатинг. [УТ,108]

Эътибор беринг, “бу ҳақда кейинроқ” дейилгач кўп нуқта қўйилгани, “бафуржа ўйламоқ учун фурсат бўлади” деган фикрнинг “албатта” билан таъкидланаётгани – булар тагмаънога ишора эмасми? Менимча, шундай. Агар шундай бўлса, унда “ёвнинг икки юзи” деганида ҳам ишора бўлиши ва унинг бевосита Лениннинг ўзига қаратилгани ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас. Шу йўсин фикрласак, Ш.Раҳмон шунча вақт қаламга олмаган мавзуга 1983 йилга келиб қўл уриши сабаби бирмунча ойдинлашгандек бўлади.

Х.Давроннинг “Доҳий сурати қаршисида” (1980) номли шеърида ҳам инқилоб дарғасига муносабат ўзига хос тарзда намоён бўлади. Шоирнинг “Қани, доҳий, ўйга чўмиб англайлик бирга, Қандай маъно англатади Ленин

дегани?!” [БО,133] тарзида савол қўйишиёқ мавзу талқинидаги ноанъанавийликни кўрсатади. Ахир, неча ўн йиллар шеърият Ленин деганда пастдан тепага – илоҳга қарагандай қараб келган бўлса-ю, шоир унга ошнасидек мурожаат қилса, янгилик бўлади-да. Аслида, шу мисраларнинг ўзида асосий мақсад жам этилган – шоир “Ленин дегани нима маъно англатишини” аниқлаб олмоқчи. Яъни вақтида А.Орипов ўзи учун “коммунизм” тушунчасини аниқлаб олишга интилгани каби. Шоирнинг эътирофича, доҳий “юрагининг қонида”, “номи худди жондек яшар вужудда”. Лекин шу эътирофи учун шоирни “ашаддий ленинчи”га чиқариш ҳам тўғри эмас. Негаки, унинг учун Ленин дегани – “тун қўйнида адашиб юрган Одамларни тонгга олиб келинг дегани!” Яна бу “асрларким соқов элларга Сўз ўргатинг, улар куйлаб, ёнсин дегани, Саҳро каби қақраб ётган чанқоқ дилларга Сув чиқаринг, зиё сочинг, қонсин дегани!” [БО,133] Худди А.Орипов каби, Х.Даврон ҳам айтганларини “қизил гаплар” дейишларини билади. Шоир буни тан олади ва қизиллик уларда қурбонлар қони қайнагани туфайли деб билади. Бир қарасанг бу 20-йиллардан оммалашган талқиннинг ўзидек-у, аслида фарқли. Фарқ шуки, бу ўринда инқилобчилар тўккан қонгина эмас, қадимдан ҳозирга қадар Ватан учун курашганлар қонини назарда тутади шоир, шу сабабли шеърларида тарихга кўп мурожаат этади. Шоир талқинига кўра, шеъриятнинг иккинчи номи эътиқод, у эса – “Прометейнинг қалби, тилагида биринчи бор уйғонган орзу” [БО,134]. Ва бу эътиқод “Халқим дея, Ватан дея айтилган ҳар бир Ҳақиқатнинг сўзларида тирик”дир [БО,134]. Яъни шоир эътиқоди Ватан, Халқ, Озодлик тушунчаларидан таркиб топади, доҳий эса шунга сингиб, унинг бир узвига айланиб кетади.

Юқоридаги икки шеър 70-йиллар авлодининг ғояга муносабатида жиддий ўзгаришлар юз бергани, ғоянинг маъно сиғими ғоят кенгайганини кўрсатади. Бу авлод ғояга тарихан кенгроқ қарайди, ўзи топинган эътиқод “инқилоб тонги”дан эмас, инсониятнинг тонгидан бошлаб шаклланганини

идрок этади. Табиийки, бундай қараш шўро мафкурасининг таянчи бўлган синфийлик тамойилига соя ташлайди. Яъни бу дунёқараш бобидаги жиддий силжишдир. Ушбу силжишдаги энг муҳим жиҳат ғояда умуминсоний қадриятларнинг устуворлик касб этиши ва айни чоқда, унда миллий манфаатларнинг ҳам бўртиб акс этишидир.

70-80-йилларга келиб бирмунча мўътадиллашган сиёсий-мафкуравий иқлим шароитида собиқ империяда кўзи очиқ, ҳақиқатпарвар зиёлиларнинг, айниқса, ижодкорларнинг адабиёт ва санъатнинг ўзга соҳалари воситасидаги Умумий Катта Ёлғонга қарши кураши янги босқичга кўтарилди. Шавкат Раҳмонлар авлодининг Ҳақиқат, Ватан, Жасорат, Озодлик ҳақида куйлай бошлаши ана шу Катта Курашнинг бир парчаси ўлароқ намоён бўлди. Бунинг учун тарихий асослар ҳам мавжуд бўлиб, бу асос, аввало, жадидларнинг ватан озодлиги йўлидаги курашлари билан, хусусан, Чўлпон билан, унинг исёнкор шеърияти билан, Э.Воҳидов, А.Орипов ва Р.Парфилар анъаналарини давом эттириш билан боғлиқ эди. Инчунун, Чўлпон ва Ш.Раҳмонлар шеъриятидаги ҳамоҳанглик айнан шу ердан туғилди. Улар ижтимоий дардни куйлаш нуқтаи назаридан бир-бирига яқинлашиб келади. Бироқ уларда тафовутли жиҳатлар ҳам мавжуд: Чўлпон шеъриятида ҳамма нарса айланиб келиб юрт озодлиги муаммосига тақалаверади. Унда ҳатто гул ва ёр ҳақидаги шеърлар ҳам охир-оқибат Ватан ҳурлиги ҳақидаги орзу-армонларга йўғрилиб кетаверади. Яъни Чўлпон шеърияти ўзининг ибтидосидан интиҳосигача асосан юрт озодлиги қайғусига бағишлангандир. 70-йиллар авлодининг бош қайғуси ҳам шу, лекин унга Ҳақиқат ва Жасорат зиналари орқали чиқилади. Яъни мақсадга етмоқ учун, Ш.Раҳмон юқорида эслатилган шеърда даъват қилганидек, ҳар қанча қийин бўлса-да, “кўзни очиб” – ҳақиқатга тик боқиб яшамоқ талаб этилади. Айни шу нарса кўп жиҳатдан бу авлод шеъриятининг мавзулар доираси ва ғоявий йўналишини белгилаб берди.

Ҳақиқатга тик боққан ҳолда мавжуд воқеликка назар солганда, Ватан равнақию миллат эрки йўлида тўғаноқ бўлаётган иллатлар кўзга яққол

ташланади. Ш.Раҳмоннинг бир туркум шеърлари борки, уларда моҳияти ва руҳи жиҳатидан жадид ижодкорлар кескин танқид қилган ғафлату жаҳолат қўйнидаги турмуш манзаралари, ундаги инсонларнинг манфур қиёфалари тасвирланган. “Бир хонадонда” (1980) шеърида имон, инсоф, эътиқод каби юксак тушунчалардан мосуво, “болаларнинг юрагида ҳам фақат пул ўстириб”, бир-бирини алдаш билан машғул ҳолда умр кечираётган оила ҳақида гап боради. Шоир нафратга йўғрилган алам билан:

Юрак, бунда тўхтама асло,
қара, қандай ёмон анқийди
сўлиб қолган орзу-хаёллар,
чириётган туйғулар ҳиди [УТ,65], -

дея хотималайди шеърни. Шеър руҳи машҳур “Тилла балиқча” руҳига муштарак, фақат А.Орипов рамзлар воситасида умумлаштирса, Ш.Раҳмон маддалаётган яраларни очиб кўрсатади, реал турмушнинг аянчли манзараларини чизади. Шундай аянч манзара 1981 йилда ёзилган “Давра” [УТ,83] шеърида ҳам чизилган. Даврадаги “улфатларнинг кайфлари чоғ: гап сотишар юксак аъмолдан, ичларига қуяркан ароқ”. Аламли томони шуки, даврадаги зотлар “қайлардадир кимларнидир идора қилади”. Оғизда гўё олам тақдирини ҳал қилишади, “гоҳ ўтмиш, гоҳ келажакка йўл-йўлакай кириб чиқишади” – ҳақиқатда эса ўз маишатидан бошқа нарсани ўйлашмайди. Шоир ҳақли равишда уларни одамиятдан йироқ санайди. Шу боис ҳам “кўзин катта очган” улфатлардан бирови наздида “даврадаги оёқлар аста кирар туёқ, човут шаклига. Бирида мол, бирида эшак, биттасида тўнғиз туёғи, бўри панжа ўсар бирида, бошқасида тулки оёғи...” Аслида халқ тақдири учун масъул кишилар аҳволи ва бунга шоирнинг ғоявий-ҳиссий муносабати яна жадидларни, уларнинг миллат тақдирига қайишмайдиган бефарқ бою амалдорларга муносабатини ёдга солади. “Автобусдаги ўйлар” (1984) шеъри ҳам шу мавзуни тўлдиради. Шоир одам тўла автобусда “бир бутун одамни кўрмадим, кўрдим мен одамнинг зарраларини” [УТ,157]дея ўкинади. Чунки

улар лирик қаҳрамонни изтиробли ўйларга толдирган юрт манзараларига мутлақо бефарқлар, гўё ўзи шундай бўлиши керакдек беғам-бепарволар: “Кўнгил ағдарилар латифалардан, орзулар, қарашлар нақадар калта”. Шоир буларнинг “кўзи очиқлигича ухлаётгани”га куяди, мабодо шу “беғам давра”да “жоним она ерим” деган сўз янграгудек бўлса, “юрагини юлиб бериш”га-да тайёр. Ва шоир дилини ўртаб турган саволни қўяди: “шулар кўтарарми элнинг юкини?!” [УТ,157] Яна халқни ғафлатдан уйғотишга чоғланган жадидлар ёдга келади, беихтиёр Ш.Раҳмон ва у мансуб авлоднинг энг сара вакиллари ҳам шу ният билан қалам тебратгани, ижодий миссияларини шундан иборат деб билганига амин бўласан.

70-йиллар авлоди ўзбек халқи турмушига расмий мафкурадан тамом бошқа тарафдан қаради. Маълумки, урушдан кейинги йилларда иқтисодий манфаатларни кўзлаб пахта етиштириш муттасил ортиб борди: қисқа давр ичида 3, 4, 5, 6 миллионлик марралар забт этилди. Марказнинг “яна, яна”сига жавобан ўзбек уйининг саҳнига довур пахта экди: она заминимиз тупроғи зўрланди, зилол сувлару мусаффо ҳаво ифлосланди. Хуллас, марказнинг бу борадаги сиёсати моҳиятини қисқа қилиб “пахта ўзбек халқи учун яратилмайди, лекин ўзбек халқи пахта учун яратилган” тарзида ифодалаш мумкин. Матбуот, радио ва телевидение пахтакор меҳнатини кўклар қадар шарафлаб, романтиклаштиришга ҳарчанд уринмасин, 80-йилларга келиб пахта яккаҳокимлигининг халқимиз турмушига салбий таъсири тобора кучли сезила бошлади. Бироқ булар ҳақда оғиз очиб бўлмас, пахта сиёсий масалага айланган эди. Ва айни шу ҳолатда 70-йиллар авлоди байроғидаги ҳақиқат ва жасорат сўзлари амалларига мос келди. Х.Давроннинг 1981 йилда ёзилган “Кузни ўйла” номли шеъри бор. Шеърда пахта сўзи асло тилга олинмаган, лекин пахта яккаҳокимлиги оқибатларига эътибор қаратилган:

Саратон офтоби тиғида
Меҳнат қорайтирган болаларнинг
Кўзларига тик қаролмасдан

кузни ўйла. [Қ,44]

Шеърда қайта-қайта такрорланувчи “кузни ўйла” хитоби, албатта, тескари маънода, албатта, аламли киноя. Бу ҳаммадан олдин кузни – пахта ҳосили йиғиштириб олинадиган пайтни ўйлаган, бутун саъй-ҳаракатини шунга йўналтириб, унинг қаршисида бошқа ҳар нени бир пулга олмаган давр сиёсатига аччиқ киноядир. Мана бу мисраларда тасвирланган манзара эса, кўпчилик яхши эсласа керак, давр колхозларидаги “социалистик турмуш” тарзи учун типик ҳодиса эди:

Кузни ўйла
Икки тол овутолмаётган
Беланчакдаги боланинг бўғилиб йиғлаши,
Кун иссиғида кўксида сути қуриб қолган аёлнинг
Изтироби аро кузни ўйла,
Кузни ўйла,
Кузни ўйла... [Қ,44]

Шоир шўро даври пахта сиёсатида болаларга, демакки, халқнинг келажагига нисбатан жиноятни кўради ва 1981 йил шароитида буни ифода этади. 1985 йилда ёзилган бир шеърида эса шундай сатрлар бор:

Совуқларда оғриса суяк,
Соғлиқ тила ўзингга ўзинг.
Совуқларда оғриса суяк,
Ишқдан ёниб товлансин кўзинг,
Яшнаса бас Ватан даласи,
Янграса бас она алласи. [Қ,124]

Эътибор беринг, гап Ватаннинг эмас, “Ватан даласи”нинг яшнаши ҳақида бормоқда, яъни киноя пахта тайёрлашни “пахта фронти”га айлантирган сиёсатга қаратилган. Шеърнинг “Ўлим келса уйга киритма, Далаларга олиб чиқ уни. Далаларда узилсин жонинг...” мисралари билан ниҳояланиши инсонни қадрсизлантирган сиёсатга исён ўлароқ жаранг топади.

Шунга ўхшаш, Ш.Раҳмоннинг “Ғўза” (1982) шеъридаги:

Бир парихон
каби сўзладим
тупроқ ёрган ғўзага қараб:
“Авлодларнинг ҳаққи-ҳурмати
ўсгин,
ўсгин,
пакана дарахт” [УТ,95] , -

дея қилган илтижоси замирида исёнга миллатнинг эртаси ҳақидаги ташвиш қоришиқ намоён бўлади. Шоир миллионлик хирмонлар ўзича эмас, балки кўпчилик сезмаётган қурбонлар эвазига: кирза этикли қизларнинг “минг бора эгилиб, минг бор ялиниб, ҳар митти ғўзани сизлаб” уйғотишлари, “саксовул сингари чидамли, чайир” одамларнинг олтинга менгзалса-да, асли “ерга ўхшаб кетган” [УТ,156] қўллари билан, “қанчадан қанча ўктам асрлар қаддини ростлаёлмай ўтаёгани” [УТ,95] ҳисобига барпо этилаётганини билади. Ш.Раҳмоннинг “Кузги ер кўриниши” (1983) шеъри эса пахта сиёсатининг яна бир оқибати – она ерга етказилган озор ҳақида. Шеърнинг илк мисралари йиғи йўқлов оҳангларини эслатади:

Сарғайган
баҳайбат япроғим – ерим,
ерим,
қовжираган гиёҳванд ерим. [УТ,123]

Бу бекорга эмас. Она замин “бағрига бағрини бериб” ётган лирик қаҳрамон унинг йўқликка кетган жаннатий гиёҳларию ўрмонлари, зилол сувларию ранг-баранг чечаклари, қушлару турфа ҳашаротларини қумсайди. Замин эса, она-да, ҳамон бошига тушган шўришлар сабабчиси бўлмиш фарзандни ўйлайди: “майсамни ҳидлама, ичма сувимни, сарғайган бағримда ётмагин, болам”. Менга қолса, юртини шунчаки лутф учун эмас, дил-дилидан “она” деб билган, байроғига ҳақиқат сўзини битган инсонгина шундай сатрларни

битиши мумкин. Зеро, бунинг учун ижтимоий дарднинг шахсийланиши, яъни она заминга етказилган озорни ўзига етказилган озордек ҳис қила олиш, оғриқларини вужуддан ўтказа олиш талаб этилади.

Агар Ш.Раҳмон ва Х.Давронлар бу шеърларни 80-йилларнинг ўрталарига қадар ёзишгани, бу вақтда ҳали “ошкоралик” бошланмаганини ҳисобга олсак, 70-йиллар авлодининг миллий ижтимоий тафаккур ривожида нечоғли улкан ҳиссаси борлигини тасаввур қилиш мумкин бўлади.

Ҳа, 70-йиллар авлодининг энг сара вакиллари воқеликнинг негатив томонларига кўпроқ диққат қилишди. Лекин бу асло уларнинг шеъриятида тушкунлик кайфияти акс этди дегани эмас. Аксинча, негатив томонларга урғу беришдан мурод халқнинг “кўзини очиш”, унга бу алфозда яшаб бўлмайди деган қарашни сингдириб, улкан кучни ҳаракатга келтиришдан иборат эди. Яъни бу 80-йилларга келиб ижтимоий тафаккур илғорига чиққан шоирларимиз англанган ижодий принципининг муҳим қирралари – Кураш ва Озодлик ғояларининг амалга татбиқи эди. Уларга бу борада куч бағишлаб турган асосий омил Ватаннинг шонли ўтмиши эди десак, асло янглишмаймиз. Чунки улар қадим ўтмишимизга фикран қайтиб, ундан “оққан дарё оқади” нақлига амин бўлиб қайтдилар ва шу ишончни оммага сингдириш пайида бўлдилар. Бу авлод ўтмишга порлоқ келажак пойдевори деб қаради. Ш.Раҳмоннинг 1980 йилда ёзилган бир шеърида “минг йиллар қаъридан келаётган” минора тасвирланади. Тўплар ўқидан миноранинг бош қисми учиб кетган, жони “шарқона безаклар битилган жисмида” омон қолган ва:

Бу йил ҳам минорда, ҳайрият,
шарқона безаклар сўнмабди.
Минорнинг бошига бу йил ҳам
Ҳайрият, қарғалар қўнмабди.[УТ,50]

Шеърнинг мазкур хулоса банди сўз санъатдан хабардорки кишига мажозан келажакка умидворликни англатишини айтмаса ҳам бўлади. Минора ҳали

ўзлигини буткул йўқотмаган миллат, унга эзгулик рамзи бўлган лайлаклар қўнгани озод эртасидан башорат. Зеро, энг муҳими асос – “шарқона безаклар битилган жисмида” жоннинг омон қолгани. Худди шундай руҳ-кайфият Х.Давроннинг “Барокўҳ тоғига чиқдим тирмашиб...” [Қ,121] мисраси билан бошланувчи шеърида ҳам устувор. Шоир тоққа Бобур қурдирган уйни кўриш учун чиқмоқчи. Лекин унга “Шошилма, Бобур уйи йўқ, Фақат пойдевори қолгандир омон” дедилар. Шоирнинг жавобини қаранг: “Уйнинг пойдевори омон бўлса бас, Уйни бўлса ўзим қилгум тасаввур”. Шоир пойдевор омонлиги учун мағрур, шод. Чунки:

Пойдевор омондир,
Демак, уй омон.
У яна тикланар, токи бор фироқ,
Токи бор бошимда бу қадим осмон,
Токи бор боболар қон тўккан тупроқ. [Қ,121]

70-йиллар авлоди тарих идрокида салафларга нисбатан бир неча одим олдинлади. Агар А.Орипов, Э.Воҳидовлар буюк ўтмишдан фахр туйғусини ифода этганлари ҳолда унга муносабатда мафкура тазйиқидан ҳоли бўлолмаган бўлсалар, булар ўтмишни ўз қарашларига мувофиқ талқин қилиш имконига эга бўлдилар. Бу қараш расмий мафкура нуқтаи назаридан жиддий фарқланади. Масалан, Х.Давроннинг “Қочоқ. 1868 йил. Савр” номли шеъри, тўпламда қайд этилишича, 1971 йилда ёзилган. Унда рус истилоси вақтида қуролини ташлаб қочган қочоқ қисмати қаламга олинган. Қочоқ одамлар нафратига учраган, ёлғизликка маҳкум, ҳатто она заминдан унган анғиз ҳам уни ўзидан итаради; уни қурбон бўлган дўстлар руҳи ва яна “бир жуфт қора кўз” мудом таъқиб этади. Ўша “бир жуфт қора кўз” дегани “она ер – У ҳимоя қилмаган тупроқ ” [Қ,10]. Агар шеър ёзилган даврда “Ўрта Осий Россияга ихтиёрий қўшиб олинган”қабилидаги ёлғон зўр бериб сингдирилиб тургани эсга олинса, талқиннинг расмий қарашга зидлиги яққол кўринади. Шоирнинг “Ханжар” (1982) шеърида зидлик янада яққол кўринади: унда ёғийни пинҳон

йўллардан Қўқонга олиб кирган хоин қисмати тасвирланган. У ўз халқига урган хиёнат ханжари ўзининг “кўксига абадий ботган”. Хоин бу ханжарни хизмати учун оқпошшодан олган кумуш нишон билан қўшиб кўтариб юришга мажбур. Эл ундан ҳазар қилади: Болалар кўчада кўриб қолишса, Ўзини ҳовлига уради қушдек, Чоллар ўзларини четга олишса, Йигитлар ғазабдан қисарди муштин” [Қ,50]. Агарки элнинг хоинга муносабати шунчалик – ўлигини кўммас даражада экан, унинг ёғийни қучоқ очиб кутиб олмаганлиги ҳам аниқ, албатта. Рус истилоси мавзуси Х.Давроннинг яна “Верешчагин” (1982), “Жангчи ҳақида ривоят” (1983), “Тютчев ўлими” (1986) каби шеърларда ҳам поэтик акс эттирилди. Бу шеърлар ўз даври учун нафақат бадиий-эстетик, балки улкан маърифий ва ғоявий аҳамиятга молик эди.

Ҳа, 70-йиллар авлоди тарих идрокига миллий ўзликни англаш ва англатишнинг муҳим шарти сифатида қаради. Ҳоким мафкура эса омма онгига сохталаштирилган тарихни сингдиришдан манфаатдор эдики, айни шу нуқтада манфаатлар тўқнашуви юзага келади. Ш.Раҳмон бир шеърида:

Гапириб бўлмайди мозий ҳақида,
мозий юки оғир –
ташлаб кетарли,
ҳали бузғунчи деб,
қўпорувчи деб,
ёқангдан олгучи гумроҳ етарли” [ГТ,56], -

деб ёзиши бежиз эмас эди. Адабиётдаги юқоридагича тенденцияни илғаб олган мафкурачилар дарҳол сергак тортишган, бунда ўзлари сингдираётган мафкура мақсадларига буткул зидлигини, унинг кушандаси бўлиши мумкинлигини англаб қолишганди улар. Шунинг учун ЎзКП МКнинг юксак минбарларидан туриб тарихни идеаллаштириш ҳоллари кескин танқид

қилинди[1]. Мафкурачилар аюҳаннос солиб айтган “идеаллаштириш”, аслини олганда, тарихга холис назар эди. Тўғри, Ш.Раҳмон айтмоқчи “Мозий қора маскан – заррача нур йўқ” [ГТ,56] деб тушунтирган мафкура қаршисида бунинг “идеаллаштириш” бўлиб кўриниши ҳам ажаб эмас.

Агар 60-йиллар авлоди ўтмишни юртимиз бошига тушган кулфатлар тарихидан иборат деб билса, 70-йиллар авлоди уни Ватан озодлиги учун курашлар тарихидан иборат кўрди. Салафлар учун ғурур-ифтихор сабаби кўпроқ буюк алломаларимиз бўлган бўлса, булар учун эрк ва озодлик учун курашчилар фахр-ўрнак объекти бўлди. Хусусан, биргина Х.Давроннинг 70-80-йиллар ижодида Широқ, Тўмарис, Спитамен, Қурбонжон додҳо, Намоз Пиримқул ўғли сингари курашчилар образларининг бутун бошли галереяси яратилди. Менга қолса, Х.Давроннинг бу йиллардаги ижодини кўпроқ бадиий сўз воситасидаги тарихчи-маърифатчилик фаолияти деган бўлардим. Назаримда, шоир тарихимизнинг фахр-ўрнак бўларли саҳифаларини бир-бир очиб, ўқувчи омма кўз олдида ҳижжалаб қироат қилди, уни ҳис қилишга, уқишга ўргатди. Ш.Раҳмон, У.Азимларнинг тарихий мавзудаги шеърлари ҳам мақсад-моҳиятига кўра шундай. Зеро, бу шеърларнинг бари тарихга “кўзни очиб қараш”га ўргатиш билан миллатга ўзлигини танитиш, олиб борилаётган мунофиқона сиёсатга нисбатан тўғри мавқени эгаллашга кўмаклашиш мақсадига қаратилган эди.

80-йилларнинг ўрталарида “ошкоралик” “қайта қуриш” жараёнлари бошланиши билан жамият сиёсийлашди: сиёсат ҳақида ўйламаган, гапирмаган, ёзмаган одам қолмади ҳисоб. Бу, албатта, ўзини “қайта қуриш”га чоғлаган жамиятнинг маънавий-руҳий эҳтиёжлари билан боғлиқ эди. Аслида, “қайта қуриш” дегани социализм ғояси ва улкан империяни сақлаб қолиш йўлидаги бир уриниш, сиёсий тадбир бўлгани бугун ҳеч кимга сир эмас.

[1] Қаранг: “Постановление ЦК КП Узбекистана от 29 января 1985 года “О состоянии и мерах по дальнейшему улучшению литературно-художественной критики в республике в свете решения июньского (1983) Пленума ЦК КПСС” // Коммунистическая партия Узбекистана в резолюциях и решениях съездов и Пленумов ЦК. Т.4.- Т.,1989

Лекин нима бўлганда ҳам, буткул бошқа мақсадларда тақдим этилган сўз эркинлиги мустабид тузум илдизига урилган болта бўлди. Ва албатта, ўта ижтимоийлашган ва ошкор публицистиклик касб этган шеърият ўша болта билан нақ ўқ томирни мўлжалга олди. Бунгача шоирларимиз бўғзида қолиб келган ҳақиқатнинг ярмиси ҳам энди шеърларга шиддат-ла қуйилди. Ўзбек халқининг мустамлака шароитидаги фожеали ҳаёти, мустабид сиёсат оқибатлари давр шеъриятининг етакчи мавзусига айланди.

У.Азимнинг “Роса қирқ ёшингда тўхтадинг, юрак” шеърининг лирик қаҳрамони – қирчиллама қирқида ҳаёт билан видолашган одам, уни биргина савол қийнайди: “Мени нима учун ўлдирдинг, ўлим?” Лирик қаҳрамон ўлимга ёзғирадики, “Аммо мен ҳеч нарса қилганим йўқ-ку! – Меҳнат қилавердим бошимни эгиб”[1]. Аслини олсак, унинг ўзи англамаётган фожиаси шунда – мутеликда. Чинданам бу – бошидан учоқлар оғу сочганида ҳам, боласи кузги япроқ мисоли хазон бўлганида ҳам, хотини кўксидан сут ўрнига заққум келганида ҳам “ҳеч нарса қилмаган” одам. У ҳамма шиорларга дилдан ишониб, ҳамма буйруқларни сўзсиз бажариб, ташаббус талаб қилганларида “Мен – тайёр!” дея унсиз бош силкиб... газетада ёзилгандан бошқани кўрмай, ўзи етиштирган пахтадан қулоғига тиқин қилиб – яшамасдан яшаган одам. Унинг бошида ўтирган – Ватан, бўлганда ҳам “ўттиз йил пахтазор кечиб Пушти куйиб кетган опаси”нинг худди ўзгинаси. У-да ожиз, “Қандай олиб қолай сени ўлимдан, Нимага ҳеч нарса қилмадинг, Болам?”. Бу – Ватаннинг мавжуд ҳоли учун ўзини тўлиқ масъул санаётган авлод иқрори, бу иқрор “кўзни очиш”га, энди “нимадир қилиш, хатоларни тузатишга даъватдир. У.Азимнинг “Пахтага қасида” шеъри биргина “Менинг таржимаи ҳолим йўқ – гап шу! Менинг ўтган умрим пахтаники-ку!” [УА,24] банди билан бошланиб, шу банд билан якунланади. Шунинг ўзидаёқ шўро сиёсати натижасида пахта қулига айланаётган миллат фожеаси жам этилган.

[1] У.Азим. Уйғониш азоби.- Т.: Адабиёт ва санъат, 1991- Б.24: бундан кейин қавсда УА қисқартмаси ва саҳифа кўрсатилади.

Шеърнинг “Кимлар орден олган ва кимлар қамоқ” [УА,24] мисраси давр ўқувчиси кўз олдига қарийб йигирма йиллик тарихни – “олтин қўллар” дея шарафлашу бунинг ортидан келган “ўзбеклар иши”, “пахта иши” қабилидаги сохта айбловларни шундоқ келтириб қўйгани шубҳасиз. Марказ матбуоти “ошкоралик”ни рўкач қилган ҳолда ёруғ оламга жар солиб, халқимиз ҳақида мутлақо бўҳтондан иборат тасаввурни сингдира бошлади. Бу – миллатга туҳмат, унинг ҳамиятини қўзғаган энг сўнгги томчи эди. Ш.Раҳмон “шоирлар уйғота олмаган элни уйғотиб юборди маломат, туҳмат”[1] деб ёзганида тўла ҳақ эди. Шоир масаланинг туб моҳиятини теран илғаган ҳолда жасорат билан “юксак қалъалардан боққан ўғрилар улкан мамлакатнинг бутун айбини содда ўзбекларга қўйди тўғрилаб” дейди [С,318]. Шунга ўхшаш, шоир “қайта қуриш”нинг юқорида айтилган моҳиятини ҳам ўз вақтида теран англай олди. Бироқ аксарият кишиларимизда бу сиёсат умид уйғотгани ҳам сир эмас. Шу боис ҳам Ш.Раҳмон халойиқ “айбдор болтамас, айбдор кунда” дея ишониб, “кўз ёшдан ийгани”га куяди. Шоир юзага келган ҳолатни “Уйқу” шеърида мана бундай ифодалайди: “Қайдадир булбуллар толиқиб сайрар, ҳавода учгандай милён малоик. Бир четда жаллодлар тиғларин қайрар, уйқуни уради шўрлик халойиқ” [С,319]. Ш.Раҳмоннинг 80-йиллар ўрталаридан бошлаб ёзилган қатор шеърлари мана шу уйқудан уйғотишга қаратилган. Шоир “ўтар ошкоралик ҳаш-паш дегунча” [С319] дея бунинг ҳам ўткинчи бир сиёсий кампания эканлигини уқдиришга интилди. “Шоҳруҳ Мирзо суҳбати” шеърида бу кампаниянинг ўзига аён бўлган моҳиятини янада очиқроқ ифода этди: “Жобир мустабидлар иродаси-ла не сирлар янграйди улкан кенгликда” [С,328]. Ш.Раҳмон “ошкоралик” аслида мустабид тузум ихтиёри билан бошланганини таъкидларкан, алам билан “Қотиллар сўз айтди биродарликдан, ишонган йўқсуллар қолди тангликда” дейди. Шоҳруҳ Мирзо тилидан берилган “бу замин сизларда бормиди, болам?! Эрк қани, эр қани, ер

[1] Шавкат Раҳмон. Сайланма.- Т.:Шарқ, 1997- Б.318; бундан кейин қавс ичида С қисқартмаси васаҳифа кўрсатилади.

қани?” сўроқлари уйғонишга даъват, бонгдир. Лекин алам қиладигани – “заҳарга қорилган аччиқ тиллар бор”. Шу ўринда шоирнинг Шоҳруҳ тилидан берилган ҳавотири англашилади: у мустабид тузум етказган озорларни “заҳар тил” билан айтиб-бўшаниб олган халқ хотиржам тортиб қолганидан ташвишда. Ахир, “жавр ҳам шунча бўлур, сабр ҳам шунча” [С,328] – бундан ортиғига чидаб бўлмайди. Лекин шоирда яна бир улкан хавотир борки, у “Омманинг аҳволи” шеърида акс этган:

Бу дунё маккордир...
бир-икки сўздан
қариндош элатлар ит-мушук бўлар,
гул каби ўсмирлар ётар юзтубан,
ўн йилга етгулик мозорлар тўлар.
Уйи куйган омма тўяди эркдан,
тўйдирар ғойибдан келган адоват,
мол-жони таланиб
номаълум ердан
қидириб топмайди сира адолат.
Оқибат, жимгина ҳайкал пойига
қайтару барини қайтадан бошлар... [С,360]

Йўқ, бу тушкунлик эмас, аксинча, бу ҳам уйғонишга даъват, фақат у шўро ҳукумати олиб бораётган сиёсат мақсад-моҳиятини очиб бериш орқали амалга ошмоқда. Омманинг буни англаши муҳим, акс ҳолда, “ушбу қолар янги даврдан: тағин тут тагида бувак биғ-биғлар, ҳамманинг ҳолига ҳар ёқдан қараб, эшаклар кулару хўтиклар йиғлар...” [С,361]

Умуман, Ш.Раҳмон “Сайланма”синиг “Қоп-қора чечаклар” фаслига киритилган шеърлар 80-йилларнинг ўрталаридан бошлаб содир бўлган ижтимоий-сиёсий ҳодисаларни юракдан ўтказиб онг тарозусига солиш натижасида дунёга келган. Улар юз бераётган воқеалар моҳиятини англатувчи маърифат нури билан бирга курашга даъват руҳига йўғрилгандир.

Зеро, чинакам эркка эришиш учун “зулфиқор руҳ керак, керак чин ёғду” [С,334]. 80-йилларда халқимизга ёғдирилган туҳматлар, миллат шаънининг топталишию унинг боқиманда аталиши, “пахта иши” аталган янги қатағон даҳшатлари, қирпичоқ бўлаётган қон-қардош элатлар, ёнаётган аёллар, “қабрлар оғзигача келган пахта”, “бутун борлиғи-ла хомашё”га айланган юрт, ўз юртида мусофир мақомида яшаётган юртдошлар... – “Қоп-қора чечаклар” фаслидаги шеърларда шу дардларнинг кўламли акс этгани шоир назарда тутган “ёғду” эди. Шеърларида буларни ўз шахсий дардидек акс эттиролган шоир “жувонмарг бўлгурлар, жўмардинг борми?” дея ҳайқиришга ҳақли эди. Шоир шўронинг “темир интизом”га асосланган даврини қўмсовчилар (“Баттол орзуси”), юртини қиёматга қадар мустамлака ҳолида ушлаб турмоқчи бўлганлар (“Жез отлиқ”) мавжуд бир шароитда Беҳбудий каби “ҳақ олинур, берилмас” деган фикрда собит бўлди. Керак бўлса истиқлол учун, мустақиллик учун жангга ва бу йўлда қурбон бўлишга ҳозир бир руҳий ҳолатда турди:

бир бошга бир ўлим демаган эрмас,
шаҳидлар ўлмайди,
бир қараб тўйинг:
Ёвга терс қараган мусулмон эмас! [С,339]

Шу тариқа истиқлол соғинчи билан шеъриятга кириб келган 70-йиллар авлоди ўзининг ёрқин ижтимоий-маънавий мавқеига кўра нафақат миллий бадиий тафаккурни ривожлантирди, балки миллий ижтимоий тафаккур ривожига ҳам сезиларли таъсир кўрсатди ва шу асосда юртимизнинг мустақилликка эришишида ўз ҳиссасини қўшди.

Ушбу бобда XX аср ўзбек шеъриятининг ғоявий-тематик тадрижини кузатиш жараёнида юритган фикрларимиздан қуйидагича асосий хулосалар келиб чиқади:

1. Ўзбек шеъриятининг мафкуралашуви XX аср бошларидан кузатилган ижтимоийлашувнинг табиий ҳосиласи ўлароқ юзага келди. Аср бошидаги Туркистон шароитида турли ижтимоий мақсадларни кўзлаган қатламларнинг мавжуд бўлгани адабиётнинг мафкуралашуви учун замин бўлди. Ўзбек адабиёти тарихида мафкуралашган адабиётнинг илк кўриниши сифатида жадидчилик ғояларини тарғиб этган жадид адабиётини кўрсатиш мумкин;

2. 20-йиллар авлоди шеъриятимизга шўро мафкурасининг тарафдори сифатида кириб келди ва илк қадамлариданоқ жадидчиликка қарши ғоявий кураш мавқеида турди. Бу авлод шоирлари онгига социализм ғояси мактаб партасиданоқ сингган бўлиб, ғоялари ҳали ҳаётий тажриба асосида англанган эътиқод даражасига етмай турибоқ ғоявий курашга кирди. Кураш қизиққонлиги аксар ҳолларда бу авлоднинг ғоялари ҳаётдан узилиб қолаётгани, юз бераётган ҳодисалар моҳияти билан ғоя моҳияти орасида тубсиз жарлик ҳосил бўлаётганини англашига ҳалақит берди. Шу сабабли бу авлод ҳаётни мафкура кўзи билан кўрди, унга мафкурадан келиб чиқиб муносабатда бўлди. Натижада бадиий талқин ҳаётдан узилиб-узоқлашиб, ижодлари ғоявий-тематик жиҳатдан чекланганлик касб этди;

3. Таҳлилларимиз ҳаётий тажрибанинг ортиши баробари бу авлоднинг ғояга муносабатида ҳам силжишлар юз берганини кўрсатади. 30-йиллар воқелигида ўзлари гувоҳ бўлган ижтимоий ҳодисалар таъсирида бу авлоднинг ғояга ишончи дарз кетди, ижодий фаолиятларида тараддудланиш кузатилди. Урушнинг бошланиши уларни мазкур ҳолдан чиқарди, чунки урушнинг ўзиёқ шеъриятнинг ғоявий-тематик мундарижасини белгилаб берди. Бунда ғоянинг умуминсоний асоси ҳал қилувчи аҳамият касб этди. Ғалабадан сўнг, ғоявий кураш сокин кўриниш касб этгач, шеърият ўзининг вазифасини мавжуд тузум ва у таянган мафкурани алқашда кўрди. Бунинг натижаси ўлароқ шеъриятимизда тузум ва мафкурани, партия-ҳукуматни

кўкларга кўтарувчи маддоҳлик лирикаси, турли саналар муносабати билан ёзилган календарь лирика, шеърий публицистика салмоғи ортди.

4. 60-йиллар адабий авлодининг шахс ва шоир сифатида шаклланиши, ижоддаги илк қадамлари 1956 йилдан кейин юзага келган “илиқлик” даврига тўғри келди. Бир томондан, ожизгина эсган эркинлик эпкинлари, иккинчи томондан, жамиятдаги руҳий кўтаринкилик шароитида сингган социализм ғоясига самимий ишонч бу авлод шеъриятининг ғоявий-тематик ўзига хослигини белгилаган асосий омиллардир. Бу авлод шеъриятни ҳаётга яқинлаштирди, шеърият ғоя кўкидан ерга тушиб, оддий инсоннинг ҳис-кечинмаларини тараннум эта бошлади. Шунга қарамай, бу авлод шеъриятида ҳам ижтимоий поэзия салмоқли ўрин тутди. Бироқ 20-йиллар авлодидан фарқ қилиб, ушбу авлод шоирларнинг илғорида борган А.Орипов, Э.Воҳидовларнинг ижтимоий поэзияси публицистика даражасида қолиб кетмади, улар чинакам шеъриятга дахлдор бўлиб, буни таъминлаган бош омил ижтимоий дарднинг шахсийлантирилганидир;

5. Таҳлилларимиз 60-йиллар охирига томон А.Ориповнинг ғояга муносабати муттасил ўзгариб борганини кўрсатади. Зеро, ҳаётга чуқурроқ кириб боргани сари илк ижодида кузатилган ғояга самимий ва бешак ишонч-эътиқодни тафтиш этиш этиёжи қалқиб чиқаверади. Бу эса ғояга кўр-кўрона эмас, балки онгли муносабатдан дарак беради. Ғоя билан ҳаёт мувофиқлигини текшириш орқали идеал конкретлаштириб борилган ва натижада шоир идеали бир-бирига чамбарчас боғлиқ Ватан – халқ – истиқбол тушунчаларидан иборат яхлит қиёфа касб этган. Ижтимоий шароит ва у ҳосил қилган ижтимоий кайфиятнинг умумийлиги бу каби ғоявий тадриж 60-йиллар авлодининг бошқа вакилларига ҳам у ёки бу даражада хос дейишга асос беради;

6. Шеъриятимизнинг 60-йиллар авлоди ўзбек ижтимоий поэзиясини даврининг ижтимоий муаммолари билан бойитиш билан бирга, ундаги анъанавий мавзуларни, хусусан, Ватан, халқ мавзуларини янгича талқин

қилди. Янгилик, аввало, талқиннинг 20-йиллар авлоди талқинига нисбатан мафкура зуғумидан бирмунча ҳоли бўлгани билан белгиланади. Жумладан, Ватанга муҳаббат халққа муҳаббат билан чамбарчас боғлиқлиги, шеъриятда халқнинг буюк ўтмишидан фаҳрланиш туйғусининг ифода этилганию унинг мавжуд ҳолатидан қониқмаслик ҳиссининг сезилар-сезилмас акс этгани, замонанинг ўзига хос томонлари теран ҳис этилгани – булар талқиндаги янгиланишнинг асосий белгилари бўлиб, коммунистик мафкура таъсиридан тўла фориғ бўлмаса-да, ижтимоий-бадиий тафаккурда жиддий қадам саналади.

7. Шеъриятимизга 70-йилларда кириб келган авлоднинг ижодий фаолияти узоқ вақт адабиётмизни ўз исканжасига олган мафкура тазйиқидан бирмунча эркин тарзда бошланди ва 80-йиллар ўрталаридан бошлаб ундан, асосан, халос бўлиб борди. 70-йиллар авлоди юртимиздаги мавжуд ҳолат, халқнинг фоже аҳволи, ўтмиши ва келажагига янгича назар солди. Шунинг натижасида бу авлод, салафларидан фарқли ўлароқ, Ватан истиқболини коммунизм ғояси билан боғлиқ ҳолда кўрмади. Аксинча, у ғоя ўз умрини яшаб бўлганини, расмий мафкура шиорлари билан ҳақиқий ҳолат орасида тубсиз жар ҳосил бўлганини теран ҳис қилди ва шунинг натижасида юртининг истиқболини истиқлол билан боғлиқ ҳолда тасаввур қила бошлади;

8. Жамиятда ҳоким мафкуранинг асоси бўлган социализм ғоясига ишонч сусайган ва кейинча “турғунлик даври” деб аталган давр қатор жиҳатлари билан жадидлар “ғафлат, жаҳолат” деб атаган шароитга ўхшаш эди. Мавжуд аҳволни теран бадиий идрок этган бу авлод ўзининг асосий вазифасини халқни “уйғотиш”да деб билди. Ва бу мақсадга эришиш учун жамиятдаги маддалаб бораётган иллатларни очиб кўрсатди, халқнинг фоже аҳволи ва бунинг асл сабабларидан баҳс юритди, ўқувчиларни бу ҳақда фикрлашга йўналтирди, шунга ўргатди. Шу маънода 70-йиллар авлоди адабиётимиздаги миллий уйғонишнинг иккинчи тўлқинидир.

3. ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИНИНГ ПОЭТИК ЯНГИЛАНИШИ

А.Қодирий илк романига ёзган сўз бошида: “Модомики, биз янги даврга оёқ қўйдик, бас, биз ҳар бир йўсинда ҳам шу янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашишимиз ва шунга ўхшаш достончилик, рўмончилик ва ҳикоячиликларда ҳам янгаришга, халқимизнинг шу замоннинг “Тоҳир Зуҳра”лари, “Чор дарвеш”лари, “Фарҳод Ширин” ва “Баҳромгўр”лари билан таништиришга ўзимизда мажбурият ҳис этамиз”[1],- дейди. Адиб фикрини шеъриятга тадбиқан олинса ҳам ҳеч хато бўлмайди. Чунки янгиланиш жараёни ҳамма соҳада кечаётган вақт эди. Жумладан, Чўлпон худди шу вақтда “Кўнгил бошқа нарса – янгилик қидирадир”[2] дея изланди ва кўнгил эҳтиёжини босадиган янгиликни қисман Ризо Тавфиқ ва Яҳё Камолдан, асосан эса “улуғ ҳиндий” Рабиндранат Тагордан топгандек бўлди. Чунки янги даврнинг ўзгарган кайфияти, ижтимоий ўзгаришлар, масалан, “Шарқ ва Ғарб ўртасидаги олтун кўприк” – Тагор шеърларида тўлароқ акс этган эди.

Демак, Қодирий ҳам, Чўлпон ҳам давр руҳини акс эттирувчи янги адабиётни орзу қилмоқда ва уни яратишга чоғланмоқда. Янги адабиётни, масалан, Чўлпон қайсидир маънода ижтимоий дард акс этган адабиёт бўлишини ёқлаган, бироқ унинг фақат ғоянинг яланғоч тарғиботчисига айланиб қолишини ҳеч қачон истамаган. Проф. Озод Шарафиддинов “Адабиёт яшаса – миллат яшар...” деб номланган мақоласида ёзади: “Чўлпоннинг 20-йиллардаги бир қанча мақолаларида тилга олинган ва “Улуғ ҳинди” мақоласида анча тўлиқ ифодаланган масала – янги ўзбек адабиётини яратиш масаласи эди. Чўлпоннинг назарида бу вазифани муваффақиятли ҳал этиш учун Тагордек буюк санъаткорлар тажрибасидан келиб чиқиб, Шарқ ва Ғарб адабиётларини синтез қилмоқ ва мазмун билан шаклнинг уйғунлигига эришмоқ керак, зинҳор-базинҳор санъатни қуруқ ғоялар мажмуасига айланиб

[1] А. Қодирий . Ўткан кунлар.- Т.: Адабиёт ва санъат, 1994.- Б. 6
[2] Чўлпон. Адабиёт надир.- Т.: Чўлпон,, 1994.- Б.58

қолишига йўл қўймаслик зарур”[1]. Дарҳақиқат, чинакам санъаткор гап айтиш билангина қаноатланмайди, унинг учун нимани айтишгина эмас, қандай айтиш ҳам муҳим. Гарчи XX асрда аввалига жадидчилик ғоялари, кейинча шўро мафкураси таъсирида адабиётни восита деб билиш устуворроқ бўлса-да, шеъриятимизнинг иқтидорли вакиллари мазкур заруратни ғоят теран ҳис ва идрок этдилар. Уларнинг шакл бобидаги ижодий изланишлари ўзбек шеъриятининг бадиий арсеналини янгилаб, ифода ва тасвир имкониятларини кенгайтирди. Ушбу бобда биз бадиий шакл бобидаги ўзгаришларнинг асосий тамойиллари ва уларни келтириб чиқарган ижтимоий-руҳий омилларга тўхталамиз.

3.1. Шеъриятдаги вазн алмашинуви ва бунинг омиллари

Ўзбек шеъриятидаги ижтимоийлашув XX асрдан бошланган дея белгилаётган эсак-да, аслида, гапни XIX асрнинг иккинчи ярмидан, хусусан, Муқимий, Фурқат, Завқий, Аваз Ўтар, Комил Хоразмий, Ибрат, Сўфизода, Авлоний, Шавкат каби қатор демократ ва маърифатпарвар шоирлар ижодини келтириб чиқарган ижтимоий-психологик омиллардан бошламоқ ўринли бўлур эди. Чунки ўлкадаги ўзгаришларнинг дастлабки белгилари ўша вақтдаёқ уч берганди. Юқорида зикр этилган шоирлар яратган шеърият анъананавий шеъриятдан, масалан, Навоий, Бобур, Машраб, Огаҳий лирикасидан бирмунча фарқ қиларди. XIX аср адоғи ва XX аср аввалидаги шеърият рисоладаги аруз, яъни девон шеърияти билан ўзгарган замон кайфиятини ифодалаган бармоқ вазнидаги шеърият ўртасида бир кўприк вазифасини ўтаганини тушуниш жуда муҳим. Шунга ўхшаш бир ҳолат турк шеъриятида ҳукм сургани ҳақида фикр юритаркан, Исмоил Порлатир атоқли олим Меҳмет Човуш ўғлининг фикрини келтиради: «Девон шеърининг маълум бир шартлари, чегаралари бор эди, тили ва унга боғлиқ бўлган

[1] Озод Шарафиддинов. Ижодни англаш бахти. Т.: “Шарқ” НМАК. – Б.75

эстетик низомлар ўзгармаса, янги шеър қоидалари қаршисида дош бериб туролмасди. Ўзгаришларга учраб вужудга келган шеърни эса девон шеъри деб бўлмас эди. Чиндан ҳам Яҳё Камолнинг янги эстетик қарашлар асосида, аммо «Эски шеър шабадалари» йўлида ёзганлари ҳам шу туфайли Девон шеъри доирасига қўшилолмасди. Эски маданиятнинг ҳуқуқ тизими, давлат қурилмаси, шахс тушунчаси каби санъат ва хусусан, шеър тушунчаси ҳам асос-асосларидан ўзгаришга мажбур эди. Лескофчалик Ғолиб, ҳарсаклик Ориф Ҳикмат, Усмон Шамс, янгишаҳарлик Авний сингари сўз усталари Девон шеъри доирасида сўнгги сўзларини сўйладилар»[1]

Худди шундай, ўзбек шоирлари – Муқимий, Фурқат, Завқий, Аваз Ўтар, Анбар Отин, Ибрат, Сиддиқий-Ажзий, Камий, Тавалло, Юсуф Сарёмий Сўфизода кабилар ҳам асрлар бўйи давом этиб келаётган мумтоз назмимиз анъаналари давоми ўлароқ арузда баракали қалам тебратган энг сўнгги шоирлар сирасидан эдилар. Чунки уларнинг шеърияти шаклан ҳар қанча арузий кўринмасин, мазмунан секин-аста давр руҳини, тўғрироғи, унда юз бераётган оламшумул ўзгаришлар кайфиятини акс эттира бошлаганди. Шунга кўра, бизда ҳам “шеър тушунчаси асос-асосларидан ўзгаришга мажбур” эканлиги аён бўлиб қолган, шеърият шунга эҳтиёж сезаётган эди.

Мазкур эҳти ёжни тасаввур қилиш учун, масалан, Фурқатнинг “Виставка хусусида” шеърини эслаш ўринли. Аруз вазнида, мумтоз шеъриятимиздаги манзум шеърлар учун энг мақбул маснавий шаклида яратилган бу асар. Маълумки, у 1890 йилда ёзилган, худди шу йили шоирнинг яна “Гимназия”, “Суворов ҳақида”, “Акт мажлиси хусусида”, “Нағма базми хусусида” каби шеърлари ҳам яратилган. Ушбу шеърларнинг бари маърифатчилик руҳида бўлиб, шоир ўқувчисини ўзга маданиятнинг мақбул томонлари билан таништиришни ният қилган. Бироқ, агар разм солинса, ўшандаёқ ижодий ният билан анъанавий шакл бир-бирига унчалик мувофиқ келмаётганини

[1] Янги турк шеърияти. -Жаҳон адабиёти.- 1998. - №3.- Б. 151

сезиш мумкин. “Виставка хусусда” шеърининг бошланишидаги мана бу банд (III-V)ларга қаранг:

Ажаб боғики, руҳафзо ҳавоси,
Эрам рашки насими жон физоси.
Оқиб ҳар соридин оби равонлар,
Эди андоғким ул жисм ичра жонлар.
Муаттар боғ саҳни очилиб гул.
Томошобинлар эрди анда булбул.

Кўриниб турибдики, таъриф тамомила анъанавий йўсинда ёзилган: вазн, тил унсурлари, ифода тарзи, поэтик образлар – ҳаммаси мумтоз шеъриятга хос. Шу сабабли виставка ўтказилаётгган боғ тасвири ҳам мумтоз шеъриятдаги жаннат боқчалари тасвирига монанд. Яъни тасвир реалистик эмас ва бу шеърнинг дастлабки икки банди билан зиддият ҳосил қилади:

Мингу саккиз юзу тўқсон эди йил,
Иккинчи сентябрь ойи яна бил.
Кириб виставкани қилдик тамошо,
Ҳама ашё экан анда муҳайё.

Мазмун мундарижасига кўра “Виставка хусусида” шеъри публицистик асар, яна ҳам аниқроғи – виставкадан олиб борилаётган репортаж. Шу жиҳатдан қаралса, кейинги парча ижодий ният ва у билан боғлиқ маърифий мазмунга мосроқ. Айни чоқда, у давр тушунчасидаги шеърдан йироқ, яъни диди мумтоз шеър гўзалликлари билан тарбияланган давр ўқувчиси уни шеър эмас дейишга ҳақли. Қуйидаги бандларни ўқиганида эса унинг фикри янада қатъийлашади:

Ипак мошинаси бирла тегирмон,
Кўр, анда айлади оламни ҳайрон.
Яна мошина оташ ароба
Турур ҳикмат тилисмоти масоба.
Ўн ики оғзи бор мошиналик тўп,

Ажойиб тўп яна андин бўлак кўп.

Эътибор беринг, шоирнинг айтмоқчи, ифодаламоқчи бўлганлари аруз мусиқийлигига уйғунлашиб кетмаяпти. Хўш, нимага шундай? Кейинги иккита шеърий парчани биринчиси билан қиёсласак, сабаблардан бирини кўришимиз мумкин бўлади. Биринчи парчада араб-форс тилларидан ўзлашган сўзлар кўпроқ бўлса, кейинги парчаларда соф ўзбекча ва рус тилидан ўзлашган сўзлар кўпроқ. Яъни биринчи парча анъанавий шеър тилига, кейингилари жонли сўзлашув тилига яқин. Шу сабаб ҳам биринчи парча арузий оҳангда табиий ўқилади, кейингиларининг ўқилишида бир қадар сунъийлик сезилади.

Бунинг сабабини, менимча, ифодалаш кўзда тутилган янгича мазмуннинг мавжуд шаклга мувофиқ эмаслиги билан изоҳлаш керак. Мазмундаги ўзгаришлар эса, аввалги бобларда айтилганидек, ҳаётдаги ўзгаришлар билан, даврнинг ижтимоий кайфияти билан боғлиқдир. Янги мазмун поэтик шаклдан шунга мос ўзгаришларни тақозо этади. Ва бу бир қонуният. Фурқатдан мисол қилиб келтирилган шеърнинг 1890 йилда ёзилганини айтдик. Энди шундан кейинги йиллар давомида ижтимоий ҳаётимизда юз берган ўзгаришлар шиддати, миллий турмушга кириб келган янгиликлар кўламини тасаввур қилаверинг. Ахир, “Виставка хусусида” шеъри билан ўзбек жадид матбуоти фаоллашган 10-йилларга қадар қарийб чорак аср ўтган. Давр руҳини акс эттириш, янги мазмунни ифодалаш эҳтиёжи шоирларни англаб ё англамай шеър поэтикасида ўзгаришлар ясашга олиб келиши табиий. Шу маънода, XIX аср охири – XX аср бошлари ўзбек шеъриятида шакл бобидаги изланишлар давридир. Тўғри, бундай изланишлар бадиий ижод табиати билан боғлиқ ҳолда адабиётда ҳамиша бор. Бироқ XIX аср охири – XX аср бошларидаги изланишлар ислоҳий характерга эгалиги билан фарқланадики, уларнинг натижаси ўлароқ янги ўзбек шеърияти вужудга келгандир.

Шакл бобидаги изланишлар энг аввал шеърнинг ритмик-интонацион сатҳида кўзга ташланади. Ушбу изланишлар аввалига аруз доирасида амалга

ошди десак, тўғри бўлади. Бу ўринда шеър ўлчовлари ва шеър шаклларидан жонли тилга, халқ ижодидаги оҳангларга энг яқинларининг кенг истифода этилишини назарда тутмоқдаман. Масалан, Муқимий лирикаси. Шоир меросида салмоқли ўрин тутувчи мураббалар оҳанги халқ қўшиқларига жуда яқин. Халқда ғоят машҳур ва “Тановар” куйида ижро этиб келинадиган “Кўнглим сандадур” мураббасини олайлик:

Эмди сендек, жоно, жонон қайдадур,
Кўриб гул юзингни боғда бандадур,
Сақлай ишқинг токи жоним тандадур
Ўзим ҳар жойдаман, кўнглум сандадур[1].

Эътибор қилинса, арузда ёзилганига қарамай, келтирилган мурабба банди 11 бўғинли 6 + 5 тарзида туроқланган бармоқ ўлчовига ҳам тўлиқ мос келиши кўринади. Худди шу нарса, менимча, мураббанинг бир неча жойида чўзиқ ва қисқа ҳижоларнинг тартибли такрори бузилгани сезилмай ўтишига замин бўлади. Албатта, арузда ёзилган шеърда вазн талаби билан чўзиқ ҳижони қисқа ва аксинча ўқишни талаб этувчи ҳоллар бўлади. Лекин бу мураббанинг ўқилишида, менимча, ўша қоидалардан кўра кўпроқ бармоқдаги халқ қўшиқлари ритмик контексти асос бўлиб хизмат қилади. Худди шу гапни кейинроқ яратилган Ҳамза мураббалари ҳақида ҳам айтиш мумкин. “Девони Ниҳоний”га киритилган бешта мураббанинг учтаси бармоқ ўлчовларига ҳам бирдек мувофиқ келади. Масалан, мураббалардан бири 10 бўғинли 5 + 5 тарзида туроқланган қуйидаги банд билан бошланган ва шеър охирига қадар шу ўлчов сақланган:

Ҳайрона бўлдум / ул қиз балоға, 5 + 5
Сарву санубар, / қоши қароға, 5 + 5
Кўрсотиб ўзни / мандек гадоға, 5 + 5
Мунча суханлар / солди ароға. 5 + 5 [I,225]

[1] Муқимий. Боғ аро.- Т.,2010.- Б.172; шу нашрдан олинган кейинги кўчирмалардан сўнг қавсда саҳифа кўрсатилади.

Айнан шу ўлчов “Ногаҳ йўлуқдим бир қиз болоға” мисраси билан бошланган мураббада [I,228-230] , 6+5 тарзида туроқланган ўн бир бўғинли ўлчов эса “Муҳаббат боғидин тотлиғ хабардур” [I,223-224] мисраси билан бошланган мураббада бошдан-оёқ сақланади. “Назарларда қай кун жавлон айладинг” [I,221-222] деб бошланувчи мураббанинг дастлабки икки банди ўн бир бўғинли (6+5) ўлчовга мос. Лекин бу ўлчов шеър охирига қадар сақланмайди. Учинчи банднинг “Жон бағишлар тўтиларга гуфторинг”, олтинчи банднинг “Гоҳ аразлаб, гаҳ ўйнашуб, уёлуб, Аколаринг оғушига суёлуб” ва ниҳоят, саккизинчи банднинг “Айб этмагил Ниҳонийни, жонона” мисраси бармоқ ўлчовига тушмайди. Бундан кўриняптики, мураббани бармоқда ёзилган дейишга монелик қиладиган биргина сабаб бор. У ҳам бўлса айрим мисраларда аруздаги каби сўзнинг рукн билан бўлиниши. Яхши маълумки, ўзбек арузида мисраларда ҳижолар сонининг тенглиги, яъни бармоққа хос бош хусусият, асосан, сақланади. Шу хусусият туфайли ҳам шеър тили жонли сўзлашув тилига яқинлашгани сари арузнинг бармоқ томон силжиши кузатилади. Тил жиҳатдан жонли сўзлашув тилига яқин бўлган Муқимий “Саёҳатнома”лари бунинг ёрқин далилидир. Тўғри, “Саёҳатнома”ларнинг ражази мусаммани солим вазнида ёзилгани[1] қайд этилади. Шунга қарамай, “Саёҳатнома”нинг аксарият бандлари бармоқнинг 4+4 ёки 5+3 тартибида туроқланган 8 бўғинли ўлчовига мувофиқ. Масалан:

Хайру сахо / важҳига кар, 4+4
Бир пулни юз / ердин тугар, 4+4
Келса гадой / ногоҳ агар, 4+4
Бир нон чиқиш / душвор экан. 4+4 [279]

ёки:

Белни Муқимий / боғладим, 5+3
Шундоғ юришни / чоғладим, 5+3
Оламни таҳқиқ / айладим, 5+3

[1] Ғ.Каримов. Ўзбек адабиёти тарихи.- Т.: Ўқитувчи,1975.- Б.130.

Дунё қурилган / дор экан. 5+3 [282]

“Саёҳатнома”да бармоқ ўлчовига мос келмай қолган ўринлар эса худди мураббалардаги каби рукн айрим сўзларни бўлиб юбориши туфайлигина юзага келади ва шунда ҳам мисралардаги бўғинлар тенглиги сақланиб қолаверади.

Аруз доирасидаги изланишларнинг биз юқорида кўриб ўтган йўналиши мумтоз шеър ўлчовлари ва шеър шаклларидан жонли тилга энг яқинларини сайлаб ишлатиш билан чекланган бўлса, иккинчи йўналиши энди ўша ўлчов ва шаклларга муайян ўзгартиришлар киритишда, яна ҳам аниқроғи, мумтоз поэтиканинг қатъий белгиланган қоидаларидан чекинишда намоён бўлади. Жадид шеърияти поэтикасини махсус тадқиқ этган Н.Афоқова ундаги аруз вазни, қофия қоидаларига зид ўринларни изчил кўрсатиб беради ва буларни “аруздан бошқа вазнга ўтишолди жараёнини акс эттирувчи ўзгаришлар” деб айтади[1]. Албатта, вазн ва қофиядаги ўзгаришларнинг бош омили мазмундаги ўзгаришлардир. Профессор Б.Қосимов “аруз мураккаб, бўронли даврнинг гоҳ шиддаткор, гоҳ бўғиқ нафасини кенг оммага етказишда унча қулай эмас эди”[2] деб ёзади. Демак, ноқулайликнинг сабаби мазмунда давр руҳи акс этиши билан боғлиқ экан. Аслида, давр руҳи энг аввал тилда акс этади. Шу жиҳатдан қарасак, жадид шеъриятида тилнинг халқчиллашуви бармоқ томон силжишнинг энг муҳим сабаби сифатида кўрсатилиши мумкин. Зеро, юқорида Фурқат, Муқимий асарларида кўрилган анъанавий шеърият тилидан чекиниб жонли тилга яқинлашиш тенденцияси жадидчилик даврига келиб кучайди, жадид шеърияти учун англанган ижодий принцип бўлиб қолди. Негаки, “миллатни уйғотиш” мақсади имкон қадар кенг оммага мурожаат этишни, бу эса тилнинг халқчиллашувини тақозо этади. Натижада мумтоз шеъриятда қатъий амал қилинган қоидалар ўз кучини йўқота бошлади, ижод амалиёти норматив поэтикани инкор қила бошлади. Мазкур тенденцияни

[1] Афоқова Н. Жадид шеърияти поэтикаси.- Т.: Фан, 2005.- Б.23
[2] B.Qosimov. Oq tonglarni orzulagan shoir // Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. 2 jildlik. 1-jild.- T.,2009.- B.61

Ҳамза ва Авлонийларнинг ижодий тадрижида яққол кузатиш мумкин. Жумладан, “Девон”ида мумтоз поэтик қоидаларга асосан амал қилган Ҳамза “миллий шеърлар”идан бошлаб улардан чекина бошлайди ва бу чекиниш йилдан йилга, тўпламдан тўпламга кучайиб боради. Худди шунга ўхшаш ҳолни Авлонийнинг “Адабиёт ёҳуд миллий шеърлар” мажмуасининг 1909 йилда чоп қилинган биринчи жузъи билан кейинги жузъларини қиёслаганда ҳам кузатиш мумкин. Ҳолбуки, масалан, девон Ҳамзанинг мумтоз шеър техникасини мукаммал эгаллаганини кўрсатади. Яъни шоир анъанавий йўлда ҳам яхшигина шеърлар ёзавериши мумкин эди. Бироқ, бир томондан, давр руҳини ифодалашдек ижодий-руҳий эҳтиёж, иккинчи томондан, шоир кўзлаган ижтимоий мақсад уни анъналардан чекинишга олиб келади. Ҳамза “Қизил гул”га ёзган сўзбошида тўпламга кирган “шеърларда баъзи узун-қисқаликларни ҳамда адабиётдан йироқлиғини кўруб, адабиёт илмидан бутун деярли хабарсиз киши эканми деючи зотларга қарши бу адабиётдан хабарсизлик эмас, қора элимизни тушунувина ўнғай бўлсин учун” [II,33] дея изоҳ бериб ўтишни лозим топади.

Жаҳон адабиёти тарихига умумий бир назар солинса, янги давр миллий адабиётларига хос хусусиятлардан бири норматив поэтикадан, у белгилаган поэтик канонлардан қутулишга интилиш бўлганини кўриш мумкин. Хусусан, классицизмдан кейин майдонга чиққан романтизм адабиёти ижодкор эркинлигини ёқлаган ҳолда бадиий тафаккур парвозини чекловчи меъёрларни инкор қилди. Шу каби янгиланиш жараёнлари Шарқда бирмунча кейинроқ кечган. Жумладан, турк адабиётида бу XIX аср охирларига тўғри келади. Мазкур давр турк шеъриятида кузатилган ритмик-интонацион ўзгаришлардан бирини мутахассислар “эркин аруз” деб аташган[1]. Унинг моҳияти шуки, шеърда бир хил рукнлар такрорлангани ҳолда уларнинг мисралардаги сони тенг эмас. Адабиётшунос Н.Афоқова жадид шеъриятидаги ўзи “вазнлар

[1] Меликов Т. Назым Хикмет и новая поэзия Турции.- М.:Наука, 1987.- С.55-56

гулдастаси” деб атаган ҳодисани ҳам моҳиятан “эркин аруз” деб билади[1]. Худди шундай ҳодиса рус шеъриятида ҳам кузатилган. Рус силлабо-тоник шеъриятида аввалига шеър мисраларида ямб стопалари эркин тарзда такрорланган (бундай шеърлар “ямблар” деб аталган) бўлса, кейинча ямбдан бошқа стопаларнинг эркин такрорланиши ҳам одатга айланган ва шу тариқа эркин шеър (“вольный стих”) вужудга келган[2]. Ўзбек шеъриятида эркин шеър бармоқ асосида шаклланган деган фикр устувор[3]. Бироқ бу фикр, менимча, бирмунча баҳсли ва аниқлаштиришга муҳтождир. Зотан, эркин шеър томон силжиш шеъриятимизда XX аср бошларида ва аруз доирасида бошланган. Бунга амин бўлиш учун Ҳамза ижодига мурожаат этамиз.

Ҳамзанинг “Миллий ашулалар учун миллий шеърлар мажмуаси” деган умумий ном остидаги шеърий тўпламлари давр шеърияти ритмик-интонацион сатҳидаги ўзгаришларни кенг кўламда кўрсата оладиган манбадир. Ушбу тўпламларга кирган шеърлар ритмик ранг-баранглиги, мумтоз шеър шаклларини янгилаш йўлидаги ижодий изланишларни намойиш этиши билан аҳамиятли. Биласиз, жадид ижодкорларнинг турк адабиёти билан тиғиз алоқаси кенг эътироф этилади. Фақат бу ўринда умуман турк адабиёти эмас, балки XIX охири – турк шеърияти янгиланиш йўлига кирган давр ва унинг И.Сафо, Т.Фикрат, Р.Тавфиқбек, А.Ҳамид, Я.Камол каби илғор намояндалари назарда тутилади. Шу давр турк шеъриятида, К.Меликов таъкидлашича, ўзгаришлар мустазодни ислоҳ қилишдан бошланган. Маълумки, мустазод туркийлардаги қўшиқ шакли, шунинг учун ҳам А.Навоий “Мезон ул-авзон”да: “Ва яна бу халқ орасида бир суруд бор экандурким, ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф вазнида анга байт бошлаб битиб, анинг мисраидин сўнгра ҳамул баҳрнинг икки рукни била адо қилиб, суруд

[1] Афоқова Н. Жадид шеърияти поэтикаси.- Т.: Фан, 2005.- Б.43
[2] Қаранг: Литературный энциклопедический словарь.- М., 1987
[3] Қаранг: Тўйчиев У. Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси.-Т.,1966.- Б.80-85; Д.Қуронов ва б. Адабиётшунослик луғати.- Т.2010.- Б.

нағамотига рост келтирурлар эрмиш ва ани “мустазод” дерлар эмиш”[1],- деб ёзади. Ҳазратнинг “суруд нағамотига рост келтирурлар” дегани қўшиқ оҳангига мослайдилар деганидир. Яъни, шу жиҳатдан қарасак, аслида, турк шеърияти ҳам мустазодга мурожаат қилиш билан халқ қўшиқларига хос оҳангларни такомиллаштириш йўлини тутган дейиш мумкин. Ҳамзанинг мазкур тўпламларига кирган қатор шеърлари ҳам моҳиятан мустазодни эслатади. Моҳиятан деганда мен уларда узун ва қисқа мисраларнинг такрорланишини назарда тутмоқдаман. Масалан, “Раббано додимга ет” ашуласи оҳангида ёзилган “Сидқидил бирла дуо” шеърини олайлик. Шеър бандларидаги барча тоқ мисралар узун, жуфт мисралар қисқа, шу жиҳати билан шеър мустазодга ўхшаш. Шеър саккизта олти мисралик банддан ташкил топган бўлиб, ҳар бир банд охирида тўрт мисралик нақорот такрорланган. Унинг қурилишидаги қатор жиҳатлар, жумладан: 1) мисралар тенгўлчовлиги (изометрияси)нинг йўқлиги; 2) банддаги жуфт мисраларгина қофияланиб, тоқ мисраларнинг очиқ қолгани; 3) мумтоз қофия қоидаларига амал қилинмагани мумтоз шеър поэтикасидан чекиниш сифатида кўрсатилиши мумкин. Шунга қарамай, шеър арузда ёзилган, унинг узун мисралари рамалда, қисқалари ражазда:

Сидқидил бирла дуо қилмакда бўлса йиғлашуб,

— V — — / — V— — / __V — — / — V —

Ҳар тун саҳар қолғонимиз.

— — V — / — — V —

Даргаҳида мақбул ўлса айлаган ёшу қари

— V — — / — V— — / V — — / — V —

Гар оҳ ила афғонимиз.

— — V — / — — V —

Биз мусулмонларни шояд очса бахтини ўзи,

— V — — / — V— — / V — — / — V —

[1] Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 16-том.-Т.,2000.- Б.93

Ул пуркарам султонимиз.

— — V — / — — V — [II,66]

Шеър давомида шу ўлчов барча бандларда сақланади. Яъни арузга хос изометрия шеър бутунлигида банд даражасида, банд доирасидаги изометрия эса қўшмисра (бир узун ва бир қисқа) даражасида таъминланади. Бу жиҳати билан шеър ўчови бармоқдаги қўшма вазнга[1] ўхшайди. Шу жиҳатдан қаралса, шеърнинг асосий бандлари 8+7 / 8 ёки 7+8 / 8 қўшма вазнига тўғри келади. Фақат шеърнинг иккинчи (“Занжири таъни маломатга қўли боғланмагай” = 9+6) ва бешинчи (“Давлатингизда ёзуб кўкрак юрайлук бизларам” = 9+6) бандларида биттадан мисра бу вазнга мос келмайди. Яъни бармоққа қанча яқин бўлмасин, шеър арузда битилган, шу боис ҳам арузий оҳангларда ўқилиши хушоҳангроқ.

“Додимга етсанг-чи” ашуласи оҳангида ёзилган “Бизни тўпда излама” шеърида бир оз ўзгачароқ ҳол кузатилади. Бунда ҳам бандлардаги барча тоқ мисралар узун, жуфт мисралар эса қисқа, яъни қурилиши мустазодга ўхшаш; бунда ҳам банд ичида жуфт мисралар ўзаро қофиядош, тоқ мисралар бўлса очиқ қолган. Бу шеърда мумтоз поэтика меъёрларидан чекиниш яна ҳам сезиларли. Биринчидан, саккиз банддан ташкил топган шеър бандларидаги мисралар сони бир хил эмас: биринчи ва тўртинчи бандлар беш мисралик, қолганлари олти мисралик. Яъни бунда мумтоз шеъриятга хос қатъий банд қурилишидан чекинилган. Бандларнинг охирги мисралари ўзаро қофиядош, лекин қофияланиш банд охирида “ҳали” сўзини такрорлаш ҳисобигагина юзага чиқади. Яъни такрорланаётган “ҳали” сўзи радиф эмас, чунки унинг олдида қофия йўқ. Бу ҳам мумтоз шеъриятга хос қатъий қофияланиш тартиби ва қофия талабларига мос келмайди. Шунингдек, шеър вазни, умуман олганда, арузга мойил, бироқ унда фоилотун асли ва зиҳофларининг такрорида қатъий тартибга амал қилинмайди:

Бизни тўпда излама, ўз йўлига ачингон

[1] Қаранг: У.Тўйчиев. Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси.- Т.,1966.- Б.76-80

— V — — / — V— — / V — — / V — —

Бир киши йўқдур.

— V — / — —

Боригуна қоринни тўйғазувдан бошқага

— V — — / V — — / — V — — / — V —

Ҳеч иши йўқдур.

— V — / — —

Майли ухласун, тўқтур ҳали.

— V — V — / — — V — [II,43]

Биринчи бандда кузатилаётган ушбу ритмик манзара кейинги бандларда ҳам такрорланганида эди, шеърга аруз ўлчови асос дейиш мумкин бўлур эди. Бироқ кейинги бандларда рукнларнинг такрорланиши эркин тарзда амалга ошади. Шунинг учун ҳам арузий оҳанглар таъсири ҳар қанча сезилиб турса ҳам, шеър бармоққа асосланган дир. Бундан кўриняптики, аруздан бармоққа ўтиш жараёнида арузий оҳанглар асос бўлиб хизмат қилган. Бу эса бармоқни эстетик қабул қилиш учун тайёргарлик босқичи сифатида ғоят муҳим эди. Шу жиҳатдан қаралса, Н.Афоқова “ўзбек адабиётида шеърий шаклларнинг том маънода янгиланиш жараёни арузда ва қофия ичидаги ўзгаришлардан ташқари халқ қўшиқлари йўлидаги шеърларнинг пайдо бўлишидан бошланди”[1] деганида тўла ҳақ. Бироқ бу ўринда ўша шеърларнинг ҳам аксарияти арузда битилгани, аруз ичидаги ўзгаришлар билан халқ қўшиқлари йўлидаги шеърларнинг пайдо бўлиши бошқа-бошқа эмас, балки ўзаро сабаб-натижа муносабатидаги ҳодисалар эканлигини ёдда тутиш лозим. Фикримча, бу ритмик-интонацион сатҳдаги ўзгаришларнинг иккинчи босқичи. Агар мавжуд шеърий шакл ва ўлчовларни сайлаб ишлатиш биринчи босқич бўлса, халқ қўшиқлари йўлида шеърлар ёзиш ва шу жараёнда мавжуд шеърий шаклларга ўзгартиришлар киритиш иккинчи босқичдир. Ҳар икки ҳол ҳам янги мазмун ва руҳни ифодалаш эҳтиёжи билан юзага келган бўлиб,

[1] Афоқова Н. Жадид шеърияти поэтикаси.- Т.: Фан, 2005.- Б.38

иккинчи босқич эҳтиёжнинг ва шунга мос ҳолда ижодий фаолликнинг кучайганини кўрсатади. Яъни халқ йўлидаги шеърларнинг ёзилиши аруздаги ўзгаришларни ҳамда шеъриятнинг бармоқ ва эркин шеър томон силжишини тезлаштирган сабабдир.

Шеъриятимизнинг ритмик-интонацион жиҳатдан янгиланишида ташқи таъсир омилини ҳам унутмаслик, унга тегишлича аҳамият бериш зарур. Яхши маълум, жадид шоирларимизнинг турк адабиёти, хусусан, шеърияти билан алоқалари тиғиз бўлган. Албатта, мазкур ҳол шеъриятимизга ўз таъсирини ўтказмай қолмаган. Хусусан, янги турк шеърияти ёзма адабиётга кўчирган шарқиларни олайлик. Шарқи – турк халқ оғзаки поэзиясида кенг тарқалган шеър шакли, бармоқда ёзилувчи тўртликлардан таркиб топади ва куй басталаб ижро этишга мўлжалланади (хуллас, ўзимизнинг бахшилар ижро этадиган аксар термаларга монанд). Жадид шоирлари, умуман, зиёлилари орасида шарқилар машҳур бўлган. Буни февраль инқилобидан кейинги оммавий тадбирларда, шўронинг илк даврларида ўқув муасссаларида шарқилар куйланганидан ҳам билса бўлади. Жадид шеъриятида, хусусан, Авлоний, Ҳамза меросида шарқилар таъсирида ёзилган шеърлар бор.

Кузатишларимиз жадид шоирларнинг изланишлари шеъриятда бармоқ вазнининг қарор топишига, унда қўшма вазнларнинг кенг истифода этилишига ва эркин шеър бобидаги изланишларига замин бўлганини кўрсатади. Шунга кўра, ўз вақтида замона талаби билан шеъриятимиздаги бу жараёнлар хронологик жиҳатдан бироз ортга сурилиб, унинг совет даври билан боғлангани тўғри эмас[1].

Адабиётшунослигимизда бармоқда шеър битишни ким бошлагани хусусида турлича фикрлар мавжуд. Айрим адабиётшунослар бунда Ҳамзани, бошқа бирлари Авлонийни, баъзилари Фитратни, тағин бирлари Чўлпонни

[1] Қаранг: Қаранг: У.Тўйчиев. Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси.- Т.,1966.- Б.18, 80,177

кўрсатишади[1]. Лекин, юқорида кўрганимиздек, аруздан бармоққа ўтиш анча илгари – XIX аср охирларидан бошланган жараён бўлиб, бунда Муқимийдан бошлаб юқорида саналган шоирларнинг ҳаммасининг ҳам ўзига яраша катта хизмати бордир. Бироқ эътибор беринг, улар ҳам бирданига бармоқ вазни уммонида қулайлик билан сузиб кетишмади, балки изланишди. Ҳаммалари арузда ҳам ҳам ёзишди, аруз имконларини кенгайтиришга интилишди, бироқ барибир пировардида бармоқ янги шеъриятнинг бош шеър тизими мақомида қарор топиб бораверди. Жадид ижодкорларнинг бармоқдаги илк машқлари мусиқийлик, хушоҳанглик жиҳатидан арузга тенглашолмаслиги шубҳасиз. Лекин бошқа томони, зикр этилган шоирларнинг арузда бемалол ижод қила олишлари ҳам шубҳа уйғотмайди. Масалан, «Қаландар ишқи» номли бадиийлик мезонларига ҳар жиҳатдан юксак даражада жавоб бера оладиган, пишиқ-бутун ғазал ёза билган Чўлпон нега ижодий қувватини яна шундай арузий мўжизалар яратишга сарф этмади? Жавоб яна ўша ерда: даврнинг ижтимоий-психологик кайфиятида. Аср бошига келиб у ўзгарган эди: симобдек қайнаб турганди, бинобарин, шундай ҳаракатни арузнинг вазмин, салобатли, йўнилган вазнига солишдан кўра анчайин эластик ва шиддаткор бармоққа тизиш ҳар томонлама мақсадга мувофиқ келарди. Масалан, Чўлпоннинг “Қўзғолиш” шеърини олайлик:

Ай! Сен – мени ҳақир кўрган, тубан деган афанди!
Ай! Устимдан бир умр хўжа бўлмоқ истаган!
Ай! Бўйнимга кишан солиб ҳалокатга судраган,
Кўзларингни заҳарлатиб ўйнатмагил, бас энди!

Кишанларинг занг босгандир, сергак бўлким, узилур;
Томиримда қўзғолишнинг ваҳший қони гупирди.

[1] B.Qosimov. Oq tonglarni orzulagan shoir // Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. 2 jildlik. 1-jild.- T.,2009.- B.61; Ш.Аҳмедов. Ҳамза лирикасининг хусусиятлари. Фил.фан.ном...дисс. – Т.,1992; Фитрат. Аруз ҳақида.- Т.,1936.- Б.20; А.Саъдий. Ўзбек ёш шоирлари. Фитрат. / Туркистон.-1923.- 10,12 декабрь ; Афоқова Н. Жадид шеърияти поэтикаси.- Т., 2005.- Б.48-50

Эски фикр, анъаналалар энди буткул узилди,
Ё битарми ёки сенинг салтанатинг бузилур!

Эй! Сен – мени қул ўрнида ишлатгувчи афанди!
Титра, қўрқким, боғлиқ қулинг бош кўтарган куч энди...[I,59-60]

Ватани ёв томонидан босиб олинган, инсонлик иззат-нафси хақорат этилган, бинобарин, бирдан-бир мақсади озодлик бўлиб қолган жўмард юрт ўғлонининг оловли хитобидир – бу! Уни арузнинг тиниб қолган оҳангига солиш бир қадар сунъийликни юзага келтириши баробарида шеър бағрига жо этилган ҳароратни, шиддатни, нафратни... маълум маънода бўшаштириб қўйиши мумкин эди. Шу билан бирга арузни бутунлай истеъмолдан чиқариб бўлмаслигини Чўлпоннинг ўша «Қаландар ишқи» шеъридан ҳам, Ҳабибий, Чустий, 60- йилларга келганда эса, масалан, Эркин Воҳидов, Жамол Камол, Абдулла Орипов ижодларидаги гўзал ғазаллардан ҳам тушунса бўлади. Бироқ, барибир, давр бошқа эди. У ўзини энг максимал даражада акс эттира оладиган шакл – ўз либосини талаб қилаётганди. Шу ўринда ўз вақтида Вадуд Маҳмуднинг Чўлпон “ўзбек адабиётига янги тўн кийгизди”[1] дея таъкидлагани ёдга келади. Мунаққид топиб айтган бу гапни. Ахир, тўнни кийдиришнинг ўзи бўлмайди, ўша тўнни тайёрлашга неча-неча одамлар меҳнати сингган. Шунга ўхшаш, шеъриятимиздаги XIX аср охирларидан бошланган шакл бобидаги изланишларни қиёмига етказиш, жумладан, бармоқда нафақат мазмуни, балки хушоҳанглиги билан ҳам чинакам поэзия намуналари дегулик шеърлар битишда биринчилик Чўлпонга насиб этди. Мен бекорга “насиб этди” демадим. Зеро, адабиётдаги янгиланиш маълум вақт давомида кўплаб ижодкорларнинг саъй-ҳаракатлари билан етилади ва пировардида бир улкан истеъдод ижодида мужассам ифодасини топади. Худди адабиётимизда “Қутадғу билик”дан бошланган изланишларни ҳазрат Алишер Навоий ёки рус

[1] Вадуд Маҳмуд. Чўлпоннинг “булоқлар”и.Туркистон.- 1923.- 10 декабрь

адабиётида XVIII асрдан бошланган изланишларни А.Пушкин маромига етказганлари каби. Истеъдодлар кўплаб туғилади, лекин улардан айримларигагина шундайин ижодий тақдир насиб этади.

Юқорида кўрганимиздек, ўтиш даврининг йирик шоирлари ижодида аруз вазнида ёзилган шеърлардан ташқари бармоқдаю арузий оҳангларга яқинлаштириб битилган асарлар ҳам талайгина ёзилди. Чунки шоир гарчанд анъанани бузиб чиқаётган эса-да (юқоридаги шеърда «Эски фикр, анъаналар энди буткул узилди» дея Чўлпон ёвга қарата хитоб қилаётган бўлса ҳам бу – мисранинг фақат юзадаги, биринчи, устмаъноси, холос. Мисранинг тагмаъносида, умуман, дунёқарашда юз берган ўзгаришлар, оламни эстетик қабул қилишдаги янгиланишлар яширин, десак, менимча, муболаға бўлмайди), унинг бармоқдаги янгиликларида қадим вазн – арузнинг хусусиятлари яшаётган, яшаши қонуний ва табиий эди.

Хуллас, шеъриятдаги вазнлар алмашинуви Ҳамза, Авлоний, Фитрат, Чўлпон каби шоирларнинг орзуси билангина ўз-ўзидан ва бирданига рўёбга чиқиб қолган бўлмай, жамиятда етилиб келган янги ижтимоий-психологик кайфият орқасидан секин-аста вояга етган адабий ҳодисадир. Унинг ижтимоий моҳияти ҳам айнан шу кайфиятдан сув ичади.

20-йиллардаги шиддатли ўзгаришлар, кескин ғоявий курашлар руҳи шеъриятдаги вазний ўзгаришлар суръатини ҳам оширди. Шу йиллардан бошлаб ўзбек шеъриятида бармоқ вазни устувор мақомга эга бўлди. Хусусан, 20-йилларда шеъриятимизга кириб келган авлод – Ғ.Ғулом, Ойбек, Ҳ.Олимжонлар авлоди, асосан, бармоқда қалам тебратди. Албатта, даврининг кескин ғоявий курашлар ва шиддатли ўзгаришлар руҳига мос ҳолда бу авлоднинг 20-30-йиллар ижодида эркин шеър ҳам кенг ўрин тутди. Чунки шоир ўзини курашда ҳис қилди, шеър энди кўнгил изҳори эмас, минбардан янграётган даъват, керак бўлса дағдаға сифатида тушунила бошлади. Бу адабиётни умумупролетариат ишининг “винтча”си сифатида кўрмоқни истаган доҳий сўзларининг амалга татбиқи эди. Адабиётни, шеъриятни

восита сифатида кўриш одатий ҳолга айланди. Бу ҳолни, масалан, Ғ.Ғулом “Сельмашнинг бир дегрез шоири” шеърида яққол бундай ифода этади:

Қандай бахтли шоирнинг
Яратган ижодиким
Тракторнинг эҳтиёт
Бўлагидай ардоқли. [I.90]

Шеърнинг лирик қаҳрамони – пролетар шоири, у ўзини “шоирликдан илгарироқ эпчилгина бир дегрез” деб билади, “шу кунларни ёзолганидан” ўзини бахтиёр санайди. Дегрез-шоирнинг гапларида нигилистик оҳанглар сезилади: у “Муҳаббатнинг “илоҳи”дан ўқ еган”, шеърда эски йўлни тутганча “оҳ фалак” дея шеърлар битувчи шоирни инкор қилади. Лирик қаҳрамон эски оҳанглар “шу кунларни ёзиш” учун ярамайди деб билади:

Тева минганларнинг
Куйин тингладим,
Мунгли улар,
Сўрагандим:
- Сафарларин жабдуғидан, –
дедилар
Тракторнинг шўх куйига
Шеърим жабдуғ бўла олса,
Ўзимда йўқ севинарман
Трактордай қаҳқаҳли! [I,90]

Кўриб турганимиздек, дегрез шоир “тева минганлар куйи”ни мунгли дея инкор қиларкан, шеъри “тракторнинг шўх куйига”, бошқача айтсак, давр руҳига мос бўлишини истайди. Маълумки, 20-йиллар шеърияти ҳақида гап кетганда, кўпроқ, Маяковский анъаналари тилга олинади. Албатта, Ғ.Ғулом, Ҳ.Олимжонлар ижодида кўп қўлланган эркин шеърлар ёки ифодавийликни ошириш учун мисралари “зинапоя” шаклида қурилган бармоқдаги шеърларда Маяковский таъсирини инкор этиш ё камситиш ноўрин бўлур эди.

Бироқ Маяковский таъсири нечоғли кучли бўлмасин, у шеъриятимизда эркин шеърни майдонга чиқарган омил санала олмайди. Яъни, менимча, бу ўринда ургунинг ўрнини алмаштириш зарур. Зеро, биринчидан, эркин шеърнинг оммалашиши, юқорида кўрганимиздек, энг аввал даврнинг руҳ-кайфияти билан боғлиқ. Иккинчидан, эркин шеър дастлаб аруз доирасидаёқ уч берди, кейинча эса бармоқ асосида ривожланди. Демак, Маяковский таъсири шеъриятимизда эркин шеърни юзага келтиргани йўқ, у юқоридаги омилларни кучайтирган қўшимча омил бўлиб хизмат қилди. Учинчидан эса, бу ҳодиса, яъни шеъриятда анъанавий ўлчовлардан чекиниш биргина ўзбек шеърияти эмас, балки бошқа шарқ халқлари адабиётларида ҳам табиий ва қонуний ҳодиса сифатида кузатилган. Жумладан, профессор Ҳ.Болтабоевнинг “Имом Ғаззолий, Фитрат ва постмодернизм” мақоласида бу жараён араб, эрон ва турк шеъриятларида қандай кечгани ҳақида тасаввур ҳосил қилиш учун етарли даражада муфассал маълумот берилади.[1]

ХХ аср ўзбек шеъриятида, айниқса, 20–30-йилларда эркин шеър ва сарбаст қанчалик кенг ўрин тутмасин, барибир, янги ўзбек шеъриятининг ритмик асоси бармоқ бўлиб қолди. Бундай дейишимизга сабаб янги ўзбек шеъриятида бармоқда ёзилган шеърлар салмоғи бешак устун эканлигидагина эмас. Гап шундаки, ҳозирги эркин шеърнинг ҳам, сарбастнинг ҳам ритмик-интонацион хусусиятлари бармоқ оҳанглари контексида рўёбга чиқади. Бошқача айтсак, шеърни қабул қилувчи “ички қулоқ”ларимиз бармоққа мос созланган, ҳозирги ўқувчи шеърни бармоқ асосида идрок этади. Шу маънода, ҳозирги ўзбек шеъриятидаги эркин шеър ҳам, сарбаст ҳам асли бармоқнинг ҳосиласидир. Бу фикр адабиётшунослигимиздаги мавжуд қарашларга тўғри келмагани учун изоҳ бериб ўтиш зарур. Маълумки, адабиётшунослигимизда эркин шеър ва сарбаст масаласида турлича қарашлар бор. Айримлар биз эркин шеър деб атаётган ҳодисани бармоқ тизими доирасидаги вазн

[1] Болтабоев Ҳ. Фитрат ва жидидчилик.- Т.,2007.-Б. 92-108

кўриниши[1], бошқа бир мутахассислар уни сарбаст билан бир нарса деб билган ҳолда алоҳида шеър тизими санайди[2], яна бирлари уларни бир-биридан фарқлайди ва шеър шакли деб ҳисоблайди[3]. Биринчи қарашга эркин шеърни бармоқ ичидаги ҳодиса деб қарагани учун қўшилиш мумкин, лекин уни шу тизимдаги вазн (аслида эркин шеърнинг асосий белгиси муайян вазнга, ўлчовга солинмагани)лардан бири деб қараш, бизнингча, мантиққа мувофиқ эмас. Шунга ўхшаш, сарбастни мустақил шеър тизими сифатида тушуниш ҳам асосли эмас. Чунки шеър тизими дегани муайян қонуният асосида юзага келувчи шеърий ўлчовларни ўз ичига олади. Шунга кўра, эркин шеърни маълум бир тизим доирасида эркинликка интилиш натижаси ўлароқ юзага келувчи шеър шакли сифатида тушунган яхшироқдир. Бу ҳолда сарбастни (свободный стих) ҳам “насрий нуткдан аввалбошдан нутқий бўлак (мисра)ларга бўлиниши билан фарқ қилиб, бу нарса график (ҳар бир мисрани алоҳида сатрга ёзиш) ва интонацион (ритмик пауза ва ритмик акцентлар ҳисобига) жиҳатдан таъкидланувчи” шеър шакли сифатида тушуниш мумкин бўлади. Сарбаст шеър аввалдан маълум бир ўлчовга солинмагани боис “фикр-туйғуга мос оҳанг сўзнинг маъноси асосида юзага келади, яъни бу ўринда маъно асосида ўқилади ва сўзлар шунга мос оҳангларга ўралади”.[4]

Фитрат “Аруз ҳақида” рисоласида аруз ва бармоқни назарда тутган ҳолда “букун бизда шеърнинг икки вазн системаси бордир” дейди, давр шеъриятида анча кенг оммалашган эркин шеър хусусида эса тўхталмайди. Н.Афоқова бунинг турли сабабларини тахмин қилгач, асосий сабаб сифатида “олим сарбаст ҳақидаги фикрларини бирор алоҳида ишида баён қилишни

[1] У.Тўйчиев. Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси.- Т.,1966.- Б. 80-95
[2] Б.Саримсоқов. Ўзбек шеър системалари ҳақида //ЎТА, 1988, №5; Н.Шукуров ва бошқ. Адабиётшуносликка кириш.- Т.,1979.- 148-154; Э.Худойбердиев. Адабиётшуносликка кириш.- Т.,1995.- Б.155-158; Н.Афоқова. Жадид шеърияти поэтикаси.- Т.,2005.- Б.102
[3] М.Иброҳимов. Ўзбек совет поэзияси жанрларининг таркиб топиши.- Т.: Фан, 1983.- Б.199-216; А.Маматова. Ўзбек адабиётида сарбаст шеърнинг шакллании ва унинг бадиий эстетик хусусиятлари: НДА .- Т.,2000; Д.Қуронов ва бошқ. Адабиётшунослик луғати.- Т.,2010.- Б.269, 369
[4] Д.Қуронов ва бошқ. Адабиётшунослик луғати.- Т.,2010.- Б.269

мўлжаллаган” деган тахминни олдинга суради[1]. Албатта, олиманинг бу тахминини тўла инкор қилиш мушкул, эҳтимол, Фитрат сарбаст ҳақида алоҳида иш ёзишни режалаштирган ҳамдир. Лекин Фитратнинг “бизда шеърнинг икки вазн системаси” борлиги ҳақида айтганлари илмий жиҳатдан тўғри ва ҳеч қандай изоҳга мухтож эмас. Чунки эркин шеър ҳам, сарбаст ҳам вазн системаси эмас, яна ҳам аниқроғи, улар вазн тушунчасидан четга чиқиш натижасида вужудга келган. Вазн системаси бўлиш учун улар маълум бир қонуният (масалан, аруздаги каби узун ва қисқа ҳижоларнинг муайян тартибда такрорланиши) асосида вужудга келувчи шеър ўлчовларини ўз ичига олмоғи керак. Шу ўринда аруз системаси ҳақидаги қуйидаги фикрга эътиборни тортмоқчиман: “Аруз юзлаб вазнларни ўз ичига олган мукаммал тизимга айланадики, у қайсидир жиҳатлари билан Менделеев жадвалини ёдга солади. Яъни назарий жиҳатдан барча вазнлар *тақте*ъсини чизиб кўрсатиш, шунга тушадиган шеър ёзиш мумкин; тизим таркибидаги айрим вазнлар фаол бўлса, бошқалари жуда кам қўлланади; айрим вазнлар кўпроқ араб, бошқалари форс, тағин бирлари эса туркий шеъриятда қўлланади ва ҳ.”[2] Ҳа, худди Менделеев даврий системасида ҳали топилмаган элементлар учун ҳам жой қолдириб кетилгани каби, аруз тизимида ҳам имкондаги ўлчовлар тақтеси назарий жиҳатдан чизилавериши мумкин. Аруз ҳақидаги мазкур фикрларни бармоққа нисбатан ҳам бемалол қўлласа бўлади. Лекин ҳақиқат шуки, бундай “бемалол қўллаш” имкони ўзбек шеърияти бутун ХХ аср мобайнида бармоқнинг янги-янги имконларини очгачгина мумкин бўлди. Йўқса, ўз вақтида Фитрат “ҳижо вазни аруз системаси қадар бой эмас. Арузнинг баъзи вазнларида бўлган жонлилик, ҳаяжон, ўйноқилик ва оҳанг ҳижо вазни системасида йўқ”[3] демаган бўлур эди. Зеро, Фитрат ушбу назарий хулосага келган 30-йилларнинг ўрталарида ўзбек шеърияти ҳали бармоқ тизими имконларини ҳозиргидек кенг намоён этиб улгурмаган эди. Ҳолбуки,

[1] Н.Афоқова. Жадид шеърияти поэтикаси.- Т.,2005.- Б.118
[2] Д.Қуронов ва бошқ. - Адабиётшунослик луғати.- Т., Akademnashr. 2010.- Б.269
[3] Фитрат. Аруз ҳақида. -Тошкент. Ўқитувчи. -1997.

аруз тизими каби бармоқ ҳам ритмик-интонацион имконлари бениҳоя кенг вазн системасидир. Дейлик, масалан, шеъриятимизда кенг оммалашган бармоқнинг 11 бўғинли ўлчови назарий жиҳатдан турли ритмик вариацияларга эга бўла олади: 5+6, 6+5; 4+4+3, 4+3+4, 3+4+4; 3+3+5, 3+5+3, 5+3+3; 4+7, 7+4; 3+8, 8+3 ва ҳоказо. Бундан ташқари, мазкур туроқланишнинг мисраларда турлича тартибда (масалан, тоқ мисралар 5+6, жуфт мисралар 6+5 тарзида) такрорланиши, шунингдек, изометриянинг қўш мисра доирасида (қўшма вазн) ёки банд доирасида (масалан, барча бандлари 11+9+7+5 тартибида қурилган шеър) намоён бўлиши ҳам шеърга янгича бир оҳангни бахш этади.

Хуллас, XX аср тонгида янгиланиш йўлига кирган ўзбек шеърияти миллий тилимиз табиатига мос келувчи бармоқ тизимини асос қилиб олди ва бутун аср давомида унинг беқиёс имконларини намоён этишга интилди. Айни чоқда, бармоқнинг ритмик-интонацион контексти шоирларимизга эркин шеър ва сарбаст шеър шакллари имконларидан ҳам кенг фойдаланиш имконини яратди.

3.2. **Поэтик ифоданинг такомили**

“Адабиёт ёхуд миллий шеърлар” мажмуасини тузишга жазм этиши сабабини тушунтираркан, Абдулла Авлоний энг аввал “Туркистон макотиби исломиясида” ўқитилаётган китобларнинг “баъзиси ошиқона назмлардан ва баъзилари эътиқодот ва амалиёти исломияға мутааллиқ мушкул масъалалардан иборат ўлғонлари” ва “аксарлари форсий тилда ёзилғон”ини, бу эса болаларнинг улардан фойдаланишида, уларни англашида қийинчилик туғдиришини айтади[1]. Сўнг улуғ маърифатпарвар Хўжа Ҳофиз, Навоий ва Фузулийлардан биттадан байтни мисолга олади-да, “зоҳирда ошиқона ўлан ғазаллар”ни юзаки англаган ўқувчиларнинг “Фалон азиз шундай дейдир” деб бузуқ ахлоқлара мубтало ўлмак” эҳтимоли мавжудлигини таъкидлайди. Кўриб турганимиздек, Авлоний мажмуани тузиш заруратини юзага келтирган учта сабабани кўрсатади: 1) мавжуд китобларда мавзу мураккаб; 2) кўплари она тилида эмас; 3) улардаги образли ифода тушунишда қийинчилик туғдиради. Гарчи Авлоний бу гапларни болалар учун тузган мажмуага нисбатан айтаётган бўлса-да, улар ўзида умуман жадид адабиётига хос ижодий тамойилларни акс эттиради. Жадид ижодкорлар адабиётни мавзу эътибори билан ҳаётга, тилини жонли тилга яқинлаштиргани бунгача ҳам айтилди. Ва бу иккиси билан боғлиқ ҳолда шеъриятнинг ифода йўсини ҳам соддалашди. Зеро, жадид адабиёти мурожаат этаётган аудитория энди бениҳоя кенгайган эди. Мумтоз шеъриятдан фарқ қилароқ, энди бу шеърият асосан элитага (яъни, мадраса кўрган зиёли қатламга) эмас, балки кенг оммага (яъни, авомга ҳам) қаратилди. Кенг омма эса мумтоз шеъриятдаги мураккаб образлиликни, рамзу мажозлар қатидаги мазмунни идрок этишга, тан олиш керак, ҳали тайёр эмас эди.

Албатта, мазкур ҳол ижодкорлар олдига мураккаб дилеммани қўйгани шубҳасиз. Яъни кўпчилиги шарқ мумтоз поэтикасидан яхши хабардор жадид

[1] Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. 2 jildlik. 1-jild.- T.,2009.- B.82

ижодкорлар қаршисида “биринчи ўринга бадиият талабини қўйиш керакми ё адабиётга давр юклаётган вазифанами?” тарзидаги савол кўндаланг бўлган. Айни шу саволнинг мавжудлиги, масалан, Ҳамзани “Қизил гул”га ёзган сўз бошида “адабиётдан хабарсизлик эмас, қора элимизни тушунувина ўнғай бўлсин учун” [II,33] дея изоҳ бериб ўтишга ундайди. Ёки адабиётга эндигина тетапоя қадамларини қўяётган Чўлпон “Адабиёт надир?” мақоласида “тўп тўғри айтганда у қадар таъсир қилмас, адабиёт ила айтганда албатта таъсир қилар”[1] деса, “Ватанимиз Туркистонда зироат ва деҳқончилик” номли мақоласида “халқ турмушини енгиллик тарафига” юргизиш учун “қишлоқ тилида кўброқ ёзиб англатиш”[2] зарурлигини таъкидлайди. Кўряпмизки, иккала ижодкор адабиётнинг санъат эканини ҳам, давр адабиёт олдига қўяётган вазифани ҳам билади. Ва шуни билган ҳолда иккинчисига кўпроқ ҳақ беради. Зеро, адабиётнинг санъат эканлигини билган ҳолда уни минбарга айлантириш заруратини теран ҳис этиш ва онгли равишда санъаткорликдан кечиб, воизликни танлаш жадид ижодкорларнинг фаол гражданлик мавқеи билан изоҳланади.

Жадид шеъриятида энг кўп оммалашган ифода йўсини оммага бевосита мурожаатдир. Мурожаат объекти аксар ҳолларда “Ватан”, “Турон”, “Туркистон” каби метонимик тарзда, шунингдек, “Туркистон эли”, “Турк эли”, “миллат”, “ўзбек эли”, “қардошлар”, “диндошлар”, “мусулмонлар”, “миллатдошлар” каби сўзлар билан аниқ ифода этилади. Масалан, “Ётурсан тобакай ғафлат қучоғинда , уён **миллат**” ёки “Эй жаҳлу хоби ғамга талабгор ўлан **Ватан**!” (Авлоний); “Йиғла, йиғла, **Туркистон**, йиғла, Туркистон”, “Эй **мусулмонлар**, қачон биз дарда дармон истариз” ёки “Ҳасрат қилай **қардошлар**, кўзни очинг **диндошлар**” (Ҳамза). Жадид шеърияти билан танишганда, ундаги мурожаат этувчи субъект, бошқача айтсак, лирик қаҳрамоннинг қатор умумий хусусиятлари кўзга ташланади. Албатта, бу

[1] Чўлпон. Адабиёт надир.- Т., 1994.-Б.36
[2] “Садои Фарғона”.- 1914.- № 10.

бежиз эмас. Зеро, воизлик мазмуни ва руҳи билан йўғрилган шеърларда “лирик мен”дан кўра “лирик биз”нинг ўй-фикр, кечинмалари салмоқлироқ ўрин тутади. Яъни умумийликнинг асоси бу шеърларда шоирнинг шахсан ўз тилидан эмас, балки гўё жадидчилик ҳаракати номидан сўзлашидир.

Ҳамза айтмоқчи “қора эл”нинг тушуниши осон бўлиши учун жадид шоирлари онгли равишда образлиликни кейинги ўринга қўядилар – нарсалар ўз номи билан аталади. Негаки, сирасини айтсак, жадид шоирларнинг аксарият шеърлари моҳиятан кенг оммага қаратилган нутқ – ваъздир. Шу сабабли ҳам жадид шеъриятида образли ифодадан кўра риторик приёмлар муҳим аҳамият касб этади. Ўз вақтида рус ёзувчиси Салтиков-Шчедрин одамлар юрагига ўт солишга қодир ҳақиқий нотиқлар узоқ вақт зулм ҳукм сурган юртларда туғилади, деб таъкидлаган эди. Бунинг сабабини адиб зулм таъсирида йиғилиб қолган дарднинг тўғонларни қўпориб ташқарига интилиши билан изоҳлайди[1]. Жадид шоирларининг ҳолати, уларнинг оммага мурожаат қилишга мойиллигининг ижтимоий-психологик омилларидан бири ҳам шу. Риториканинг ёрқин намояндаларидан бири Цицерон нотиқ олдига учта шартни қўяди: тингловчини ишонтириш, завқлантириш ва ўз измига сола билиш[2]. Нотиқ ишонтиришга далиллаш билан, завқлантиришга услубнинг гўзаллиги ҳисобига, ўз измига солишга эса кучли эҳтирос ёрдамида эришади. Жадид шоирлар шеърий нутқ ирод этаркан, ишонтириш ва ўз измига солишга асосий эътиборни қаратадилар, завқлантириш мақсади эса буларнинг соясида қолади. Натижада шеърнинг шаклий хусусиятлари, услуби ва тили ҳам шунга мувофиқ кўриниш олади.

Ушбу фикрни Ҳамзанинг машҳур “Йиғла, Туркистон” шеъри мисолида кўриб ўтамиз [II,7-10]. Шеър мурожаат-даъват руҳида ёзилган. Шу руҳга мос ҳолда Ҳамза феълнинг императив шаклларини кенг қўллайди, шеърда маънони кучайтирувчи такрорлар салмоқли ўрин тутади. Шеърда буйруқ

[1] М.Е.Салтыков-Щедрин. Избранные произведения. В 7 т. Т.5.- С.244
[2] Об ораторском искусстве. - М.,1963. – С.34

майлидаги 18 та феъл (йиғла, тебрансун, тургил, соғла, доғла, боғла, чоғла, қўл ушлашинг, бирлашинг, хушлашинг, ташлашинг, бошлашинг, битсун, ўлсун, мактаб очинг, ҳимматли бўлинг, дариғ тутманг, қувонсун) ишлатилган. Бундан ташқари, “Йиғла, йиғла, Туркистон, йиғла, Туркистон, Руҳсиз танлар тебрансун, йиғла, Туркистон!” байти (унда бешта буйруқ майлидаги феъл бор) ҳар бир банд охирида нақарот сифатида такрорланишини эътиборга олсак, ҳисоб яна катталашади. Мазкур ҳол нутқнинг “ўз измига солиш” мақсадига бўйсундирилгани, унда апеллятив мақсаднинг устуворлигини кўрсатади. Таъкидлаш керак, шоир услуб (унинг гўзаллиги) завқлантириши кераклиги ҳақида қайғураётгани йўқ, аксинча, онгли равишда уни бошқа мақсадларга бўйсундирмоқда. Бундай услуб Ҳамзанинг яна “Кўзни очинг қардошлар”, “Дармон истариз” каби қатор “миллий шеърлар”ига, шунингдек, Авлонийнинг “Ўз миллатимдан рижойи ожизонам”. “Миллат ҳайкалига хитоб”, “Илма тарғиб”, “Миллатга хитоб” каби шеърларига ҳам хосдир.

Юқоридаги каби хитоба шеърлардан қизил ип бўлиб ўтаётган асосий фикрни “бундай яшаб бўлмайди, ҳаракат вақти етди!” тарзида ифодалаш мумкин. Мазкур фикрга ишонтириш учун ҳаётдан далиллар олинади, чунки бу ўринда образли ифода эмас, “қора эл”га тушунарли бўлган, у ҳар кун дуч келувчи ҳолатларга эътибор қаратилгани мақсадга мувофиқроқ. Бу далиллар таъкидлаб саналади, таъсир кучини ошириш учун турли риторик усуллардан фойдаланилади. Масалан, Ҳамзанинг мисолга олинган шеъридан бир банд:

Биздек ҳеч миллат борму зиллатга ботган,

Сафоҳатга алдануб иффат йўқотган.

Фироринда тик ётур ихват ўргатган,

Жаҳлу бидъат заҳрини шарбат кўрсатган.[II,7]

Қорайтириб таъкидланган риторик сўроқ ўқувчи онгида “Йўқ!” деган акс садони уйғотишга қаратилган, бу савол кейинги мисраларга ҳам бирдек тегишли. Яъни ҳақиқатда таъкидлаб санаш ҳисобига нотиқ тўртта савол бериб, тўртта “Йўқ!” жавоби олишга эришади. Шоир ўқувчининг ақлу

виждонига бевосита мурожаат этиш билан таъсир кучини оширади – ўқувчини ўз измига олади. Умуман, ўқувчи ақлу виждонига қаратилган бундай риторик сўроқлардан Ҳамзанинг яна “Яшасун миллат”, “Шундай қолурми?” каби шеърларида ҳам самарали фойдаланилади. Шуни ҳам айтиш керакки, жадид шеъриятида риторик сўроқлар турли ҳиссий бўёқ ва маъно қирраларини ифодалайди. Жумладан, Ҳамзанинг “Йиғла, Туркистон” шеърида риторик сўроқ даъват руҳини, “Яшасун миллат”да таъкид (“Эру қизларга, илм изларга Оят, ҳадис бирлан фарзу суннат эмасму?” [II,80]), “Шундоқ қолурми?” шеърида савол ўзининг инкори маъносини беради (“Қафасдан бўшалган ҳар қуш Қайтиб ўзини солурму?!” [II,117]). Авлонийнинг “Жаноби ҳақдан бир ижо” шеърида “Биздек жаҳонда ғафлат ила ёр борми, оҳ, Дунёда бизча миллати бемор борми, оҳ” [I,105] каби сўроқлар фақат инкорни эмас, балки мавжуд ҳол учун Ҳақ олдида тавба-тазарру қилаётган кишидаги айбдорлик ҳисларини ҳам ифодалайди. Яъни бу ўринда ўқувчига даъват билан бирга ҳисни юқтириш орқали таъсир ўтказиш йўлидан борилади. Авлонинйнинг “Бизларда нималар бор” шеърида эса риторик сўроқ киноялы тарзда юртдаги мавжуд аҳволдан, жаҳолатдан, номақбул урф-одатлардан афсус-надомат ҳисларини ифодалайди:

Илм учун сарф айлаюр бору йўқин ағёрлар,
Базму тўйга кимни биздек соҳиби эҳсони бор? [I,131]

Умуман олганда, жадид шеъриятида киноя муҳим ўрин тутади. Негаки, киноя нарса-ҳодисага одатланилгандан ўзгача – ностандарт қараш натижаси бўлиб, ўқувчи (тингловчи)ни ҳам беихтиёр ўзгача қарашга мажбур этади. Шунинг учун ҳам самарали усул сифатида киноядан нотиқликда кенг фойдаланилади[1]. Маълумки, жадидлар халқимизга хос дабдабали кони исроф тўй-ҳашамларга қарши бўлганлар, машаққат билан топилган маблағни жойига сарфламасликни қаттиқ танқид этганлар. Қўлланган усуллар бунга ўзгача қарашга ундайди. Яъни риторик сўроқ, қаршилантириш ва киноя

[1] Об ораторском искусстве. - М.,1963. – С.132

воситасида худди шу қараш мухтасар тарзда, эсда қоларлик қилиб ифода этилган. Ҳамзанинг киноялари янада ўзига хос, улар аччиқлиги, заҳархандага бойлиги билан фарқланади:

Бойбаччалар семиринг, бешни ўн бешга беринг,

Яҳудларни бой қилғоч, ётиб кесак кемиринг.

Ўқитманг ўғулни, етар ушбу тижорат. [II,53]

Киноянинг антифразис шакли, яъни тескари маънода тушуниладиган жумлалар тузиш орқали фикрни ифодалаш ҳам нутқнинг таъсир кучини оширадиган воситалардандир. Худди шундай риторик усул яна Ҳамзанинг “Дунё керакмас эркон” [II,51-52] шеърида ҳам қўлланган. Шеърдаги ҳар бир банд охирида банд мазмунига мувофиқ ўзгаришлар билан такрорланадиган “Туронли ҳолингга балли...” олқиши билан бошланувчи қўш мисра ҳам киноя-антифразисдир.

Жадид ижодкорларнинг хитоба шеърларида фикрни далиллаш учун кенг қўлланган риторик приёмлардан яна бири қаршилантириш бўлиб, у кўпроқ “бизда – ўзгаларда”, шунингдек, “ҳозир – илгари” тарзида амалга ошади. Биринчи схемада Туркистон ва Оврупо мамлакатларидаги аҳвол қарши қўйилса (масалан, Ҳамзада: “Ўзгаларнинг тилаги мактаблар очмоқ, Бизда мактабдан қочмоқ-ей [II,39]; “Ўзга миллат учсалар ҳикмат топуб сўйи само, Бизни эллар лоақал ер узра даврон истамас”[II,30]), иккинчи схемада юртнинг шавкатли ўтмиши билан забун бугуни зидланади (масалан, Авлонийда: “Олуб таълим сандин ўзгалар илгори кетдилар, Фунун тарихларингни шарҳ этиб аслига етдилар” [I,110]; “Боболар қилмишлар илма шитоб, Ёзмишлар қанча ҳисоб-китоб, Солмишлар мактаб, мадраса, меҳроб, Бизлар ётамиз ўқимайин ухлаб” [I,159]). Табиийки, шеърдаги бундай қаршилантиришларнинг вазифаси ўқувчини мавжуд ҳолни, ўз шахсий ҳаётини ва миллатнинг ҳаётини тафаккур қилишга ундашдир. Бу эса асосий мақсад – бу аҳволда яшаб бўлмайди деган фикрни сингдириш ва ҳаракатга даъватни қабул қилиш учун асос бўлади.

Юқорида кўрдикки, жадид шеъриятининг аксар намуналари ўқувчи оммага қаратилган бевосита нутқ сифатида риторика қонуниятлари асосига қурилгандир. Жадид шоирларнинг миллий адабиётимизда асрлар давомида шаклланган юксак даражадаги образлилик ўрнига бу йўлни танлаганлари, энг аввало, даврнинг ижтимоий шарт-шароитлари билан боғлиқдир. Яъни давр миллат олдига қўйган вазифалар жадид шеъриятидан нафақат мазмун, балки шакл бобида ҳам мос ўзгаришларни тақозо этди. Давр руҳ-кайфиятини теран идрок этган ижодкорларнинг саъй-ҳаракатлари билан шеъриятнинг ифода йўсини ҳам ўзгаришга юз тутди.

Ўзгариш зарурати нечоғли долзарб бўлмасин, жадид шоирларнинг ижодий изланишлари энг аввал мумтоз шеърият анъаналари негизида кечганини ҳам таъкидлаш керак. Бу табиий ҳам. Негаки, жадид шоирларнинг бари миллий маданий заминда етишганлар. Худди вазн бобидаги изланишлар аруздаги жонли тилга энг мувофиқ ўлчовларни сайлаб ишлатишу аруз имкониятларини кенгайтиришдан бошлангани каби, ифода соҳасидаги изланишлар ҳам мумтоз шеъриятдаги поэтик образларга янгича мазмун юклашдан бошланди. Албатта, ўзгаришлар нисбатан қисқа вақт давомида ва шунга яраша шиддат билан кечди. Эҳтимол, шу сабабли ҳам қатъий ҳукм мақомидаги хулосалар чиқариш анча мушкулдир. Шунга қарамай, бир қарашдаёқ жадид шоирлари ижодида анъана ва янгилик нисбати турлича эканлиги кўзга ташланади: бирларида (Сиддиқий Ажзий, Мискин, Тавалло) анъана устувор, бошқаларининг ижодий тадрижида анъанавийликдан янгилик томон ўзгариш (Ҳамза, Авлоний), тағин бирларининг илк шеърий машқларидаёқ янгиликка мойиллик (Фитрат, Чўлпон) намоён бўлади. Менимча, шу таснифда “ўрта” мавқени эгаллаб турган шоирлар, хусусан, Авлоний ижоди ифодадаги анъана ва янгилик муносабатини кузатишга қулай материал беради. 1909 – 1916 йиллар давомида чоп этилган “Адабиёт ёхуд миллий шеърлар” мажмуасининг дастлабки жилдларида ифода жиҳатидан анъанавийлик кучли. Жумладан, шоир шеърларида “гул”, “булбул”, “хор”,

“мушк”, “ғилмон”, “сайд”, “сайёд” каби анъанавий поэтик образлар, “роҳи адам”, “фалак кажраф”, “мушки тотор”, “муҳри Сулаймон”, “фирдавси ғилмон” каби изофали бирикмалар кенг қўлланади. Шундай образларни истифода этган ҳолда “Айлама панду насиҳат нокаса беҳудаким, Қобилият бўлмаса, шарму ҳаёни истамас” [I,86] ёки “Олам ичра кўрмадим кизбу хиёнатдан бўлак, Меҳру шафқат ўрнига шахсий адоватдан бўлак” [I,89] тарзида жумла-мисралар тузилиши шоир мумтоз шеърият анъаналари заминида мустаҳкам турганини кўрсатади. Айни пайтда, Авлоний анъанавий образларга янги мазмун юклайди. Масалан:

Сўлди ғафлатдан жаҳон боғиндаги гул – ёримиз,

Хор ила тўлди гулистони Эрам – гулзоримиз [I,101], -

байтида “гул”, “хор”, “гулзор”, ва “гулистони Эрам” образлари жадидчилик ғояларига мос Ватан, миллат маъноларида қўлланган. Шунга мос равишда анъанавий булбул образида ҳам маъно силжиши содир бўлади: “Бўлди бизларға ватан бойқуш каби вайроналар, Учди гулзори ватандин булбули ҳушёримиз” [I,101]. Авлонийда булбул образи ҳам гулдаги мазмун ўзгаришига мос мазмун касб этади. Жумладан, “Садойи булбул” [I,151] шеърида булбул тилидан инсонларга мурожаат этилади, юртдаги номақбул ҳолатлар саналиб, бунинг учун уларнинг айбдор экани таъкидланади. Яъни бу шеърда булбул Ватанга муҳаббати чексиз, унинг ҳолини кўриб фиғон чекаётган зиёли образидир. Шунақа талқинлар борлиги учун ҳам сиртдан қараганда ошиқона шеърдек кўринган “Ҳижрони булбул” номли бошқа бир шеъридаги:

Бўлурман гулға ҳамдам деб, ўзини боғлатур дома,

Фидойи жон этар муштоқ чин дийдор ўлур булбул.

Кеча-кундуз қафасда, оҳ гул, деб айлаюр фарёд,

Омон бермас анга золим қафас, озор олур булбул [I,185], -

каби байтлар ҳам айни шу маънода тушунилади.

Авлоний мумтоз шеъриятдаги тамсилларни ҳам мазмунан ўз даври эҳтиёжларига мослаштиради. Жумладан, шоир болаларга қарата “Тараддуд бирла доим дур олинг дарёи мактабдин” [I,84] деганида, мумтоз шеъриятда кенг қўлланган “дур – ғаввос – денгиз” силсиласидан ўзига зарур мазмун ифодаси учун фойдаланади. Авлоний мумтоз поэтик образларни уларга анъанавий тарзда муҳрланиб қолган маънодан халос этишга интилаётгандек туюлади. Масалан: “Маю миносини тарк айласа ағёр, бизлар, оҳ, Ичиб жоми жаҳолатдан, ҳамиша зор – биз, миллат” [I,84]. Ушбу байтда мумтоз шоирларимиз тасаввуфий маъноларни ифода этиш учун қўллаган “май”, “жом” образлари реал мазмун касб этади. Яъни мумтоз шеърият эмблемага – муайян мазмуннинг турғун белгисига айлантирган бу образлар энди аслига қайтадики, бу, Авлоний мажмуага ёзган сўз бошида айтгани каби, ифодани соддалаштиришга интилиш натижасидир.

Таъкидлаш керакки, мумтоз шеъриятнинг ифодадаги анъаналарини давом эттирган ҳолда унга мазмуний янгиликлар киритишга интилиш ўзбек жадид шеъриятининг илк босқичларига хосдир. Кейинроқ, жадидларнинг ижтимоий фаоллиги ортган 10-йилларнинг ўрталарига яқин шеъриятда халқона оҳанг ва халқона ифодалар тобора кенгроқ ўрин эгаллай бошлайди. Негаки, давр кайфияти энди янгича ифодани янада ўткир тақозо этаётган, уни акс эттириш учун мумтоз шеъриятдаги образларни мазмунан янгилашнинг ўзи камлиқ қилаётган эди. Эҳтимол, шунинг учундир, илк ижодида мумтоз шеърият анъаналари доирасида қалам тебратган Ҳамза ҳам, Авлоний ҳам бу даврга келиб асосий эътиборни “миллий шеър”га қаратдилар. Ва шеъриятда энди образдан кўра хитоб кўпроқ эътибор топа бошлади.

Ташвиқий характердаги хитоба шеърлар ижтимоий жиҳатдан қанчалик катта аҳамиятга эга бўлмасин, бадиий жиҳатдан анча бўшлигини ҳам инкор этиб бўлмайди. Албатта, буни ижодкорларнинг ўзлари ҳам теран англашган. 1918 йилда ташкил топган “Чиғатой гурунги” ҳақида Чўлпон: “У жамиятга

мансуб кишилар тилни соддалаштирмак мақсадини асос қилиб ушлаганлари ҳолда ўзбек адабиётининг тугалланишига катта аҳамият бердилар. Тугалланатурған адабиёт чин адабиёт бўлмоғи керак. Шунинг учун адабий асарларга ҳақиқий қийматини бериб, адабиётга кира олмаған нарсаларни шафқатсиз суратда майдондан ҳайдай бошладилар”[1], - деб ёзгани бежиз эмас. Эътибор беринг, 1918 йилдаёқ “чин адабиёт”, яъни санъатга дохил адабиёт масаласи ўртага қўйилиб, “ўзбек адабиётини тугаллантириш” вазифаси олдинга сурилмоқда. Бу эса ижодкор зиёлиларнинг адабиётга восита дебгина қараши барҳам топиб, унга аввало санъат деб қараш устуворлашганидан далолатдир. Гурунг раҳнамоси ва назариётчиси Фитратнинг 1919 ёзган “Шеър ва шоирлик” мақоласида “етти саккиз сўзни белгили бир “вазн”да тизиб, кетинда белгили бир сўзни “қофия” қўймоқ билан шеър орасинда ердан кўккача айирма бордир”[2] дея таъкидлаши ҳам аслида шундан. Хўш, нима учун айнан 1918 йилга келиб “Чиғатой гурунги” томонидан “чин адабиёт” масаласи ўртага қўйилди? Бунинг ижтимоий омили, биринчи навбатда, жадидчиликнинг ҳаракат тактикаси ўзгарганидир. Февраль инқилоби даврида сиёсатга ўта фаол киришган жадидлар Октябрь тўнтариши ва сўнг Туркистон мухториятининг тугатилиши билан ундан четлашдилар. Ҳ.Олимжон бу ҳақда: “февраль инқилоби давридаги жонсарак уринишлари хаёлга айланган ўзбек буржуа зиёлилари бутун кучни маданий-адабий майдонга ташлади. Улар, тахминан, бутун газета ва журналларга ўринлашиб олдилар. Мактаб-маорифнинг асосий шаҳобчалари уларнинг қўлида қолди. Адабий майдон ва адабий ташкилотларга ўз чангалларини солиб, уларни миллатчилик мафкурасига хизмат қилдирдилар»[3], - деб ёзган эди. Албатта, бу шароитда воизликка ўрин қолмаган, энди айтмоқчи бўлганларини санъат йўли билан – образлар воситасидагина айтиш мумкин эди. Агар буни объектив омил деб қарасак, аҳамияти ундан асло кам бўлмаган субъектив –

[1] Чўлпон. Адабиёт надир.- Т.:1994.- .Б.
[2] Фитрат. Танланган асарлар. Т.: Маънавият. – Б.6.
[3] Ҳ.Олимжон. Асарлар мажмуаси. 5 жилдлик. 5-жилд. Т.:1972, 106-бет.

инсон омилини ҳам таъкидламоқ зарур. Бу, биринчидан, фаол ҳаракатдан узилган ижодкорларда мавжуд воқеликни эстетик идрок этиш имкони пайдо бўлгани. Яъни улар илгари воқеаларнинг ичида бўлса, энди воқеалар (воқелик) улар учун эстетик объектга айланди. Иккинчидан, улар ўзлари интилган орзуга тўла етган эмас, натижадан, содир бўлган ва бўлаётган ўзгаришлар моҳиятидан қониқмаган. Ва бу ҳолга муносабатни ифодалаш имкони чекланган, ўй-ҳисларни образли ифодалаш имконигина қолган. Буни Ҳ.Олимжоннинг "Ҳинд ихтилочилари" ва "Чин севиш драмалари ҳақида айтган қуйидаги гаплари ҳам тасдиқлайди: "Фитрат ўзининг қарашларини инқилобнинг биринчи-иккинчи йилларида ёзилган "Темур сағанаси"да ифода қилганидай очиқ ва яланғоч ифода қила олмайди (яъни, 1920 йилга келиб – У.Ҳ.), чунки ортиқ миллатчилик аксил инқилобининг қанотлари қирқила бошлаган ва миллатчилар Советларга қарши очиқдан-очиқ курашдан ниқобланишларга ўтган ва ўта бошлаган эдилар"[1]. Тўғри, Ҳ.Олимжон "ниқобланиш" деганида Фитрат "мавзуда Ҳиндистон ҳаётига кетса ҳам, мазмунда тамом Туркистонда қолгани"ни назарда тутади, бироқ бу гаплар умуман образлиликка ҳам дахлдор. Яна бир муҳим омил шу образлиликни қабул қилиш билан боғлиқ. Жадид адабиёти оммага қаратилганини, шоирлар ёзганлари "қора эл"га тушунарли бўлиши ҳақида кўп қайғурганларини айтдик. Албатта, бу борадаги саъй-ҳаракатлар Чўлпон шоир сифатида фаоллашган 20-йилларга келиб ўз самарасини берган эди. Шу сабабли ҳам 1920 йилда Чўлпон «Чин севиш»нинг саҳна талқини ҳақида ёза туриб: "Халқимиз буюк армонли, **соф адабий нарсалар**га ҳам тушуниб келадир. Бу ўзбек саҳнасининг зўр енгиши, **бундан фойдаланув керак** (таъкид бизники – У.Ҳ.)"[2],- деган эди. Кўряпмизки, шоир ўқувчи оммада анча-мунча бадиий дид шаклланиб қолганини эътироф этмоқда, бунинг эса образли тафаккур ривожининг муҳим шартларидан бири экани шубҳасиздир.

[1] Ҳ.Олимжон. Асарлар мажмуаси. 5 жилдлик. 5-жилд. Т.,1972, Б.111.
[2] Чўлпон. Адабиёт надир.- Т., 1994.- Б. 75.

Юқоридаги ижтимоий-руҳий омиллар туфайли Фитрат, А.Қодирий, Чўлпон сингари ижодкорлар фитратидаги санъаткорлик бор бўйини кўрсатди. Биз санъат ҳодисаси деб қарайдиган илк ўзбек романи “Ўтган кунлар”, Фитратнинг қатор драмалари, Чўлпоннинг кўплаб гўзал шеърлари шундай омиллар маҳсулидир.

Чўлпоннинг лирик ижоди шеъриятимиздаги поэтик ифодани янгилаш бобидаги изланишларнинг самараларини ўзида мужассам ифода этди. Аввало айтиш керакки, Чўлпон шеъриятида, устози Фитрат талаб қилганидек, “кишиларнинг қонини қайнатғучи, сингирларини ўйнатғучи, миясини титратғучи, сезгусини қўзғатғучи бир куч, маънавий бир куч бор. Шундай бир кучи бўлмаган сўз “вазн” ва “қофия”си бўлсун, шеър бўлолмайди”[1]. Бу кучнинг манбаи энг аввал шоир учун ижтимоий дард чинакам шахсий дардга айланганида. Лекин шугина эмас. Чунки миллату юрт дардини бу даражада шахсийлантирган зиёлилар кўп бўлган. Яна бир муҳим омил Чўлпоннинг Фитрат назарда тутган маънавий кучга эга сўзларни, ифодани топа билганидадир. Аввало шуки, Чўлпон ҳам янгича мазмунни ифодалаш учун мумтоз поэтик образлардан фойдаланди (“Қаландар ишқи”). Табиийки, бу борада Чўлпоннинг имконияти катта авлод жадид шоирларига қараганда кенгроқ бўлган. Чунки катта авлод, Авлоний мисолида кўрганимиздек, бу борадаги изланишларни анча илгари бошлаган, яъни Чўлпонда “ёр”, “ошиқ”, “ишқ” каби образларга янгича мазмун юклаши учун ҳам, ўқувчиларнинг буни идрок этишлари учун ҳам замин ҳозирланиб бўлган эди. Чўлпон билан шеъриятга “мен” қайта кириб келди. Агар жадид шеърияти кўпроқ мафкура номидан (яъни “биз” номидан) сўзлаган бўлса, Чўлпон воқеликни кўнгил призмасидан ўтказиб берди – ўз дардини ўз сўзи билан ифодалашга интилди. Шу боис ҳам унинг поэтик образлари ранг-баранг, зеро, турланиб турган воқелик ва шоир кўнгли турфа образларга етарли материал беради. Даврни кўнглида яшатиб яшаётган шоирнинг қувончу ташвиши, орзу-армонларию

[1] Фитрат. Шеър ва шоирлик.// Мулоқот.- 1996.- №4.- Б.52

исёни янгича поэтик образларни дунёга келтирди. Дейлик, 20-йилларнинг биринчи ярмидаги шиддат “денгиз”, “пўртана”, тўлқин” каби образларга доялик қилган бўлса, шоир дилида ардоқлаган орзу-мақсад “юлдуз”, ҳаётнинг маъниси бўлган кураш “йўл”, ўзи ва ҳаммаслаклари “йўлчи” образларида ифода этилди. Унинг шеърларида ҳамма ҳар кун кўриб турган нарсалар сермаъно поэтик образларга айланди: “булут”, “қора булут”, “баҳор”, “қиш”, “қор”, “совуқ”, “қуёш”, “қиздирғучи қуёш”, “юлдуз”, “қуш”, “қарға” ва бошқ. Чўлпонни ўз вақтида символист шоир деб аташгани бежиз эмас, албатта. Лекин Чўлпон символизми реал заминда туради, чунки рамзлари – образлари ҳаётдан, табиатдан олингандир. Шу боис ҳам шоир “Қушнинг ҳадиги”ни тасвирлаш орқали жамиятда эрксизлик кучаяётгани, “Бинафша” орқали инсон қадрию шаъни топталаётгани, “сомон парча” орқали жамиятда шахслик мақоми бекор бўлаётгани ҳақидаги ташвишу аламларини ифодалай олди. Яъни у чинакам санъаткор сифатида аналогиялар ёрдамида образли тафаккур қилди ва шу туфайли ҳам ўз ижоди билан шеъриятни санъат томон бурди.

Эндигина санъат томон бурилган ўзбек шеъриятида 20-йилларнинг ўрталаридан кейин яна риторика, ташвиқий-хитоба шеърлар салмоғи ортиб борди. Бу шеъриятга кириб келган ёш бўғин шоирлар фаолияти билан боғлиқ эди. Сирасини айтганда, мазкур ҳодиса жадид маърифатчилик шеърияти анъаналарининг тамомила бошқа мафкуравий асосдаги давоми эди. Худди жадидлар каби, 20-йиллар авлоди шеъриятни минбарга айлантирди – ундан туриб кенг оммага мурожаат этди, мухолифат билан даҳанаки мафкуравий кураш олиб борди. Табиийки, худди жадид шоирларида кўрганимиз каби шўро хитоба шеъриятида ҳам ишонтириш ва ўз измига солиш мақсадлари устуворлашди. Шу сабаб унда ҳам образлиликдан кўра риторик приёмлар аҳамиятлироқ бўлди: эҳтиросли хитобу сўроқлар, синтактик ва тематик параллелизмлар, градация, климакс, амплификация сингари такрор кўринишлари кенг қўлланди. Ҳ.Олимжон шеърияти ҳақида тўхталаркан,

Ойбек бу тўғрида шундай дейди: “Шеър гўё декламацияга мўлжалланади, сўз гўё нотиқнинг адил, дабдабадор, оташин нутқи услубида терилади. Шеърда кўпроқ хитоб, такрор ва тасдиқлаш авж олади... Поэзияда бадиий фикр, образ ўрнини жўшқин нотиқлик ва уқдириш эгаллайди”[1]. Тўғри, Ойбек бу ҳолни рус совет шоирлари, хусусан, Маяковский таъсири билан изоҳлаган. Албатта, Ойбекдек олим бунинг миллий шеъриятимиздаги илдизларини яхши билган, лекин у жадид шеъриятининг анъаналари ҳақида гапира олмас эди.

Айни чоғда, хитоба шеърларда ўрни билан уларнинг мазмун-руҳига мос образлар ҳам қўлланди. Масалан, Ғафур Ғулом шеъридан:

Жабҳа бўйлаб оғир кураш
тинмай оқади.
Қум кесакдан кўп бемадор қирғоқлар
Ўприлади, увалади,
Даҳшат – тантана,
Ҳайқиради бўйдоқ қаҳқаҳа билан пўртана.
Гирдобларга учраб қолган, йиртиқ елканли
бир синиқ кема
Бир бешикдай чайқалади
пассажирларин
қалблари каби,
Эшкак қўлдан чиққан, умид қуйруққа,
Пассажирлар жавдиратиб
телба кўзларин
солар йироққа;
Ў... ҳў... поёнсиз, кўринмас соҳил
Ё нажот – илдиз.
Аллақайда бир тўда ит тўлқинга қарши
увулламоқда,

[1] Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. 14-том.- Т., 1979.- Б.199

Бир яқинлик сезиб бундан, пасажжир қалби

шувулламоқда.[I,69]

Келтирилган парчадаги поэтик образлар орқали Ғ.Ғулом жамиятда авжга минган синфий кураш манзараларини чизади. Эътибор беринг, шоир билан тасвир объекти орасида эстетик масофа сақланмаган, шу боис шеър тенденциозлик касб этади: “бўйдоқ қаҳқаҳа билан ҳайқираётган пўртана” ҳам, мухолиф синфларнинг қўлидан “эшкак чиққан”и ҳам қониқиш билан чизилади. Қониқиш синфий душманнинг йўқликка маҳкумлиги, улар учун нажот – соҳил кўринмаётгани, хайрихоҳ “увуллаётган итлар”нинг чиранишлари ҳам бекор – “ит ҳурару карвон ўтар” эканлигидан келади. Ғоявий томонига кўз юмган ҳолда холис қарасак, Ғ.Ғулом жамиятда юз бериб турган вазиятни образлар орқали моҳирона тасвирлаганини тан олишга тўғри келади. Бироқ бу гап фақат шу парчага нисбатан тўғри, чунки кейин ўша синфий душман – муштумзўрлар ҳақида яланғоч тарзда:

“Кўпчиликда йўқ баракат –

Коллектив бўлманг,

Пахтакорлар хор”, –

дейди тинмай кеча-кундуз қилиб ҳаракат,

иғво тарқатар;

Баъзан бузар алмазада пахта майдонин,

ёқар хирмонин [I,69], –

қабилидаги мисралар тизилади. Бунинг оқибатида шеърнинг бошланишидаги яхшигина образлилик хиралашади, поэтик образлар бадиий образга хос сермаънолик, универсаллик, тугалланмаганлик хусусиятлари йўқотади ва аниқ бир маънога боғланиб қолади. Маъно эса бевосита шеър ёзилган давр билан боғлиқ, бу эса бадиий образнинг публицистик-иллюстратив образга хос хусусиятлар касб этишига олиб келади. Сирасини айтганда, бу ҳол нафақат Ғ.Ғулом, балки Ҳ.Олимжон, Ойбек, У.Носир каби шоирларнинг ижтимоий мавзуларда ёзилган аксарият шеърларига хос хусусиятдир. Ҳатто,

бундай шеърларни ўқиганда баъзан шоир бадиий ижод билан эмас, шеър воситасида ижтимоий-сиёсий фаолият билан машғулдек туюлади. Албатта, мазкур ҳол, бир томондан, даврнинг ижтимоий кайфияти, шўро ҳукумати адабиёт соҳасида юритган сиёсат каби объектив омиллар билан, иккинчи томондан, субъектив, яъни ёш ижодкорлар учун воқелик эстетик идрокдан кўра кўпроқ амалий фаолият предмети бўлгани, улар эстетик идрокка ҳали руҳан тайёр бўлмаганлари билан боғлиқдир.

Ижтимоий поэзия билан бир қаторда 20-йиллар авлоди ижодий фолиятида соф лирика – кўнгил шеърияти ҳам алоҳида бир қатлам-йўналиш сифатида мавжуд бўлдики, бунинг етакчи омиллари сифатида адабий анъана ва адабий таъсирни кўрсатиш мумкин. Адабий анъана деганда, мен энг аввал Чўлпон шеъриятини назарда тутаман. Яъни Чўлпон бошлаб берган янгича поэтик ифода таъсири, ўзаро ғоявий зиддият кўламидан қатъи назар, кейинги авлодга мансуб шоирларнинг барчасида кўринади. Майли, уларнинг бирлари Чўлпонни инкор қилди, бирлари тушунишга интилди, лекин қай кўринишда бўлмасин, Чўлпон шеърияти билан диалогик алоқада бўлди. Жумладан, образлар тизими. Масалан, Ойбекнинг илк ижодида Чўлпонда кенг ишланган “йўл”, “амал”, “тилак”, “юлдуз”, “денгиз”, “тўлқин” поэтик образлар кенг қўлланади (“Ёш йўлчи”, “Турмуш йўлида”, “Саҳрода”, “Юлдузга боқаркан”, “Олтин юлдуз”, “Турмуш денгизи”). Ёш шоир “куз”, “баҳор”, “қиш” образларига Чўлпондаги каби маъно-кайфиятни сингдиради (“Куз ва қиз”, “Куз сезгиси”). Шунингдек, ёш Ойбекдаги “Нечун сенинг юзларингда Қайғу алам ўти тошар?” (“Ўзбек қизига”), “Босиқ уйлар йиқиқ томлар устида...” (“Кеча туйғуси”), “Эй кенг тоғлар, гўзал тоғлар! Шарқда нечун қурмиш боғлар?” (“Шарқ мазлумларига”) каби ўнлаб мисралари Чўлпон таъсирини яққол намоён этади. Чўлпон шеърияти билан худди шундай диалогик алоқа изларини Ҳ.Олимжон, У.Носир шеърларида ҳам кўплаб кузатиш мумкин. Фикримча, бу ҳолни фақат таъсир эмас, анъана деб ҳисоблаш тўғри бўлади. Нега деганда, бу вақтга келиб Чўлпон шеъриятимизда қарийб чорак аср

давомида кечган поэтик янгиланиш йўлидаги изланишларни мужассам этди, яъни энди янги шеърият анъаналари қарор топиб улгурган эди.

Адабий таъсирга келсак, яна Ойбекка мурожаат қилиш ўринли бўлади. Ойбек янги турк шеърияти билан танишиб: “Муҳим ва мураккаб нарсалар ҳақида соддагина қилиб сўз айтиш мумкин экан. Қалбни забт этган ҳис-туйғуларни, чуқур лиризмни ифода этмоқ учун дабдабали шакл шарт эмас. Ахир кўнгил қўйган қизга “севаман” деб айтмоқ учун беқасам тўн кийиб келиш зарур эмас-ку”[1], - деган хулосага келганини эътироф этади. Шоир бу хулосага Бокуда чоп этилган янги турк шеърияти намуналари билан танишгач келганини айтади. Эҳтимол, агар имкони бўлганида, Ойбек янги турк шеъриятига Чўлпон орқали яқинлашганини ҳам айтган бўларди. Майли, ҳозир бу муҳим эмас. Муҳими, бу Ойбек мансуб авлод ҳам худди ўзидан катта авлод сингари янги турк шеъриятидан бахраманд бўлиш имконига эга бўлганини кўрсатади.

Шу ўринда рус шеъриятининг, хусусан, шу йилларда кенг оммалашган Пушкин, Лермонтов, Некрасов каби шоирлар таъсирини ҳам алоҳида таъкидлаш зарур. Гарчи ҳозирда бу омил ҳақида камроқ гапирилаётган бўлса-да, бу авлодга, шеъриятимиз ифода имконларининг кенгайишига рус шеъриятининг таъсири жуда катта бўлганлиги инкор қилиб бўлмайдиган ҳақиқатдир. Яна бир томони, бу авлод шоирлари амалга оширган Пушкин, Лермонтов, Некрасовлардан таржималар ҳам уларнинг оригинал ижодига таъсирсиз қолмаган. Ниҳоят, бу авлод шоирларининг бир қисми турли сабаблар билан собиқ иттифоқнинг Москва, Ленинград каби маданий марказларида маълум вақт яшаганлар. Ва албатта, улар қайноқ адабий муҳитдаги янгиликлардан, ўқувчилар орасида машҳур шоирлар ижодидан хабардор бўлганлар. Шу сабабли ҳам, масалан, маълум вақт Ленинградда таҳсил олган Ойбек рус шоири Блок “асосий поэтик муҳаббатим бўлиб қолди” дея эътироф этади. Ёш Ойбекни “Блок мисраларининг ҳар бири

[1] Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. 14- том.- Т.1979.- Б.284

лиризмга тўлиқлиги, ҳар бир сўзда унинг маънавий олами сезилиб туриши ҳайратда қолдиради". Эътиборлиси шуки, Ойбекни биринчи галда Блок шеъриятининг бадиий жозибаси мафтун этган: "Блок ҳаётнинг ҳар бир лаҳзасини ўз асарларида абадийлаштира олар, шунинг учун ҳам уларни ўқиганда, ўзингизни ана шу мангуликнинг қучоғида ҳис этардингиз. Айтмоқчи, Блок асарларида ўз кайфиятини аниқ фикрга ва равшан манзарага айлантирмайди, кайфияти кайфиятлигича қолади, бироқ шунда ҳам унинг ана шу кайфияти лиризм ва образлиликка тўлиқ бўлади"[1]. Шу ҳайрат ва таъсирланиш самараси ўлароқ "Кўнгил найлари"га кирган шеърларнинг аксариятида "ҳаётнинг ҳар бир лаҳзасини абадийлаштириш"га, "лиризм ва образлиликка тўлиқ" кайфиятни ифодалашга интилиш кузатилади. Бунга биргина шеър мисолида амин бўлиш мумкин:

Икки ёнда оғочлар,
Йўл узун ипак лента...
Мудрар тилсиз япроқлар,
Кезаркан битта-битта.

Баъзан у ёқ-бу ёқдан
Бир қиз кулиши учар,
Титраб бўшлиқда бир он
Сокин кечани қучар.

Япроқлар орасидан
Сўнгра ой мўралайди.
Ҳаёт нашъаси билан
Шунда юрак ўйнайди. [I,144]

[1] Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. 14- том.- Т.1979.- Б.285

Шуниси эътиборлики, муайян руҳ-кайфиятни ифодалаш учун манзара чизиш, бошқача айтсак, тасвирий (визуал) образлар яратишга интилиш 20-30-йиллар шеъриятида анча кенг кузатилади. Мана, масалан, Ҳ.Олимжондан:

Қуёш чиқар, тўр ёяр
Оқар олтин тутунлар.
Кўчалар қизар, куяр...
Шундай бошланар кунлар.

Ғижирлар кичик эшик,
Чиқар қизил кашшоф қиз,
Ёмғир ювган япроқдек
Жонли, тирик ва тетик. [I,79]

Бу каби визуал образлар яратишга мойиллик кучайиши баробарида поэтик образнинг хом ашё базаси бениҳоя кенгайди. Зеро, энди атрофни қуршаб турган воқеликнинг парчалари: нарса-буюмлар, воқеа-ҳодисалар, ҳолатлар, инсонлару маҳлуқот – барининг шоир кўнгил призмасидан ўтиб образга айланиши ва шоир кўнглини ифодалаши мумкин бўлди. Албатта, бу шеъриятда реалистик тенденциянинг кучайиши билан боғлиқ. Мазкур тенденция эса лисоний ифоданинг соддалашуви билан параллел кечди ва натижада ўзбек шеърияти поэтик образлар тизимининг янгиланиши ва бойишига замин бўлди.

Ўзбек шеъриятида реалистик тасвир тенденцияси билан бир қаторда кузатилган яна бир ҳолатни, менимча, Чўлпон бошлаб берган символистик тасвир анъанасининг давоми ўлароқ тушуниш мумкин. Маълумки, шоир учун кўнглидагини қоғозга тўкиш, ўйлаганини айтиш нафас олмоқ каби табиий бир эҳтиёж. Бироқ бошқа томони, шоир табиати билан боғлиқ бу эҳтиёж билан бирга унинг қондирилишига монелик қилувчи омиллар (маънавий-ахлоқий, ижтимоий-сиёсий) ҳам ҳамиша мавжуд. Айни ҳол эҳтиёжни қондириш йўлини излашга ундайди, буни ижодий-руҳий заруратга

айлантиради. Яъни ижодий-руҳий зарурат ва ижтимоий шарт-шароитлар келтириб чиқарган турли тўсиқлар орасидаги зиддият шоирнинг аналогиялар асосида, рамз ва метафоралар воситасида фикрлашига туртки беради. Ўз вақтида Чўлпон дилидагини “йўлини қилиб айтиш”га (Д.Қуронов) ҳаракат қилгани каби, масалан, 20-йиллар авлоди ижодида ҳам дилидагини ифодалаш учун турли йўллар излаш кузатилади. Жумладан, Ойбекнинг “Наъматак” шеъридаги “бир туп наъматак”, “ваҳший қоялар”, “бир тутам оқ гул”, “қуёш” образлари орқали мустабид жамиятдаги санъаткор қисмати ва миссияси ҳақида фикр юритилади. Айни чоқда, бу рамзий маънонинг ифода этилиши шеърнинг юзада турган маъносига ҳеч путур етказмайди – табиат манзараси ўз аслига содиқ ҳолда чизилаверади. Албатта, бу символизмга хос ифода йўли. Лекин бу билан Ойбек символист бўлиб қолмайди. Чунки, биринчидан, рамзлар орқали ифодалаш адабиётнинг азалий усулларидан бири. Иккинчидан, Ойбек жуда ҳурмат қилган Блок символист шоир бўлгани ҳам маълум. Бу эса Ойбек нафақат реалистик, балки ўз даври адабиёти ва санъатидаги бошқа йўналишларни ҳам ижодий ўзлаштиргани, ўз ижодий фаолиятида уларни синтезлаштиртшга ҳаракат қилганини кўрсатади. Дарвоқе, Ойбекнинг “Кўнгил найлари” тўпламига кирган кўплаб манзара шеърларда импрессионистик тасвир – оний ҳолат ва шу оний ҳолатдан туғилган оний таассуротни ўз ҳолича муҳрлаб қўйишга ҳаракат борлиги ҳам бу фикрни тасдиқ этади.

Ҳ.Олимжон “Офелиянинг ўлими” шеърида бироз ўзгача йўлдан боради. “Наъматак”дан фарқли ўлароқ, бу шеър символистик характерда эмас. У спектакльдан олинган таассурот тарзида ёзилганки, бу таассурот назаримда шоир кўнглидаги бўҳронлар билан муштараклик касб этади. Ҳ.Олимжон ижодида 30-йилларнинг ўрталаридан бошлаб асосан “кўнгил шеърияти” намуналарини яратилгани, бунинг омилларидан бири социалистик ғояга нисбатан тараддудланиш пайдо бўлгани эканини аввал айтдик. Агар шеър

ёзилган пайтдаги шоир руҳ-кайфиятини шу тараддудланиш билан боғлиқ ҳолда тушунсак, дастлабки мисралар ўзгача мазмун-моҳият касб этади:

Орзунг бор куйлашга, лекин қалбингдан
Тарқалар бир маъюс ва ғамгин сазо.
Қўйнингда бир қучоқ оқ ва нафис гул,
Лекин руҳинг тўла мотам ва азо.

Аввало шуки, “Офелиянинг ўлими” шеъри билан “Наъматак” шеъри бир вақтда – 1936 йилда ёзилган. Яъни иккиси ҳам бир давр-кайфият маҳсули, уларнинг орасида диалогик алоқа борлиги шубҳасиз. Ҳ.Олимжон юқорида келтирилган тўрт мисрани шеърнинг алоҳида композицион қисми (шеър 4 қисмга бўлинган) сифатида ажратганки, у шеърнинг руҳ-мазмунини мухтасар ифода этади. Ҳеч шубҳасиз, шеър спектаклдан олинган таассурот маҳсули, лекин ўша таассурот шоир дилидаги дардга ҳамоҳанг бўлгани учунгина шеърга дўнгани ҳам шубҳасиз. Яъни куйлаш орзуси бўлгани ҳолда қалбидан “маъюс ва ғамгин садо”гина таралаётган шоир Офелияда ўз қисматдошини кўради. Энди оппоқ либосдаги телбаваш қизнинг қўйнида “бир қучоқ оқ ва нафис” гул тутиб саҳнага чиқиб келиши билан ваҳший қоялар орасидаги наъматакнинг бир тутам оқ гулни қуёшга тутишини қиёсланг. Айтаманки, Ҳ.Олимжон Офелияда, Ойбек наъматакда ўз қисматдошини кўриши, иккала манзаранинг моҳиятан ўхшашлиги бекорга эмас, бу давр руҳ-кайфиятидаги умумийлик, муштараклик билан изоҳланади. Иккала шоир ҳам шу руҳ-кайфиятни, ўзини ўртаган дардни ифода этишга йўл излайди, бунинг учун эса бири рамзийликдан, бириси эса метафорикликдан фойдаланади.

Маълум бўлдики, ўзбек шеъриятида поэтик ифоданинг янгиланиши бир неча босқичларни ўз ичига олган жараён экан. **Биринчи босқич**да мумтоз шарқ шеъриятидаги поэтик образларни янгича мазмун юклаган ҳолда истифода этиш, шеърият тилини жонли тилга яқинлаштириш кузатилди. **Иккинчи босқич**да, жамиятда ўзгариш зарурати етилгани ва бунинг тобора кенг идрок этила бошлагани билан боғлиқ ҳолда шеъриятда ташвиқийлик

биринчи планга чиқди – шеър кенг оммага қаратилган нутқ шаклини олди, унда образлиликдан кўра риторик восита ва усуллар аҳамияти ортди. Шу билан бирга, ижтимоий йўналтирилган ташвиқий шеърият миллатни уйғотиш учун миллий турмуш манзараларини чизди – тасвирда реалистик тамойиллар кучайди. **Учинчи босқич** воизлик шеъриятининг вақти ўтгани (унга зарурат ва имкон қолмагани) ва “чин адабиёт” заруратининг идрок этилиши натижаси сифатида бошланиб, реалистик асосдаги янги образлиликнинг шаклланиши билан характерланади. Ижтимоий-сиёсий вазиятнинг ўзгариши ва шўро адабиёти катта авлод шоирларининг майдонга кириши билан поэтик тафаккур оқимида бўлиниш кузатилади: янги авлод ижодий фаолиятининг бошланишида жадид воизлик шеърияти анъаналарини давом эттириб, шеъриятни ғоявий кураш майдонига айлантирди ва “чин адабиёт” йўлига кирган жадид адабиётининг кенжа авлодига мухолифат мавқеида турди. Мухолифат маҳв этилгач эса, айни шундай бўлиниш уларнинг ўз ижодий фаолиятида содир бўлди. Негаки, бир томондан, улар майдонда ёлғиз қолиб, қирққа чиқмасларидан классикларга айланишган. Бу эса шўро ҳукуматининг адабиёт соҳасидаги сиёсатини ўтказиш вазифаси кўпроқ уларнинг зиммасига тушади демак, яъни улар ўз истеъдодларини шўро мафкурасига хизмат қилдиришга мажбур. Иккинчи томондан, ижодий тажрибанинг ортиши билан яна “чин адабиёт” масаласи ўртага тушади, ҳаётий тажрибанинг ортиши эса юз бераётган ҳодисалар моҳиятини теранроқ англаш имконини беради. Шу икки омил уларнинг ижодида образлиликнинг кучайиши, рамзий ва метафорик ифоданинг пайдо бўлиши ва қарор топишига олиб келди.

Юқоридаги учта босқич ва кейинги қоришиқ ҳолатни мухтасар тарзда такрорлаганим бекорга эмас. Гап шундаки, шу босқичларга хос деб кўрсатилган хусусиятлар ўзбек шеъриятида XX аср охирига (80-йиллардан бошлаб кузатилган модернизм таъсирини истисно этган ҳолда) қадар мавжуд бўлди. Жумладан, Чустий, Чархий, Ҳабибий каби ғазалнавис шоирлардан

тортиб “Ёшлик девони”ни тузган Э.Воҳидов, кайфияти тусаганда бешта-тўртта ғазаллар ҳам битган кейинги шоирларимиз – булар анъанавий поэтик образлар ва ифода шаклларидан фойдаландилар. Ёки хитоба шеърлар, уларга хос ифода ҳам ўрни билан деярли барча шоирларимиз ижодида учраб туради. Хусусан, мен А.Ориповнинг “Маломат тошлари”, “Сўнгги уруш”, “Тунислик бола”; Ш.Раҳмоннинг “Туркийлар”, У.Азимнинг “Роса қирқ ёшингда тўхтадинг, юрак”, “Ўзбек аёли ҳақида очерк” каби қатор шеърларни хитоба шеърларнинг яхши намуналарига мисол тарзида кўрсатган бўлардим. Шу билан бирга, то 90-йилларга қадар ҳам ҳар бир шеърий тўпламга албатта киритилиши шарт бўлган партия-ҳукумат ёки доҳийлар мадҳига бағишланган минглаб шеърий битиклар, туман газеталаридан бошлаб то марказий нашрлар саҳифалари учун махсус ёзилган календарь шеърлар урчигандан урчиди. Табиийки, уларнинг аксариятини шеъриятга дахлдор деб санаш хато бўлади. Албатта, бу айтганларим ижтимоий поэзиянинг гўзал намунаси деб эътироф этилувчи қатор хитоба шеърларнинг аҳамиятини, улар конкрет даврнинг лирик-публицистик характердаги бадиий ҳужжати бўлиб қолганини асло инкор қилмайди.

60-йиллардан бошлаб кўнгил-ҳол изҳорига кўпроқ эътибор қилган шеъриятимизда образли тафаккур устуворлашди, бу вақтга келиб ўзбек шеърияти турфа ҳис-кечинмаларни ифодалашга қодир поэтик образлар хазинасига эга бўлди ва бу ганжина муттасил бойитиб борилди. Зеро, 60-йиллардан бошлаб бадиий асарни баҳолашда ижодий индивидуаллик масаласига, санъаткорнинг оламни қай тарзда кўришию ўй-ҳисларини қай йўсин ифодалай олишига кўпроқ эътибор қаратила бошлади. Шундай баҳолаш мезонлари қўйилган ва диди юксалган шеърхонга мурожаат этаётганини мудом ҳис этиб турган А.Орипов, Э.Воҳидов, Р.Парфи, Ш.Раҳмон, Х.Даврон, У.Азим каби шоирларнинг ҳар бири дунёни ўзича кўриш, ўзича идрок этиш ва англам-ҳисларини ўзига хос поэтик образлар орқали ифодалашга интилдилар. Мен бу ўринда мазкур шоирлардаги умуман

образлилик ҳақида эмас, давр руҳ-кайфиятини ўзлари истагандек (яъни чекловларни четлаб ўтган ҳолда) ифодалашга имкон берган образлар ҳақида тўхталмоқчиман. Масалан, А.Орипов ижтимоий ҳаёт оқимида туғилган ўй-кайфиятни баҳор кунларидаги кузнинг ҳавоси (“Баҳор кунларида кузнинг ҳавоси”), умрини кўлмак бир ҳовузда ушоқ еб ўтказаётган тилла балиқча (“Тилла балиқча”), куч-қудратига ярашига мақсади бўлмаган бургут (“Бургут”) каби образларда; Э.Воҳидов ижтимоий ҳаёт носозликларини Матмусанинг ҳангомаларида; Х.Даврон айтмоқчи бўлган-у айтмоқ имконсиз гапларини тарих лавҳаларини чизиш орқали (“Абулҳай сўзи”, “Верешчагин”, “Тютчев ўлими”) ифода этадилар. Албатта, саноғимиз мукаммал эмас, бунинг учун шоирларни ҳам, образларни ҳам узоқ санашга тўғри келади. Лекин мақсад бу эмас. Муддао янги ўзбек шеъриятидаги поэтик ифода имкониятларининг кенгайиши узлуксиз бир жараён сифатида кечганига эътиборни қаратиш. Кузатишларимиз, бир томондан, Чўлпонда асосан қарор топиб улгурган янгича ифода шакллари аср адоғига қадар муттасил бойиш, ривожланишда бўлганини, иккинчи томондан, бу образлар ўзаро алоқада эканлигини кўрсатади. Масалан, қуйидаги силсилага эътибор беринг: “кўклам соғинчи” (Чўлпон) – “оппоқ бўлиб гуллаган бир туп ўрик” (Ҳ.Олимжон) – “баҳор соғинчи” (“Сен баҳорни соғинмадингми?”) ва “баҳор кунларидаги кузнинг ҳавоси” (А.Орипов). Албатта, бу орага яна Ойбек ёки бошқа шоирлар яратган образларни ҳам жойлаштириш мумкин, лекин бунга зарурат йўқ. Муҳими, мазкур силсиланинг ўзиёқ янги ўзбек шеъриятида образли ифода контексти мавжудлигини, бу контекстда поэтик образлар бир-бирларини тўлдириб, изоҳлаб, мазмунан бойитиб келишини кўрсатади. Шунга ўхшаш диалогик алоқа “бинафша” (Чўлпон) билан “гунафша” ва “наъматак” (Ойбек) орасида ёхуд “Офелиянинг ўлими” шеъри билан У.Азимнинг “Театр” туркуми орасида ҳам кузатилиши мумкин.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, шеъриятимизда XX аср бошларидан кузатилувчи поэтик ифодани янгилаш йўлидаги ижодий изланишлар ҳамиша

ҳам бир текис кечмагани, бу жараёнда турли эврилишлар содир бўлганига қарамай, бадиий тафаккур тадрижи изчиллик ва бутунлик хусусиятини сақлаб қолгандир. Бу эса ижод табиатига номувофиқ ижтимоий-сиёсий шароиту кескин ғоявий курашларга, яккаҳоким мафкура тазйиқларига қарамай бадиий тафаккур тадрижи анъана ва янгилик, ворисийлик қонунларига асосан амалга ошганини кўрсатади.

3.3. Лирик субъект эврилишлари

Лириканинг тасвир предмети ҳис-туйғу, кечинма эканлиги, худди шу нарса уни тур сифатида ўзига хослигини белгилаши кўпчилик томонидан эътироф этилган ҳақиқат саналади. Тасвирланаётган кечинма эгаси – лирик субъект ҳақида гап кетганида эса биринчи галда шоирнинг ўзи ёдга келади. Тўғри таъкидлаймизки, ҳатто шеърда бирон бир нарса-ҳодиса тавсиф қилинган ёки воқеанинг мағзи баён қилинган бўлса ҳам, унинг туб заминида қалб кечинмалари тасвирланади, кечинманинг эгаси эса шоирнинг ўзи. Хуллас, лирикада кечинмани у ёки бу тарзда шоирнинг ўзи билан боғлаш биз учун одатий ҳол, исботлаш зарурати бўлмаган ҳақиқатга айланган. Ва бу ҳақиқат жуда қадимда, антик давр файласуфлари томониданоқ кашф этилган. Жумладан, Афлотун “поэзия ва миф яратишнинг бир тури тўлалигича тақлиддан таркиб топади — бу... трагедия ва комедия; бошқа бир тури шоир ўзи айтган гаплардан иборат — буни дифирамбларда кўриш мумкин”[1] дейди. Яъни Афлотун лирика таърифида нутқ эгасини асос қилиб олади. Арасту эса поэзия турларига тўхталиб, “автор воқеаларга аралашмай ҳикоя қилиши... бутун ҳикоя давомида автор ўзлигича қолиши ёхуд барча акс эттирилувчи шахсларни гавдалантириши мумкин”[2] деганида, муаллифнинг ўзлигича қолган ҳолда акс эттириши (тақлид қилиши)ни асосий фарқловчи белги деб олади. Гегель бўлса лирикани эпосга қарши қўйган ҳолда таърифларкан, унинг мазмунан субъектив, объекти “ички олам, тафаккур этаётган ва ҳис қилаётган қалб”, ягона шакли ва пировард мақсади субъектнинг лисоний ифодаси эканлигини таъкидлайди[3]. Белинский лирикани “субъективлик салтанати” деб атаркан, унда “шоир шахси биринчи планда” туриши, ўқувчи ҳамма нарсани фақат шоир шахсияти орқали қабул қилиши ва тушунишини

[1] Д.Қуронов, Б.Раҳмонов. Ғарб адабий танқидий тафаккури тарихи очерклари.- Т., Фан. 2007.- Б.
[2] Шу китоб.- Б.
[3] Хрестоматия по теории литературы.- М.,1982.- С.179

айтади[1]. Лирика табиати ҳақида ҳозирда мавжуд адабиётшуносликка оид ишлар, дарслигу луғатлардаги назарий қарашлар ҳам юқоридагилардан ўсиб чиқади ва моҳият эътибори билан улардан катта фарқ қилмайди. Яхши маълум, адабий-назарий қарашлар, одатда, ҳамиша бадиий ижод амалиётидан ортда қолади. Зеро, у ўзининг назарий қоидаю таърифларини бадиий ижод амалиётининг натижаларини ўрганиш ва умумлаштириш асосида ишлаб чиқади. Бироқ, барибир, лирика масаласида адабиёт назариясининг анча ортда қолганини таъкидлаб айтиш керак, чунки лирика, ҳеч бўлмаса ўзбек шеърияти мисолида олиб қарасак ҳам, сўнгги юз йил давомида мисли кўрилмаган даражада ўзгарганини инкор этиб бўлмайди.

Мазкур ўзгаришлар сирасида энг муҳими, менимча, лирик субъект тушунчасининг кенгайишидадир. Албатта, лирик субъект деганда шеърдаги кечинманинг эгаси, унда ифодаланаётган ҳис-туйғую ўй-фикрларнинг кимга тегишли эканлиги назарда тутилади. Ўзбек шеъриятининг кейинги юз йиллик тарихига назар солинса, бу масалада жиддий ўзгаришлар юз берганини кўриш мумкин. Аввало, XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистонда юзага келган ижтимоий-тарихий шарт-шароитлар шахс мақомини ўзгартирганини яна бир карра айтишга тўғри келади. Бунинг адабиётдаги инъикоси ҳам шунга мос: бадиий ижодда индивид роли кучайди, санъаткорнинг ўзига хос нигоҳи, маънавий олами, руҳий имконларининг кўлами, ўзига хос ифодаси – бир сўз билан айтганда, ижодий индивидуалликнинг қиммати муттасил ортиб, бу нарса ижодкорларнинг ўзлари томонидан тобора теран англаниб борди.

Мумтоз шеъриятимизга нисбатан лирик қаҳрамон атамасини ишлатиш маъқулроқ. Негаки, унинг маънавий-руҳий қиёфасида алоҳида шахснинг эмас, кўпроқ шеъриятда анъана бўлиб келган шахснинг сифатлари акс этади. Янгиланиш қалдирғочи бўлган жадид шеъриятига нисбатан ҳам лирик қаҳрамон тушунчасини қўллаш қулайроқ келади. Чунки бу шеъриятнинг лирик субъекти ҳам шахсийликдан кўра умумийликни кўпроқ намоён этади.

[1] Белинский В.Г. Разделение поэзии на роды и виды // Собр.соч.в 9 т. Т.3.- С.295

Жадид шоирлари “мен” ёки “биз” номидан мурожаат этганидан қатъи назар, маърифатпарвар зиёлиларга хос умумий тушунчаларни ифода этадилар. Бу умумийлик воқеликнинг қайси жиҳатлари кўрилаётгани, миллий турмушнинг қайси томонлари танқид остига олинаётганию қайси томонларига рағбат билдирилаётгани кабиларда яққол кўзга ташланади. Бу эса жадид шоирлари воқеликка шахсий нуқтаи назардан эмас, балки мафкура орқали қараганидан дарак беради ва улар яратган шеърларни мазмуни, руҳи, ғоявий йўналиши жиҳатидан муштарак этади. Жадид шеъриятининг лирик қаҳрамони – дунё аҳволидан хабардор, юз бераётган ижтимоий ҳодисалар моҳиятини англаган, ўзгарган шароитда яшаш ва равнақ топиш шартларини биладиган, миллатнинг ҳолига бефарқ қарамасдан, унинг тараққийси учун қайғурадиган инсон. Жадид шеъриятининг исталган намунасини олинг, шундай сифатларга эга лирик қаҳрамонни кўрасиз. Албатта, мазкур ҳол сабабини жадидлар миллат манфаатини шахсий манфаатдан устун қўйганлари билан ҳам изоҳласа бўладигандай кўриниши мумкин. Лекин бу тўғри эмас. Негаки, жамиятда шахс мақомининг ўзгариши, бошқача айтсак, янги инсоннинг шаклланиши шеъриятдаги лирик субъектнинг ҳам шунга мос ўзгаришини тақозо этади. Бироқ жадидлар адабиётга восита деб қарадилар, уни миллат тараққийси мақсадига сафарбар этдилар. Ва шеъриятда ҳам биринчи навбатда шу мақсадга мос ўзгаришлар (халқ тилига яқинлашиш, содда ифода, оташин нутқ услуби)ни амалга оширдилар. Фақат жадид ижодкорлар фаол ижтимоий-сиёсий ҳаракатдан четланиб, воизлик шеъриятининг вақти ўтгачгина лирик субъект конкретлашди, яъни шеърда аниқ бир инсоннинг кўнгли – ўй-кечинмалари, дард-аламлари, орзу-армонларию Ватан ва миллат ҳақидаги изтиробли ўйловлари... ҳис этила бошланди.

Шуларни назарда тутиб, аввалги фаслда Чўлпон билан шеъриятга “мен” қайтиб келди деб ёздим. Албатта, биринчилик деганимиз нисбий, бу ўринда Чўлпон ижодида “лирик мен” бошқаларга кўра яққолроқ намоён бўлганини назарда тутмоқдамиз. Худди образли ифода каби, “лирик мен”нинг қарор

топиши ҳам “чин адабиёт” учун ҳаракат бошланган даврга тўғри келади. Аслида, Фитрат шеърга қўйган талабнинг бажарилиши, яъни шеър “қонни қайнатиб, сезгисини қўзғатиши” ва сўз маънавий кучга эга бўлишининг бош шарти – ифодаланаётган ҳисларнинг чинакамига англанган, фикрларнинг ҳис этилган бўлиши. Жумладан, шеъриятга шу талабни қўйган Фитратнинг ўзида “лирик мен” “Юрт қайғуси” (1917) туркумидаёқ кўзга ташланади:

“Бағрим ёниқ, юзим қора, кўнглим синиқ, бўйним букук. Сенинг зиёратингга келдим, султоним!

Эзилган бошим, қисилган виждоним, куйган қоним, ўртанган жоним учун бу сағанангдан даво излаб келдим, хоқоним!

Юз йиллардан бери жафо кўруб, ғам чекиб келган туркнинг қонли кўз ёшларини этакларингга тўкарга келдим”.[I,33]

Умуман олганда, туркум жадидчилик ғоялари руҳи ва мазмуни билан йўғрилган, лекин ундаги Ватан, миллат ва аждодлар руҳи олдидаги “юзи шувутлик”дан келган изтиробли тазарру, гуноҳини ювишу улар учун жон фидо этишга тайёрлик кайфияти умуман жадид зиёлисига эмас, конкрет “лирик мен”га – Фитратга тааллуқлидир. Яъни бунда ифодада санъатга хос йўлдан борилган – индивидуаллаштириш орқали умумлашмага эришилган. Зеро, “лирик мен” тилидан ифодаланган ўй-ҳислар шеър ёзилган пайтда миллат қаршисида танлов имконияти юзага келганини англаган барча миллатпарварларга хосдир. Фитратнинг “Ўзбек ёш шоирлари” тўпламига киритилган шеърларида ҳам “лирик мен” бўй кўрсатади. Демак, Фитрат “чин адабиёт” ҳақидаги қарашларини нафақат назарий ишлари ёки насрий ва драматик асарларида, балки лирик ижодида ҳам амалга татбиқ этди.

Шунга қарамай, янги шеъриятда “лирик мен”нинг муқим ўрин топишида Чўлпоннинг айрича хизматини таъкидлаш ўринли бўлади. Ҳеч бир муболағасиз айтиш мумкинки, “Ўзбек ёш шоирлари” мажмуаси, “Уйғониш”, “Булоқлар”, “Тонг сирлари” тўпламларига кирган шеърларида шоир даврни, унинг бутун мураккаблигию шиддатли эврилишларини қалб призмасидан

ўтказиб бера олди. Шунинг учун ҳам Чўлпоннинг шу тўпламларини ўқиганда, атиги беш-олти йиллар давомида кечган ижтимоий эврилишлар инсонлар қалбида қолдирган армону умидларни ҳис қиласан, биласан эмас, айнан ҳис этасан киши. Шоирнинг ишқий шеърларини оласизми ва ё ижтимоий поэзия намуналарини, анъанавий йўлда ёзилганларими ё янгича изланишларини – барида “лирик мен”нинг қалби суратланиб туради. Масалан, хитоблардангина иборатдек туюлувчи машҳур “Бузилган ўлкага” шеъридаги битта-иккита мисраёқ ўша хитобларнинг шоирнинг алам ва умид тўла дилидан ситилиб чиқаётганига ишонтиради: “Кел, кўзингнинг ёшларини сўриб олай, Кел, ярали танларингни кўриб олай, тўйиб олай...” [I, 34] Асли ҳам шеър шундай бўлади ва худди шу хусусият “чин адабиёт”, ҳақиқий лириканинг белгисидир.

Ишнинг биринчи бобида Исмоил Порлатирнинг «Асрлар бўйи дунёга кўнгил кўзи билан қараган турк шеъри энди тафаккур йўлига ўтаётган эди» деган фикрини келтирган эдим. Мен бу фикрни бироз ўзгартириб, “асрлар бўйи объекти кўнгил бўлган шеърият дунёга юз бурди” деган бўлардим. Эҳтимол, бу билан юқорида “лирик мен” ҳақида айтган фикрларга қарши бораётгандек кўринарман. Лекин ҳақиқатда ундай эмас. Зеро, бунга қадар шеърият кўнгил сарҳадлари билан машғул бўлган, ҳазрат Навоий айтмоқчи “ўз вужудига тафаккур айлаган” ҳолда жами ҳақиқатларни ундан излаган бўлса, энди нигоҳини воқеликка бурди – олам ва одамни англашга жазм этди. Бу ижтимоийлашган инсон, шахс-шоир учун табиий эҳтиёж эди. Жадид ижодкорларнинг янги адабиёт ҳақидаги тасаввурлари асосини “рўмонлар ва тиётру китоблари” ташкил қилгани ҳам шундан. Чунки роман ва драма воқеликни – ижтимоий ҳаётдаги носозликларни англаш ва англатишга кенг имкониятлар очади. Шу жиҳатдан асрлар давомида адабиётимизда мутлақ етакчи бўлиб келган шеърият давр туғдирган эҳтиёжларни қондиришга ярамай қолди. Мазкур ҳол лирикадан ҳам ўзгаришни талаб этардики, бу унинг учун яшаб қолиш ва равнақ топиш шарти бўлиб қолди. Айтмоқчиманки, шеъриятнинг кўнгилдан воқеликка юз буриши энг аввал

айни шу объектив зарурат туфайли содир бўлгандир. Зеро, давр шарт-шароитлари юзага келтирган талабни қондириш учун шеъриятнинг “рўмон ва тиётру” китоблари билан (яъни лириканинг эпос ва драма билан) рақобатга киришиши, уларнинг имкони доирасидаги вазифаларни қисман бўлса ҳам зиммасига олиши зарур эди. Бунинг учун эса шеърият чуқур ички структур ўзгаришга учраши, энг аввал, субъектив ташкилланиш нуқтаи назаридан ислоҳ қилиниши лозим эди. Қуйида янги ўзбек шеъриятида шу жиҳатдан содир бўлган ўзгаришларни кўриб ўтамиз.

Ҳа, асрлар давомида лириканинг объекти кўнгил бўлиб келди, шеър шоирнинг – “лирик мен”нинг кўнгил изҳори сифатида тушунилди. Воқеликка юз бурган шеърият эса энди шоирнинггина эмас, ўзга одамнинг-да кўнглига назар солмоққа, дилидагини идрок қилмоқ ва ифодаламоққа жазм этди. Ва бу ҳолда энди ўша ўзга одам шеърнинг лирик субъекти, шоир учун бўлса бадиий идрок объекти сифатида намоён бўлади. Чўлпоннинг “Мен ва бошқалар” шеърини эсланг. Шеър сарлавҳаси остида “ўзбек қизи оғзидан” деган изоҳ берилган:

Кулган бошқалардир, йиғлаган менман,
Ўйнаган бошқалар, инграган менман.
Эрк эртакларини эшитган бошқа.
Қуллик қўшиғини тинглаган менман. [I,25]

Шеърнинг лирик субъекти, унда ифода этилаётган аламли ўй-ҳисларнинг эгаси – эрксиз ўзбек қизи. Гарчи лирик изҳор “мен” тилидан берилаётган эса-да, бунда шоирнинг “мен”и йўқ, шоир эрксиз ўзбек қизига эврилган, унинг “роли”ни ижро этаётир. Аниқки, муддао шунчаки “ижро” эмас, бу ўринда “ижро” объектни – воқеликни бадиий идрок этиш воситаси. Зеро, шеърда дард-ҳасратини ифодалаётган қонкрет бир қиз образини яратиш орқали шоир ўзбек қизларининг аянч қисмати ҳақида бонг уради, бу ҳасрат ўқувчилар қалбида акс садо беришини истайди. Тўғри, шеърда Чўлпон “ўзбек қизи оғзидан” ўз дардини ифодалаган қабилидаги қараш ҳам бор, лекин

шундай бўлганда ҳам, буниси иккинчи навбатдаги ҳосила мазмундир*. Бундан ташқари Чўлпоннинг яна “Шарқ қизи”, “Ўзбек қизи”, “Қиз қўшиғи”, “Чиммат қўшиғи” каби шеърлари борки, улар ҳам мазмуни, ҳам субъектив ташкилланиши жиҳатидан “Мен ва бошқалар” шеърига ўхшашдир. Яхши маълум, ўзбек аёлларининг аҳволи мавзуси жадид шеъриятида анча кенг ишланган. Фақат, агар жадид шеъриятида аёллар масаласига “четдан” қаралган бўлса, Чўлпон бу муаммони “ичдан” ёритишга ҳаракат қилади. Чўлпоннинг “Хизматчи бола қўшиғи” номли шеърида ҳам кечинма эгаси ўз жонига қасд қилишга чоғланган хитойлик хизматкор бола*. Эътибор беринг, бунда нигоҳини воқеликка бурган шеъриятнинг қамров имкони кенгайганини кузатиш мумкин. Яъни турли инсонлар кўнгли орқали шеърият дунёни идрок қилишга интилмоқда. Ёки шоирнинг халқона оҳангларда ёзилган “Қадоқчи қўшиғи” шеърини олайлик. Унда юртидан айрилиб яшаётган қашқарлик қадоқчи тилидан соғинч туйғулари ифода этилади. Ҳеч шубҳасиз, қайноқ фаолиятга ғоят эрта киришган ва кўпроқ оиласидан, яқинларидан ташқарида яшаган Чўлпоннинг ўзига ҳам бу туйғулар ёт эмас. Демак, шеърда шоир дилида соғинч кучайган онлардаги кайфияти акс этган бўлиши табиий. Иккинчи томондан, қадоқчининг “Бизнинг эллар довонларнинг кетида қолди, Золим фалак бошимизга айрилиқ солди” [I,109] деган зори бунинг оний кечинмалар изҳоригина эмаслигини кўрсатади. Қадоқчи бир образ сифатида талотўпли замон турли сабаблар билан ошёнини тарк этишга мажбур этган кишиларнинг қисматини ҳам ифода этади. Яъни шоир шу образ воситасида яна воқеликни, даврини лирик мушоҳада этаётир десак, янглиш бўлмайди.

Ўйлашимча, юқорида айтилганлар шоирнинг ўзга шахсга эврилиб олиб унинг кўнглидагиларни изҳор этиши воқеликни идрок қилиш, давр руҳ-кайфиятини ифодалашга интилиш натижаси, шунинг усулларидан бири деган фикрни тасдиқлайди. Янги ўзбек шеъриятида рус адабиётшунослари “ролевая

* Бу масала мақсадимиздан ташқарида қолади, ҳозир бизни шеърнинг субъектив ташкилланишидаги ўзига хослик қизиқтиради.
* Шеър “Хитой, наърангни торт ” пьесаси учун ёзилган.

лирика” деб атайдиган, бизда “ижровий лирика”[1] деб аташ урф бўлган бундай шеърлар Чўлпондан кейин кенг оммалашди. Масалан, Ойбек “Алла” шеърида боласига алла айтаётган она образи орқали катта умумлашмага интилади:

Отанг эди бир бечора,
Ўлди, қолдим оҳу зор-ла.
Тушмаганди устимдаги
Отанг учун кийган қора, –
Бир оғангни яна олди,
Қўш юлдузим якка қолди.
Ўлим қурсин ёмон экан,
Бу бошимга налар солди.[I,76]

Шеър 1926 йилда, юртимиздаги жанг-жадаллар деярли тиниб, қирғинбарот урушлар ва очлик-қаҳатчиликдан силласи қуриган халқ энди-энди ўзига келаётган бир вақтда ёзилган. Иккинчи томони, бу адабий жабҳада ғоявий кураш бошланган, “бу биздан, бу биздан эмас” деган айирмалар авж олиб, янги авлод шоирлар инқилоб туфайли, шўро туфайли халқ бахтиёр бўлгани ҳақида ёзаётган пайт эди. Шуни ҳисобга олсак, она алласида даврнинг фожеалари конкрет бир оила мисолида ўз аксини топгани ҳам, мазкур шароитда она тилидан сўйлаш (яъни лирик субъектнинг силжиши) Ойбек учун ўйлаганларини ифодалашнинг камдан-кам имконларидан экани ҳам аён бўлади. Айни чоқда, ижровий лирика имконларидан шўрони мадҳ этиш учун ҳам фойдаланилди. Жумладан, Ғайратийнинг Чўлпонга жавоб тарзида ёзилган “Мен эрк қизи” (Ўзбек қизи оғзидан) шеърининг қаҳрамони “Қуллик, асорат занжирин узиб Эркинликка чиққан мен чин эрк қизи” [27] дея фахрланади. Шоирнинг “Қўшчи қўшиғи”, “Зарбдор қиз”, “Ишчи ашуласи” каби қатор шеърларида ҳам кечинма эгалари инқилоб бахт берган кишилардир.

[1]Д.Қуронов. Адабиётшуносликка кириш.- Т., Академнашр. 2007.- Б.83-84

Умуман, 20-йиллардан урфга кирган турли ижтимоий тоифа ва касб кишилари тилидан бахтиёрлик ҳисларини ифода этиш то 80-йилларга қадар сақланди, чунки бу ҳам ташвиқий мақсадларга хизмат қилар эди. Жумладан, уруш йилларида яратилган ижровий лирика намуналарида фронтда юртим дея қон кечаётган жангчи, ғалаба учун фидокорона меҳнат қилаётган ишчи ё деҳқон, фарзандини кузатаётган ё кутаётган ота-оналар, севгию вафоси билан ошиғига руҳ бераётган маъшуқа (мас., Ҳ.Олимжон: “Бўл омон”, “Почтальон”, “Ниҳол”; Ғ.Ғулом: “Учувчининг қўшиғи”, “Мен яҳудий”) кабилар тилидан берилган кечинмаларнинг кишиларда ғалабага ишончни мустаҳкамлашда муҳим бўлгани шубҳасиз. 60-йилларда эса (бу даврда бундай шеърларни “монолог” деб аташ расм бўлди), айниқса, қаҳрамони инқилоб курашчилари бўлган шеърлар машҳур бўлди: “Абдулла Набиев” (Э.Воҳидов), “Ҳамза”, “Майна Ҳасанова” (А.Орипов). Албатта, бу жамиятда социализм ғояларига ишончнинг қайта тирилгани, шу йилларда инқилобнинг ярим асрлиги тантана қилингани билан бевосита боғлиқ. Э.Воҳидовнинг “Кичик ой сўзи” шеърида лирик субъект – ернинг сунъий йўлдоши. Ўз навбатида, бу даврга хос шўро фани ва техникаси ғалабаларидан мағруру масрурлик кайфияти билан боғликдир. 70-йиллар охиридан бошлаб эса ижровий лирика қаҳрамонлари сифатида кўпроқ тарихий шахслар – Ватан озодлиги учун курашган қаҳрамонлар, миллат шонини юксалтирган алломаю шоирлар олинди (Х.Даврон: “Афросиёб сўзи”, “Абулҳай сўзи”; Ш.Раҳмон: “Маҳмуд Торобийнинг бир сотқин юртдоши хусусида айтганлари”, “Шоҳрух Мирзо суҳбати”). Бу ҳам давр руҳ-кайфиятининг акс этиши бўлиб, кишиларимиз онгида миллий ўзликни англаш жараёнининг бошланганидан хабар эди.

Кўряпмизки, ижровий лирика қаҳрамони даврга қараб ўзгарар экан, ҳар бир давр бу мақомга маълум бир тоифа кишиларни чиқариб, улар ўзида давр руҳ-кайфиятини ифода этар экан. Албатта, мангу мавзуларга бағишланган шеърлар бундан маълум даражада истисно. Масалан, Э.Воҳидовнинг “Вафо” шеъри ҳам ижровий лириканинг яхши намунаси: унинг биринчи қисмида

кечинма эгаси Ҳамид Олимжон бўлса, иккинчисида шоира Зулфия. Уларнинг кечинмалари ўқувчи кўз олдида вафодек буюк фазилатга ҳайкал қўяди.

Янги ўзбек шеъриятида тавсифий лирика кенг оммалашди, унинг имкониятлари кенгайди. Бу, аввало, тавсиф объектининг хилма-хиллашувида кўринади. Агар мумтоз шеъриятда тавсифий лириканинг асосий объекти “ёр” бўлган эса, янги шеъриятнинг тавсиф объекти кенгайди: табиат, нарса-буюмлар, ҳолат, ҳодиса. Худди ижровий лирикадаги каби, тавсифий лирикада ҳам “лирик мен” орқа планда қолади, ўй-ҳислар бевосита ифодаланмайди. Эҳтимол, айни шу жиҳат тавсифий лириканинг оммалашиш омилларидан биридир. Чунки мустабид тузум шароитида шоир учун ўй-ҳисларни бевосита ифодалаш имкони йўқ, бу шароитда бавосита ифодалаш имконлари ғоят қадрли бўлади. Хусусан, Чўлпон ижодида кўплаб яратилган пейзаж шеърларни олинг. Сиртдан қарасанг, шеърда объектив бир манзара чизилган, лекин шу манзара остида шоирнинг ўй-ҳислари суратланади. Асли, шеърни лирикага дохил этадиган асос ҳам шу. Чўлпоннинг “Яна қор” шеърида қиш манзараси чизилади:

Яна қор! Оқ кафан ўралди яна,

Яна кўк қуйди ерга пардаларини... [I,53]

Лекин муддао қиш манзарасини акс эттиришгина эмас, манзара остида шоирнинг ижтимоий дарди ётади. Шу боис ҳам шоирнг “Қоп-қора дев каби булут йиғини Қоплаб олди яна қуёш юзини” деганида алам бор. Бу ҳолдан қарғалар ҳурсанд, улар “қор устида Қоғлашиб қиш бобойни олқайлар”, аксинча, “заҳар совуқ тунда Бева-бечоралар ёмонлайлар”. Шеърдаги манзара табиатга асло хилоф эмас – у ҳаётий, реал чизилган, лекин шу манзарада шоирнинг шахсийланган ижтимоий дарди суратланади. Яъни 1921 йилда ёзилган бу шеърда миллий озодлик ҳақидаги орзулари армонга айланаёзган, умидсизликдан қийналган шоирнинг кайфияти акс этган. Чўлпон яратган пейзаж шеърларнинг аксариятида, жумладан, “Куз”, “Хазон”, “Кўклам келадир”, “Яна кўклам” каби қатор шеърларида манзара ижтимоий кайфият

изҳорига хизмат қилади. Табиийки, Чўлпоннинг барча пейзаж шеърларидан бундай маъно излаш беҳуда, унда табиат манзараси берган инсоний завқни, айни дамдаги оний кечинмаларни ифодаловчи шеърлар ҳам бор: “Баҳорда”, “Кўкламдан хабар”, “Баҳор келди”. Яъни Чўлпон тавсиф этган объект – пейзаж ҳар вақт лирик кечинма ифодасига хизмат қилувчи восита, фақат бу кечинмада гоҳида шахсийлик, гоҳида эса ижтимоийлик устун. Ижтимоий кечинма ифодаланган шеърларда табиат тасвири рамзийлик касб этади.

Чўлпон бошлаган ушбу анъана XX аср шеъриятида изчил давом эттирилди. Жумладан, Ойбекнинг “Бирлик сезгиси”, “Йўлда”, “Баҳорнинг келиши”, “Оқшом сезгиси”, “Яна баҳор келди...” каби ўнлаб шеърларида лирик субъектнинг оний ҳис-кечинмалари, ҳис этилган ўй-хулосалари табиат манзарасида ўз аксини топган. Масалан, “Уфқлар қуроқ тутди...” шеъри:

Уфқлар қуроқ тутди
Ранг-баранг булутлардан.
Юксак оғочлар учи
Қуёш сочлари билан
Секин ўйнайди...
Соф узоқлик,
Сўнгсизлик
Маъсум бола каби тинч,
Абадият қўйнида
Ётиб мудрайди...
Жимгина толамен...
Шу дамда
Кўнгил фалсафасига
Сажда қиламен,
Кўксимга сиғмайди –
Севги, севинч...[I,219]

Бу ерда Ойбекнинг пейзаж шеърларига хос хусусиятни яққол кузатиш мумкин: шоир манзаранинг асосий чизгиларини бўрттириб тортади-да, сўнг лирик-фалсафий мушоҳадалари хулосасини ифодалайди, табиат манзараси ҳам, кўнгил манзараси ҳам штрихлар билан берилади. Ва лирик субъект кечинмалари ўқувчига “юқади”, муҳими, ҳассос ўқувчи объектив тасвир этилган манзарани “кўради” ва шу орқали шоир қалбига ошно бўлади. Биз илгари тўхталган “Наъматак” шеърида эса табиат тасвири рамзий мазмун касб этади, рамзий образ воситасида Ойбек мустабид тузум шароитидаги ижодкор қисматини тасвирлайди, эзгулик ва гўзаллик тантанасига, уларнинг боқийлигига ишончни ифода этади. Пейзаж лирикасига худди шу каби бадиий-эстетик мақсадларда қўл уриш кейинча А.Орипов, Э.Воҳидов, Ш.Раҳмон, Х.Даврон, У.Азим каби етакчи шоирларимиз ижодида ҳам анъана сифатида давом этди.

XX аср ўзбек шеъриятида, шунингдек, тавсифий лириканинг бошқа кўринишлари, жумладан, тавсиф объекти сифатида биргина нарса-ҳодиса, ҳолат ёки тушунча олинган шеърлар ҳам кўплаб яратилди. Яъни бу тавсиф объектининг кўлами кенгайди демак: энди шоир хазон япроғидан тортиб то улкан сайёра қадар, тонг шудрингидан тортиб улкан уммон қадар оралиқдаги борки нарсаларни тавсифлашу тасвирлаш орқали ўй-ҳисларини ифода этиш йўлини кашф этиб борди. Шоир ифодада тавсиф объекти билан ўй-ҳислари орасида кўзга доим ҳам ташланавермайдиган аналогияларга таяна бошлади, бадиий тафаккурда метафориклик, ассоциативлик кучайиб борди. Чор-атроф аналогияларга тўлиқ бўлгани учун ҳам объект тавсифи субъект қалбию онгидагини ифодалайверади. Демак, хом ашё захираси чексиз, фақат бу захирадан фойдаланиш учун шоирнинг санъаткор нигоҳи билан кўра олиши талаб этилади. Шундай нигоҳ туфайли, масалан, Чўлпон денгиз пўртанаси билан қўзғалган халқ қудрати (“Пўртана”), бир-икки ҳидлаб отилган чечак билан эрксиз инсоннинг асл қадр-қиммати (“Чечак”), кўнглида қайта тирилган умид билан куртак ёзган барг (“Барг”), хазон билан жувонмарг орзу-

умидлар орасида (“Катта йўл бўйида учраган япроқ учун”) ўхшашлик кўради. Ўхшашлик эса объект тавсифида кўнглидагини, ўйидагини изҳор қилишга йўл очади. Худди шу имкондан шеъриятимизда аллегорик ёки рамзий образлар яратишда кенг фойдаланилди. Бунга А.Ориповнинг “Бургут”, “Гиёҳ”, “Булут”, “Минораи Калон тепасидаги лайлак”; Э.Воҳидовнинг “Чумоли”, “Кўча ўртасида бир синиқ шиша”; Ш.Раҳмоннинг “Уммон”, “Лаҳза”, “Минораи Калон”; Х.Давроннинг “Дарахт”, “Баллада”, “Қор кетди ва заминда...” каби шеърларини мисол қилиш мумкинки, булар жуда узун саноқнинг бошланиши бўлади, холос.

Юқорида тавсифий лириканинг ифода жиҳатидан рамзий-метафорик кўринишлари ҳақида сўз юритдик. Ҳақиқатда эса янги ўзбек шеъриятида унинг ифода жиҳатидан рамзий бўлмаган кўринишлари кенгроқ тарқалди. Рамзий-метафорик шеърлардан фарқ қилароқ, бундай шеърларда тавсиф объекти ҳиссий муносабатни ифодалашга хизмат қилади ва, муҳими, ҳиссий муносабат тавсиф объекти билан бевосита боғлиқ бўлади. Буларга, аввало, мумтоз шеърият анъанаси ва шеъриятнинг мангу мавзуларидан бири ўлароқ яшаб келаётган ёр васфини мисол қилиш мумкин. Жумладан, Чўлпон машҳур “Гўзал” шеърида анъанавий мазмунга янги бир шакл берган бўлса, Ойбек, Ҳ.Олимжон, Миртемир, А.Орипов, Э.Воҳидов, Р.Парфи, Ш.Раҳмон, У.Азим каби етук шоирлар уни сайқаллаб, жило беришди. ХХ асрда кенг оммалашган Ватан мавзусидаги шеърларнинг кўпчилигини ҳам тавсифий лириканинг шу кўринишига киритиш мумкин. Чўлпоннинг “Бизнинг диёр”, “Диёрим”, Ойбек, Ҳ.Олимжон, А.Ориповларнинг “Ўзбекистон” номли шеърлари, Э.Воҳидовнинг “Ўзбегим” қасидаси шу мавзудаги тавсифий лириканинг яхши намуналаридандир. Уларда она юртнинг ўтмиши ва бугуни, табиати, кишилари... тавсифланади ва шу асосда Ватан образи яратилади, таърифу тавсифлар остида эса лирик субъектнинг эл-юртига фарзандлик муҳаббати, фахру ифтихор ҳислари ифода этилади. Эътибор берилса, бу шеърларнинг муаллифлари Ватаннинг тўлақонли образини яратиш учун бетакрор ташбеҳу

метафоралар қўллашга интилганлари, уларнинг орасида ўзига хос ижодий мусобақа кечганини сезиш мумкин. Бу, баринчидан, шеърларнинг ўзаро диалогик алоқада эканлиги билан боғлиқ. Икинчидан эса, яратилаётган Ватан образининг асосий контурлари умумий (ўтмиши, ҳозири, халқи, табиати) бўлгани учун ҳам бу ўринда ***қандай*** тавсифлаш (яъни рассом ранг бергани каби) муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам уларнинг ҳаммасида шеърхонлар хотирасига муҳрланиб қолувчи, масалан, қуйидаги каби қуйма сатрлар бор:

Бир ўлкаки, тупроғида олтин гуллайди,

Бир ўлкаки, қишларида шивирлар баҳор,

Бир ўлкаки, сал кўрмаса, қуёш соғинар... (Ойбек)[I,309]

Чиройлидир гўё ёш келин,

Икки дарё ювар кокилин... (Ҳ.Олимжон)[I,273]

Ватан мавзусидаги шеърларнинг бошқа бир хили борки, уларда Ўзбекистон эмас, унинг бир қисми (Ҳ.Олимжон. “Бахтлар водийси”, А.Орипов. “Қарши қўшиғи”) ёки унинг табиатига хос бир хусусият (А.Орипов. “Саратон”, “Юртим шамоли”) қаламга олинади. Улар ҳам Ўзбекистон тавсиф этилган шеърлар билан умумий хусусиятларга эга, бироқ уларда энди “кичик ватан”нинг ўзигагина хос жиҳатларини бетакрор таърифлаш муҳим аҳамият касб этади. Жумладан, “Қарши қўшиғи” [ЙА,227-232] шеърида А.Орипов Қашқадарё табиатини тасвирларкан, бунга “саратоннинг ёниб турган палласи” келган шоир илҳом тополмаслиги, “Бу ерларнинг бори шу: қип-қизил саҳро бари ... Насрга ярашмаса ярашмайди назмга” дейди. Бу – четдан қараганда шундай. Шоир бунга қўшилмоқчи эмас, шу учун “Лекин унинг баҳори, о, сен, чўллар баҳори, Соғинтирган онамнинг дийдори сендай ширин” дея хитоб этади. Ва сўнг гўзал тавсифлар-ла бизни шунга ишонтиришга киришади:

Оёқланган қўзидай довдирар елда майса,

Кўм-кўк мовий осмонда кезиб юрар оқ булут.

Тўрт тараф қисиб келиб, ногаҳон жала қуйса,

Оламга анқиб кетар минг хил кўкат, минг хил ўт.[ЙА,228]

Мазкур сатрлар шоир туғилган, унга илҳом берган юртнинг ўзига хос гўзаллиги, жозибасини ҳис эттиради ўқувчига. Лекин кўклам “бамисоли шаддод қиз бир бора айлаб карам, сўнг лабини чўччайтиб қилгани каби ўйин” зумда ўтиб кетади, шоир дилида дийдор соғинчи қолади ва у ўқувчига ҳам ўтади. Шоирнинг меҳнаткаш эл таърифида ҳам муносиб ташбеҳ топади: “Иложин топса агар кетмоннинг дастасин ҳам Ерга қадаб термулиб, кўкартиргучи бу халқ” дейди, бу билан юрти эртаси порлоқлигига ишончни далиллайди. Хуллас, ўзига хос образли ифодалар ёрдамида тавсифланган объект субъектнинг – шоир дилидаги юртига фарзандлик муҳаббатини ифодалайди, бошқаларнинг унга ўзгача назар билан қарашига имкон яратади.

Янги ўзбек шеъриятида воқеабанд лирика намуналари ҳам кенг оммалашди. Бир томондан, бу мумтоз шеъриятимизда ҳам анча кенг тарқалган воқеабанд ғазаллар ёзиш анъанасининг давоми эди. Лекин XX аср шеърияти воқеабанд лирикада ҳам жиддий сифат ўзгаришлари ясади, унинг имконларини кенг намоён этди. Бу, аввало, шеърга воқеани – субъект кечинмаларини ифодалаш воситаси бўлган объектни турли кўлам ва кўринишларда олиб киришда намоён бўлди. Кўлам масаласига тўхталиб ўтиш зарур. Мен бу ўринда воқеанинг қай даражада муфассал тасвирланишини кўзда тутяпман ва бу билан адабиётшуносликдаги “лирикада сюжет борми ё йўқми?” деган баҳсли масалага тўқнашмоқдаман. Жумладан, В.Жирмунский лирикани сюжетсиз дер экан, унда факту воқеалар фақат шоир кечинмаларининг сабаби сифатида аҳамиятли экани ва кечинмага батамом сингиб кетишидан келиб чиқади. Олимнинг таъкидлашича, лирикада шоирнинг ўз кечинмаларига чўкиб кетиши сюжетни минимумга келтириш имконини беради – ундан фақат ўй-ҳисларни юзага келтираётган лирик

ҳолатнинг ўзи қолади[1]. Яна Чўлпонга мурожаат қиламиз. Унинг “Сирлардан...” шеърини олайлик. Шеърда ифодаланган лирик кечинма – ёлғон муҳаббатдан қониқмаслик, соф муҳаббатни қўмсаш туйғулари, шу ўй-ҳисларни юзага келтирган шароит, лирик ҳолат батафсил яратилган эмас, у фақат тасаввур этилиши мумкин:

Сочилган сочингдек сочилса сиринг,
Анор юзларингни кимга тутасан?
Ўзинг-ку “уларда вафо йўқ!” дединг,
Нимага уларни тағин кутасан.[I,64]

Сезиладики, шеърдаги анор юзли гўзалнинг гўзаллиги моддият билан чекланмокда, балки, у гўзаллигини тирикчилик воситасига айлантирган ва ё ўткинчи ҳою ҳавасга қурбон этаётган аёлдир. Яъни лирик кечинма шу зиддият туфайли юзага келган, лирик субъект мазкур ҳолни қабул қилолмайди. Кўриб турганимиздек, биз ҳолатни – воқеанинг кульминациясини тасаввур қила оламиз, кечинма ифодаси учун эса бундан ортиғининг зарурати йўқ. Бошқача айтсак, аслида бу ҳам воқеабанд шеър, лекин унда воқеанинг лирик кечинмани ифодалаш ва асослаш учун зарур фрагменти олинган холос, В.Жирмунский айтмоқчи, сюжет минимумга келтирилган. Шеърдаги воқеа тасвири худди рассомлик асарига монанд: биз кўриб тургани тасвирда қотириб қўйилган лаҳза – ҳозир бор, ундан олдинги лаҳзаларни ҳам, кейингиларини ҳам фақат тасаввур қилиш мумкин. Айни чоқда, ўй-ҳисни ифодалаш учун шу лаҳзанинг ўзи етарли. Менимча, бу ҳам шеъриятда реалистик тенденциялар кучайгани билан изоҳланиши мумкин. Чунки бундай шеърларда кечинма юзага келган лирик ҳолат деганимиз лирик субъект ҳаётидаги битта лаҳза-эпизодга тенгдир. Ва ўқувчи конкрет-ҳиссий тасаввур этувчи лаҳза-эпизод шеърни идрок этишда ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Негаки, шеърдаги ўй-ҳисларни идрок этиш учун ўқувчининг ўша ҳолатга тушиб кўриши тақозо этилади. Масалан, Ойбекнинг “Янги ой

[1] Жирмунский В.М. Введение в литературоведение. Курс лекций. М.2004. - С.394

чиққанда...” шеърида ҳам шундай, фақат унда лирик ҳолат хотира асосида тикланади, бунда ҳам шеърга воқеанинг кульминациясигина кирган:

Олтин ғўза пўчоқлар
Сингари очилганди
Кўкда ғуж-ғуж юлдузлар.

Онамнинг елкасида
Боқардим толпинароқ
У пайт энди бир туш-ку.

Туннинг қора ипаги –
Орасидан порланди
Ингичка қилтириқ ой.

Сочларимга тушди оқ.
Ҳар ой туғилганида
Ойдан томар у туйғу.[I,307]

Шеърдаги кечинма туғилган ҳолат – янги ой уйғотган хотира, онасининг елкасида ўтирганича янги ойга талпинаётган бола. Бу ўринда ҳам воқеанинг кульминацияси бор, холос, бунгача ва бундан кейин бўлган ҳолат тасаввур этилиши мумкин, лекин кечинма ифодаси учун улар зарур эмас. Лирик ҳолат реалистик тасвирланган, шунинг учун ҳам ўзининг ҳаётий тажрибаси, болалигидаги аналогик ҳолатлар асосида ўқувчи уни конкрет-ҳиссий тасавур этиши, яъни шу ҳолатни қалбида яшаб кўриши мумкин.

Кўриб ўтилган иккала шеърда ҳам лиризм кучли, уларда субъектив ибтидо салмоқлироқ. Умуман, тавсифий лирика намуналарида субъект ва объект нисбати турлича. Айримларида субъект ўзини фақат объект орқали намоён этади, бошқа бирларида иккиси қоришиқ ҳолда намоён бўлса, тағин бирларида эса объект субъектга сингиб кетади. Аслида шеърдаги лиризм салмоғи, конкрет шеърнинг лирика ва эпос ёки лирика ва драма қутблари орасида қайси нуқтани эгаллаши шунга боғлиқдир. Субъект ва объект нисбати ҳақидаги фикримиз тавсифий лириканинг барча кўринишларига, шунингдек, воқеабанд лирикага ҳам хосдир. Хусусан, 20-30-йилларда ёзилган қатор шеърлар (Ойбек: “Ойнисанинг тўйи”, “Тутқунлар”; Ғ.Ғулом: “Ўрдак ва

Турғун”, “Холдоройнинг накази”) борки, уларда объект – воқеа тўлақонли тасвирланади. Масалан, Ойбекнинг “Тутқунлар” шеъри:

Кенг боғчада бир тўда қиз
Ўйнашарди, кулишарди.
“Келин кўриб чарчадик биз,
Дам олайлик дейишарди.

Бири “Қочинг, киши!” деди,
Паранжилар бошга чиқди.
Ортиқ боғча кимсасиз-ди,
Қушлар каби дув учишди.

Боши очиқ, кўнгли очиқ,
Чечак каби қувнашарди.
Олтин сочлар белга сочиқ,
Кўк майсада куйлашарди.

Заркокилнинг нағмалари
Мангу қолди ёш юракда.
Шу ҳаётнинг чечаклари
Нега тутқун паранжида?! [I,48]

Кўриб турганимиздек, шеърда тасвирланган воқеа объектив юз бераётган каби ўқувчи тасаввурида тўлақонли жонланади, лекин бу ўринда муддао шу эмас, балки воқеани тасвирлаш орқали ўзбек қизларининг аҳволи ҳақидаги ўй-ҳисларни, мавжуд ҳолга ғоявий-ҳиссий муносабатни ифодалаш бўлиб қолаверади. Шунинг учун ҳам биз шеърни лирикага мансуб этамиз, унинг лирик асар деб қабул қиламиз. Энг муҳими, шеър ўқувчиси лирик субъект кечинмаларига туртки берган воқеани “кўради”, бу эса унинг ўша кечинмани ўз кўнглида кечиришига замин бўлади. Айтмоқчиманки, воқеабанд лириканинг ифода имконлари кенг бўлиши билан бирга, қабул қилиниши ва ўқувчига таъсир этишида ҳам ўзига хос устун жиҳатлар мавжуд. Ва шу туфайли ҳам XX аср ўзбек шеъриятида унинг турлича кўринишлари кенг ўрин эгаллади. А.Ориповнинг “Чол ва коммунизм қиссаси”, “Най”, “Ёмғирли кун эди”, “Баҳор кунларида”, “Шарқ ҳикояси”; Э.Воҳидов даврнинг ўткир муаммоларини лирик-фалсафий мушоҳада этган машҳур “Донишқишлоқ латифалари”, Ш.Раҳмоннинг киноялы ривоятлари (“Оддий вазифа”, “Бир минг бир юз бир шоир”, “Ғойиб бўлган бошлиқ”) ,

Х.Давроннинг тарихдан лавҳалар тарзида ёзилган шеърлари (“Ханжар”, “Қўзғолон”, Намоз ботирга бағишланган шеърлар) бунинг ёрқин далилидир.

ХХ аср ўзбек шеъриятида субъектив ташкилланиши жиҳатидан фарқланувчи лириканинг яна бир кўриниши – персонажли лирика ҳам кенг оммалашди. “Адабий турлар ва жанрлар. Лирика” номли тадқиқотда буни рус адабиёти таъсири ҳамда мумтоз ғазалчиликдаги рақиб образини ижодий ривожлантириш натижаси деб кўрсатилади[1]. Менимча, китобда персонажли лирика ҳақида билдирилган фикрлар аниқлаштиришга муҳтож. Чунки бунда персонажли лирика билан тавсифий лирика фарқланмаган. Уйғуннинг “Бобир” шеъри персонажли лириканинг дуруст намунаси деб кўрсатилгани шундай дейишга асос беради. Гап шундаки, бу шеърни персонажли лирика эмас, тавсифий лирика намунаси (шунда ҳам бироз зўракилик билан) дейиш тўғрироқ бўлади. Мана ўша шеър:

Шоҳ Бобирнинг эмас, шоир Бобирнинг
Яшаган жойини кўргали келдим.
Шоир Бобир севган ҳамсоя халқнинг
Ҳоли авҳволини сўргали келдим.

Шоҳ Бобирнинг эмас, шоир Бобирнинг
Ватандошларидан бириман, дўстим.
Шоир Навоийнинг, шоир Бобирнинг
Шеъридан завқ олиб улғайдим, ўсдим.

Жанглар, ур-йиқитлар, қирғинлар эмас
“Тожмаҳал”лар уни эслатур менга.
Тожи тахти эмас, санъати, шеъри
Мангу қолди, бу ҳол аёндир сенга[2].

[1] Адабий турлар ва жанрлар. Лирика.- Т.,1992.- Б.21
[2] Уйғун. Асарлар. 2-том.- Т.,1975.- Б.112

Зўракилик бўлади деганим бекорга эмас. Чунки шеърда Бобур тавсиф объекти ҳам эмас аслида, фақат буюк аждодига шўро мафкурасидан келиб чиқиб муносабатда бўлган шоир ўзининг кимлигини таништириш асноси Бобурга муносабатини ифодалаб ўтмоқда. Ҳолбуки, тавсифий лириканинг шахс объект қилиб олинган намуналари шеъриятимизда кўплаб яратилган. Масалан, Ойбекнинг “Муаллима” шеърини қарайлик:

Яқинда қиз эди кичик қақилдоқ...
Ёзу қиш устида яғир бир нимча...
Қўллари ёрилган, сочлари пахмоқ,
Сополак ўйнарди чанг кўчаларда.

Укасин опичлаб, тўй-маъракадан
Асло қолмас эди у бўзчи қизи.
Баъзан бўшамасди ип-калавадан,
Кўкда кулмагунча оқшом юлдузи.

Кўп кунлар, кўп ойлар жимгина оқди,
Ойшахон ўйнамас бу оқшомларда.
Толлар неча марта маржонлар тақди,
Ойшахон сакрамас яшил томларда.

Ким билмас бу чоқда Ойша опани,
У эркин курашчи, у муаллима.
Ташламас қўлидан Маркс бобони,
Ойшахон бахтиёр ишда, курашда.[I,231]

Кўриб турибмизки, муаллима Ойшахон шоир учун тавсиф объекти, уни тавсифлаш Ойбекка ўзбек қизининг ўнгланган тақдирини кўришдан келган қувонч-қониқишни ифодалаш учун керак. Яъни Ойшахон персонаж сифатида ҳаракат қилмайди, балки тавсифланаётган статик объект сифатида қолади.

Фикримча, тавсифий лирика билан персонажли лирика орасидаги фарқни айни шундан излаш керак. Зеро, лириканинг субъектив ташкилланишига кўра тури экан, персонажли лирикада лирик субъект зиммасидаги юк, яъни ўй-ҳисларни ифодалаш вазифаси қисман персонаж зиммасига тушади. Бошқача айтсак, персонажли лирикада персонаж лирик субъектлардан бири сифатида бўй кўрсатади. Масалан, Э.Воҳидовнинг “Ҳозирги ёшлар” шеърида лирик “мен” билан бирга лирик персонаж – оқсоқол иштирок этади:

Қари толга суяб
Ирғай асони,
Оқсоқол сўрига аста ёнбошлар.
Хаёлдан ўтказар кори дунёни:
“Эҳ, ҳозирги ёшлар,
Ҳозирги ёшлар!” [I,210]

Шу тариқа ҳозирги ёшлар ҳақида аввалига оқсоқолнинг, сўнг эса лирик “мен”нинг қарашлари ифода этилади ва шу иккиси асосида шеърнинг мазмун-моҳияти очилади. Шеърнинг яна бир хусусиятига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Бу шеърда драмага хос хусусиятлар борлигидир. Яъни шеърда тасвирланган ҳолат ўқувчи кўз олдида гўё саҳнада каби жонланади. Шу жиҳатдан қарасак, ўзбек шеъриятида персонажли лириканинг пайдо бўлишини биргина ташқи таъсир ёки мумтоз шеъриятдаги рақиб образини ижодий ривожлантирлиши билан боғлаб бўлмаслиги аён бўлади. Бизнингча, бу энг аввал юртимизда театр санъатининг шаклланиши ва ривожланиши билан боғлиқ адабий ҳодисадир. Айни чоқда, унинг сўз санъатидаги илдизлари ҳам анча узоққа кетади. Хусусан, бунда халқ оғзаки ижодидаги лапарлар, мумтоз шеъриятимиздаги *саволу жавоб* санъати асосида қурилган ғазаллар асос бўлгани ҳақиқатга яқинроқдир. Фикримизни далилловчи яна бир асос шуки, шеъриятимизда персонажли лириканинг илк намуналари жадид шеъриятида кўзга ташланади. Албатта, театрга алоҳида аҳамият бериб қараган, кўплари ўзларини драматургия соҳасида ҳам синаб кўрган жадид

шоирлари ижодида театрга хос хусусиятларнинг учраши ажабланарли эмас. Жумладан, Ҳамзанинг машҳур:

Бордим нигорим уйига бир кечаси астоғина,

Юз мўралаб, минг йўл чўчиб, қоқдим эшик астоғина [I,177], -

матлаъси билан бошланувчи ғазали ўз вақтида санъаткорлар (Тамарахоним, М.Қориёқубов) томонидан саҳна асари каби ижро этилгани маълум. Ғазалнинг асосий қисми ошиқ билан маъшуқа диалоги шаклида қурилган, натижада у кичик саҳна асаридек таассурот қолдиради. Шунингдек, Ҳамзанинг айрим шеърлари (“Эрлар ва қизлар лапари”, “Ой синглим, ой оғам”, “Дуэт”) халқ оғзаки ижодидаги лапар (айримларини шоирнинг ўзи дуэт деб атайди) шаклида ёзилган, улар саҳнада ролларга бўлиб ижро этилган. Ёки Чўлпон 1919 йилда “Темирчи” номли драматик лавҳани шеърий йўлда ёзган ва “Иштирокиюн” газетасида эълон қилган. Балки, Чўлпон буни лирик асар деб ҳисобламаган ҳамдир, биз бундай даъво қилмаймиз ҳам. Лекин шу асарнинг ёзилгани ва эълон қилингани, менимча, лирика билан драма орасида синтезлашув жараёнлари кечаётган давр билан боғлиқдир.

Умуман, XX аср ўзбек шеъриятида персонажли лириканинг ҳам янги-янги имконлари очилди ва шеъриятда кенг қўлланилди. Бунда, албатта, шеъриятимиздаги бой анъаналарнинг роли катта. Масалан, мумтоз шеъриятда *интоқ* деб аталадиган бадиий санъат бўлиб, унда жонсиз предметларга нутқ ато этилади. Шу санъатни ижодий ривожлантирган ҳолда, масалан, А.Орипов “Самолётда ёзилган шеър”ида юлдузни лирик персонаж қилиб олади. Ёки мумтоз шеъриятдаги *нидо* санъатини ижодий ривожлантиради ва “Пахлавон “Маҳмуд қабри қошида” шеърида валининг руҳи лирик персонаж сифатида намоён бўлади:

Мен учун хилхона бўлганда олам

Гумбазлар остидан чиқди бир алам:

– Ҳаётсан, бунчалар фарёд айлама,

Мен ўзим мададга зорман-ку болам.[ЙА,177]

Шеърда лирик “мен”нинг ўйловлари, изланишлари лирик персонажнинг иккитагина мисрага жой бўлган фикр-хулосаси туфайли ечимга келади, гумбазлар остидан келган садо бадиий-фалсафий умумлашмадек жаранг топади. Худди шунга ўхшаш, Х.Давроннинг “Дунё гўзал, – деди...” шеърида лирик персонаж – кўзларига мил тортилган Рудакийнинг донишманд сўзларида ҳаётсеварлик, шукроналик фалсафаси ўз ифодасини топади:

– Дунё гўзал, – деди, – боқма кўзимга,
Унга боқ, бағрида минг ранг, минг оҳанг.
Ҳали ишонарсан менинг сўзимга
Сен ҳам кўзларингдан ногоҳ айрилсанг[1].

Шеърнинг бадиий қуввати ва таъсир кучини таъминловчи асосий омил, менимча, унинг ўзига хос субъектив ташкилланишида. Натижада шеърнинг қабул қилиниши ва таъсири икки босқичда амалга ошади: биринчи босқичда эндигина кўзига мил тортилган кекса шоирнинг “Дунё гўзал!” деган хитобидан ҳайратини яширолмай ўтирган лирик “мен”нинг ҳайрати ўқувчига ҳам кўчса, иккинчисида, шу ҳайрат асосида Рудакий сўзлари юрагига муҳрланади. Шахс ўзини биргина сўзда тўла намоён этиши мумкин, дейди М.Бахтин. Шеърдаги ҳолатда – шеър бадиий воқелигида Рудакий айтган гап буни тўла тасдиқлайди. Юқоридаги иккита мисол лирик персонаж айтган гап қанчалик залворли, мазмун кўлами қанчалик кенг бўлса, шеърнинг таъсир кучи ҳам шунчалик юқори бўлади деган хулосага олиб келади. Иккинчи томондан, шеърда муайян драматик ҳолат яратилар экан, шу ҳолат контекстида лирик персонаж айтган гап маъно сиғимининг кенгайишига асос бўлади. Масалан, Х.Давроннинг бир шеърида театрда “Отелло” спектакли эндигина якунланиб, парда туширилган пайтдаги ҳолат тасвирланади, эмоционал-руҳий атмосфера ҳам шунга мос. Албатта, мазкур ҳолат лирик субъект – шоир томонидан, шеърнинг учта бандида амалга оширилади.

[1] Х.Даврон. Тўмариснинг кўзлари.- Т.,1984.-Б.31

Тўртинчи бандда ўқувчи лирик персонажни шоир кўзи билан кўради, сўнг эса эшитади:

Фақат зал четида йиғлайди бир қиз,
Оппоқ рўмолчасин юзига босиб.
Узилган япроқдек қийнайди бир ҳис,
Шабнамлар балқийди кўзини тўсиб.

Энди у бир умр – тонгу шом пайти,
Шивирлар, қизариб ичган каби май:
“Мени ҳам бир йигит шундай севсайди,
Севиб ўлдирсайди мени ҳам шундай” [БО,62]

Зал четида йиғлаб ўтирган қизнинг бу шивири унинг шахсини, чин муҳаббатга зор ва лойиқ, қалби кенг ва беғуборлигини айтиб туради, қизни ўқувчи қалбига яқин қилади. Ва самимий, қалб қаъридан келаётган йиғи ўқувчи кўнглини юмшатади, ўзи ҳақида “туйғуларим тўмтоқлашиб, ҳис қилолмайдиган бўлиб қолмаяпманмикан?” дея ўйлашга мажбур қилади.

Биз юқорида янги ўзбек шеъриятида лирик асарнинг субъектив ташкилланиши борасида юз берган ўзгаришларни кузатдик. Кузатишларимиз бу борадаги ўзгаришлар жуда катта бўлганини, улар шеъриятнинг бадиий идрок ва ифода ифода имконларини кенгайтириб, янги давр талаб-эҳтиёжларига мослашиши, адабий турлар орасидаги рақобат шароитида яшаб қолиш ва равнақ топишида муҳим омил бўлганини кўрсатади.

Ушбу бобда қўйилган масала юзасидан юритган мулоҳазаларимизни умумлаштирган ҳолда қуйидаги хулосаларни қайд этамиз:

1. Ўзбек шеъриятининг ғоявий-тематик янгиланиши, лирикада давр руҳ-кайфиятини ифодалаш эҳтиёжи билан боғлиқ ҳолда реалистик тенденцияларнинг кучайиши табиий равишда унинг поэтик янгиланишини тақозо этди. Натижада шеъриятимиз асрлар давомида амал қилиб келинган поэтик канонларни инкор қилиб, ўзгарган мазмун-моҳиятга мос янги шакл

бобидаги изланишлар даврига кирди. Бу изланишларнинг энг муҳим ва шеъриятимизда туб янгиланишга олиб келган йўналишлари сифатида шеърнинг ритмик-интонацион сатҳида, поэтик ифода йўсини ва субъектив ташкилланишдаги ўзгаришларни кўрсатиш мумкин.

2. Шеъриятимизнинг вазний янгиланиши XIX аср охирларидан бошланиб, мумтоз шеър ўлчовлари ва шеър шаклларидан жонли тилга энг яқинларини сайлаб ишлатишда намоён бўлди. XX асрнинг 10-йилларига келиб яратила бошлаган “миллий шеър”ларда мумтоз поэтика қоидаларидан чекинган ҳолда анъанавий ўлчов ва шаклларга муайян ўзгартиришлар киритила бошланди. Бу ўзгартиришларнинг асосий омиллари сифатида реалистик тамойилларнинг кучайиши, шеъриятнинг кенг оммага қаратилиши, шеър тилининг жонли тилга яқинлашиши кабиларни кўрсатиш мумкин.

3. Шу изланишлар натижаси ўлароқ, XX асрнинг 20-йилларига келиб бармоқ тизими шеъриятимизда етакчилик мақомига эришди ва аср давомида унинг ритмик-интонацион имкониятлари муттасил кенгайиб борди.

4. 20-йиллардан бошлаб даврнинг руҳ-кайфти билан боғлиқ ҳолда эркин шеър ва сарбаст шеър шакллари ҳам кенг оммалаша бошлади. Кузатишларимиз эркин шеър аслида 10-йилларда аруз доирасида юзага келгани ва арузнинг ритмик-интонацион контексти асосида қабул қилинганини кўрсатди. Бармоқ устуворлик қила бошлаган 20-йиллардан бошлаб бу шеър шакллари бармоқ асосида ривожланди ва “ички қулоғи” бармоққа мос созланган ҳозирги ўқувчи эркин шеърни ҳам, сарбастни ҳам бармоқ асосида қабул қилади.

5. Поэтик ифодадаги ўзгаришлар жадид адабиётининг илк босқичида мумтоз шеъриятдаги образларга янгича мазмун бериш билан бошланди. Жадидларнинг ижтимоий фаоллиги ортиши билан 10-йиллардан бошлаб халқона ифодалар тобора кенгроқ ўрин эгаллаб, ташвиқий-тарбиявий мақсад устуворлиги боис шеър кенг оммага қаратилган нутқ шаклини олди, унда образлиликдан кўра риторик восита ва усуллар аҳамияти ортди. Бунинг бош

омили жамиятда ўзгариш зарурати етилгани (объектив) ва бунинг тобора кенг идрок этила бошлангани (субъектив) билан боғлиқдир.

6. Шеъриятнинг образли тафаккурга қайтиши: 1) жадидларнинг фаол ижтимоий-сиёсий ҳаракатдан четлашиб, кўпчилигининг маданий-маърифий соҳаларда фаолият олиб боргани ва натижада уларда воқеликни эстетик идрок этиш имконининг пайдо бўлгани; 2) содир бўлган ўзгаришлар уларнинг асл мақсадларига тўла мос эмаслиги ва қониқмасликни очиқ-ошкор ифодалаш имкониятининг чеклангани; 3) юзага келган ижтимоий-сиёсий шароитда воизлик шеъриятининг улар кўзлаган мақсадларга мувофиқ эмаслиги каби ижтимоий-психологик омиллар билан изоҳланади.

7. “Чин адабиёт” яратиш заруратининг идрок этилиши натижасида 20-йиллардан бошлаб реалистик асосдаги янги образлилик шаклланди. Хом ашё базаси бойлиги, яъни атрофдаги жами нарса-ҳодисалар шеър контекстида поэтик образ бўла олиши поэтик образлар хазинасининг ғоят тез бойишига асос бўлди. Образли тафаккурнинг устуворлашуви бир томондан ва жамиятда сўз-фикр эркинлигининг чеклангани иккинчи томондан, 20-йилларданоқ шеъриятимизда реалистик асосдаги рамзий ва метафорик образлар кенг оммалашувига олиб келди.

8. Ижтимоийлашган шеъриятнинг кўнгилдан воқеликка юз буриши, эпик ва драматик тур билан рақобат ҳамда ўзаро алоқа-таъсир шароити лирик асарнинг субъектив ташкилланишида ўзгаришларга, лирик субъект тушунчасининг кенгайишига замин бўлди. Энди шеърда “лирик мен” қатори “ўзга”нинг кечинма субъекти бўлиши (“ижровий лирика”, “персонажли лирика”), кечинмани объект тасвири ёки тавсифида акс эттириш (тавсифий лирика, воқеабанд лирика) мумкин бўлдики, бу янги шеъриятнинг тасвир ва ифода имкониятларини кенгайтирди.

ХОТИМА

Ўтган юзйиллик халқимиз ҳаётида улкан ўзгаришлар, аввалги асрларга қиёсан олиб қараганда бемисл тараққий, ижтимоий-иқтисодий, маданий-маърифий соҳаларнинг барида улкан ютуқлар даври бўлди. Албатта, сарҳисоб қилганда йўқотишларимиз салмоғи ҳам асло кам эмас, лекин уларнинг нисбати ютуқларга мутаносиб белгиланган кўринади. Худди шу гапни адабиётимиз, хусусан, шеъриятимизга нисбатан ҳам бемалол айтишимиз мумкин. Аср давомида назмимиз кўтарилиш ва пасайиш, ривожланиш ва депсиниш каби кўплаб паллаларни бошдан кечирди. Бироқ, барибир, таъкидлаб айтиш лозимки, XX аср аввалида ўз тараққиётининг сифат жиҳатидан янги бир босқичига кирган шеъриятимиз аср давомида мазмун-моҳиятию шакл-қиёфасини янгилаб улгурди. Зеро, шеърият бир пайтнинг ўзида ҳам инсон қалби орқали акслангan давр, ҳам ўша давр инсони қалб суратидир. XX аср бошига келиб эса юртимиз ижтимоий тараққиётнинг Ғарб тарихига татбиқан олганда “янги замон” деб аталувчи даврига кирдики, натижада ватандош инсоннинг ўзи ҳам ўзгарди: у ҳаётга янгича назар солиб, янгича қарашлару мақсад-интилишлардан келиб чиқиб яшашга тутинди – “янги инсон” шаклланди. Айтиш керакки, юртимизда ижтимоий-тарихий тараққиёт жараёнлари ўзининг табиий оқимида кечгани йўқ, бунга аввалига мустамлака шароити, сўнг эса мустабид шўролар тузуми имкон бермади. Ижтимоий ҳаётдаги турфа эврилишлар эса инсон қалбида ва, табиийки, шеъриятда чуқур из қолдирди. Демак, айтилганлардан келиб чиқиб, XX аср ўзбек шеъриятининг ғоявий-бадиий мундарижасини белгилаб олиш айни муддаомиз саналади.

Аввало, “XX аср ўзбек шеърияти” деб юритилган даврнинг хронологик чегараларини 1905-1990 йиллар деб ўйлаймиз. Хўш, нима учун? Чунки бу ўринда хронологик аср билан “адабий аср” тушунчалари бир-бирига мос

келмайди ва бунинг ҳеч ажабланарли жойи йўқ. Гарчи адабиётимизда янгиланиш куртаклари XIX аср охирларидан бошлаб кузатилган эса-да, унинг чин маънода янгиланиши 1905 йилдан кейин бошланди. Бу фикримиз адабиёт тарихини ижтимоий ҳодисаларга боғлаб қўйиш, деб баҳоланиши ва эътироз уйғотиши мумкин. Лекин Туркистонда жадидчиликнинг ҳаракат сифатида фаоллашуви ҳам, жадидчилик ғояларининг чинакам оммалашуви ҳам айни шу вақтдан ибтидо олганини инкор қилиб бўлмайди. Иккинчидан, янги ўзбек адабиётини XIX асрнинг иккинчи ярмидан ёки охирги чорагидан белгилаш ҳам, бизнингча, ҳақиқатга унчалик мос эмас. Тўғри, аввалги асрнинг охирги чорагида шеъриятимизда тематик янгиланиш белгилари кузатилади. Лекин бу, биринчидан, тўлиғича мумтоз шеърият анъаналари доирасида амалга ошди; иккинчидан, адабиёт тараққиётининг ҳар қандай бир босқичига хос хусусиятлар қуруқ ерда пайдо бўлмайди, улар ўзидан олдинги даврда куртак ҳолида яшайди. Сўнгги чегарани белгилашда ҳам худди шу асосга суяндик. Зеро, 1991 йилдан кейин юртимизда ижтимоий-сиёсий шароит ўзгарди, жамиятда янги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар қарор топа бошлади, сўз санъатининг моҳияти, жамиятдаги вазифалари ҳақидаги тасаввурлар тубдан янгиланди. Яъни бу адабиёт тарихи нуқтаи назаридан тамомила янги асрнинг бошланиши бўлиб, у ҳақда фундаментал тадқиқотлар олиб бориш келажакнинг иши бўлиб турибди. Биз эса мақоламизда “янги ўзбек адабиёти” деб аталган адабий даврнинг “XX аср ўзбек шеърияти” деб атаганимиз бир йўналиши (1905–1991) ҳақида фикр-мулоҳаза юритмоқдамиз. Бас шундай экан, XX аср ўзбек шеъриятининг асосий хусусиятлари нималарда ўз аксини топган, деган ҳақли савол қаршимизга чиқмоқда. Албатта, унинг қирралари жудаям кўп, лекин шунга қарамай, белгиловчилари қуйидаги мулоҳазаларимизда мужассам, деб ўйлаймиз.

Инсон ўзида биологик, ижтимоий ва руҳий ибтидоларни жо этган мураккаб мавжудот бўлиб, у билан боғлиқ ҳар қандай фаолият ва фаолият маҳсулида буларнинг изи бордир. Инсоният тарихидаги “янги давр” – у

Европада XVIII асрдан, юртимизда XX асрдан бошланган – инсон моҳиятидаги ижтимоийликнинг белгиловчи хусусиятга айланиши билан характерланади. Шеъриятимиздаги ғоявий-тематик янгиланиш, ижтимоий мазмун-руҳнинг устуворлашуви, энг аввал, шу омил билан изоҳланади.

Аждодларидан фарқли ўлароқ, “янги инсон”нинг қарашлари дунёвий тус олди, у энди охират учун яшаб, жаннатга эришиш ҳақидагина эмас, фоний дунёдаги ҳаётини ростлаш тўғрисида ҳам ўйлай бошлади. Натижада адабиётдаги эстетик идеал табиати турланди: унинг асосини энди **ҲАҚ** эмас, яқин келажакда инсон саъй-ҳаракати билан қозониш мумкин бўлган **ижтимоий мақсад** ташкил қилиб, идеалдаги эзгулик ва гўзаллик ибтидоларининг мазмун-моҳияти ҳам шу мақсад билан белгиланди.

Жамиятдаги янгиланиш эҳтиёжини ҳамиша даставвал зиёли қатлам ҳис ва идрок этади. Бу қонуниятдек гап. XIX аср охирларида юртимизнинг Русия ва бошқа мамлакатлар билан алоқалари тиғизлашгани, шу билан боғлиқ миллий ҳаётимизга иқтисодий-маданий-маиший янгиликлар кириб келгани зиёли қатлам томонидан янгиланиш эҳтиёжининг теран ҳис этилишига олиб келди. Маърифатпарвар шоирларнинг янгиликларни тарғибу ташвиқ этувчи шеърлари шеъриятимиздаги тематик янгиланишнинг илк босқичи эди, дейиш мумкин.

Янгиланган сиёсий-ижтимоий шароитда шахс ижтимоий фаоллашди, унинг жамиятдаги мақоми ўзгариб, ўзини шахсий турмуши ва ижтимоий тартиботларни ўзгартиришга қодир ўлароқ идрок этди. Ўзгалар турмуши билан қиёслаш имкони миллатнинг мавжуд ҳолидан қониқмаслик туғдириб, ислоҳотлар заруратининг англанишига замин яратди. Заруратни теран идрок этган зиёлиларни бирлаштирган жадидчилик мафкураси, шу мафкурани халққа англатишни ўз олдига вазифа қилиб қўйган адабиёт – жадид адабиёти майдонга чиқди. Айни шу нарса шеъриятимиздаги ижтимоийлашув аталмиш табиий жараённи мафкуралашув ўзанига бурган бош омил ҳисобланади. Мазкур жараёнларда ташқи омилнинг аҳамияти ҳам катта бўлиб, у ички

омилни ҳаракатга келтирган мотор вазифасини ўтаган. Жумладан, ташқи маданий-иқтисодий алоқаларнинг кучайиши янгиланиш эҳтиёжини туғдирди, мавжуд ижтимоий-иқтисодий муносабатларни ўзгартириб, шахс мақомининг ўзгаришига олиб келди – янги инсонни шакллантирди. Иккинчи томондан, жадидларнинг Русиядаги туркий халқлар ҳамда Туркиядаги ислоҳотчилик ҳаракатлари билан маърифий-мафкуравий алоқалари, тараққиётда бирмунча олдинга кетган халқлар билан адабий алоқалар ҳам ижтимоийлашувни кучайтирган муҳим омиллардандир. Албатта, шеъриятимизнинг мафкуралашуви жадид адабиёти билан боғлиқ ҳолда юз берган ҳамда эскича ва янгича ижтимоий турмуш тарафдорлари зиддияти асосида кечган бўлса, октябрь тўнтаришидан сўнг зиддият "жадид – шўро" жабҳасига кўчди. Адабий авлодлар орасида табиий мавжуд ғоявий-эстетик зиддият ўрнига ғоявий-мафкуравий асосдаги зиддият юзага келди, бу эса адабиётни ғоявий-мафкуравий кураш майдонига айлантирди. Натижада шеърият санъатдан узоқлашиб, шўро даврида яратилган кўплаб шеърлар ўткинчи ҳодисалар мақомини олди. Яъни тоталитар тузум таянчи бўлган коммунистик мафкура яккаҳоким бўлган шароитда назм мафкура исканжасида қолди. Бунинг оқибатида то 50-йиллар охирига қадар шеърият, асосан, мафкура ва тузумнинг ҳимоячиси, маддоҳи, тарғиботчиси сифатида яшади, шеъриятдан шахс – "мен" қувиб чиқарилиб, унинг ўрнини мафкура номидан сўзловчи "биз" эгаллади. Шу тариқа адабиётга табиатан хос ижтимоийлик бадном қилинди, ижтимоий мавзудаги бадиий ижод табиатига зид мазкур ҳолат 60-йиллардан бошлабгина бартараф этила борди ва қарийб истиқлолга қадар давом этди.

XX аср ўзбек шеъриятида ғоявий-эстетик мавқе ва поэтик принциплардаги умумийлигига кўра тўртта адабий авлодни ажратиб кўрсатиш мумкин: жадид шоирлари, 20-йиллар авлоди, 60-йиллар ва 70-йиллар адабий авлодлари. Айни шу авлодлар ғоявий-эстетик мавқеи ва поэтик принциплари жиҳатидан бир-бирларидан фарқланади, хронологик

жиҳатдан орадаги ўнйилликларда адабиётга кирган ижодкорлар мазкур авлодлардан бирига яқинлашади ё қўшилиб кетади. Айни дамда бу авлодлар ворисийлик қонунияти асосида бир-бири билан боғлиқ ва шу боғлиқлик негизида XX аср ўзбек шеъриятининг яхлит манзараси ҳосил бўлади. Айни чоқда, саналган ҳар бир авлоднинг ғоявий-эстетик принципларини белгилаган конкрет ижтимоий-руҳий омиллар мавжуд. Жумладан, маърифат, ислоҳот ва озодлик ғоялари билан суғорилган ижтимоий кайфият жадидлар авлодининг; инқилоб ва шўронинг илк йилларидаги ғалабали (бунинг замиридаги қурбонлару йўқотишлардан қатъи назар) юришлари билан боғлиқ ижтимоий кайфият 20-йиллар авлодининг; социализм ғоясига ишончнинг тирилтирилиши билан боғлиқ ижтимоий кайфият 60-йиллар авлодининг; ғояга ишончнинг барбод бўлиши ва туб ижтимоий ўзгаришлар (жумладан, истиқлол) заруратининг ҳис этилиши билан боғлиқ ижтимоий кайфият 70-йиллар авлодининг ғоявий-эстетик мавқеини белгилади.

XX аср бошларига келиб, шеъриятнинг ғоявий-тематик янгиланиши, давр руҳ-кайфиятини ифодалаш эҳтиёжи билан боғлиқ ҳолда реалистик тенденцияларнинг кучайиши унинг поэтик жиҳатдан ҳам янгиланишини тақозо этди. Шеърият асрлар давомида амал қилган поэтик канонларни инкор қилиб, ўзгарган мазмун-моҳиятга мос янги шакл бобидаги изланишлар даврига кирди. Изланишларнинг шеъриятимизни чинакам янгиланишга олиб келган йўналишлари шеърнинг ритмик-интонацион сатҳида, поэтик ифода йўсини ва субъектив ташкилланишда амалга ошди.

Вазний янгиланиш XIX аср охирларидан бошланиб, мумтоз шеър ўлчовлари ва шеър шаклларидан жонли тилга энг яқинларини сайлаб ишлатишда намоён бўлди. XX асрнинг 10-йилларига келиб яратила бошлаган “миллий шеър”ларда мумтоз поэтика қоидаларидан чекинган ҳолда анъанавий ўлчов ва шаклларга муайян ўзгартиришлар киритила бошланди. Бу ўзгартиришларнинг асосий омиллари реалистик тамойилларнинг кучайиши,

шеъриятнинг кенг оммага қаратилиши, шеър тилининг жонли тилга яқинлашишидир.

XX асрнинг 20-йилларида бармоқ тизими шеъриятимизда етакчилик мақомига эришди ва аср давомида унинг ритмик-интонацион имкониятлари муттасил кенгайиб борди. 20-йиллардан бошлаб даврнинг руҳ-кайфияти билан боғлиқ ҳолда эркин шеър ва сарбаст шеър шакллари ҳам кенг оммалаша бошлади. Аслида эркин шеър ҳам 10-йилларда аруз доирасида пайдо бўлган ва аруз ритмик-интонацион контекстида қабул қилинган. 20-йиллардан бошлаб эса бу шеър шакллари бармоқ асосида ривожланди.

Поэтик ифодадаги ўзгаришлар ҳам мумтоз шеъриятдаги образларга янгича мазмун беришдан бошланди. Жадидларнинг ижтимоий фаоллиги ортиши билан 10-йиллардан бошлаб шеър кенг оммага қаратилган нутқ шаклини олди, унда образлиликдан кўра риторик восита ва усуллар аҳамияти ортди. Мазкур ҳол жамиятда ўзгариш зарурати етилгани (объектив) ва бунинг тобора кенг идрок этила бошлангани (субъектив) билан боғлиқдир.

Шеъриятнинг образли тафаккурга қайтиши: 1) фаол ижтимоий-сиёсий ҳаракатдан четлашган жадидларнинг маданий-маърифий соҳаларда фаолият олиб боргани ва натижада уларда воқеликни эстетик идрок этиш имконининг пайдо бўлгани; 2) жамиятда содир бўлган ўзгаришлар уларнинг асл мақсадларига тўла мос эмаслиги ва қониқмасликни очиқ-ошкор ифодалаш имкониятининг чеклангани; 3) юзага келган ижтимоий-сиёсий шароитда воизлик шеъриятининг улар кўзлаган мақсадларга мувофиқ эмаслиги каби ижтимоий-психологик омиллар билан изоҳланади.

“Чин адабиёт” яратиш заруратининг идрок этилиши натижасида 20-йиллардан бошлаб реалистик асосдаги янги образлилик шаклланди. Хом ашё базаси бойлиги, яъни атрофдаги жами нарса-ҳодисалар шеър контекстида поэтик образ бўла олиши поэтик образлар хазинасининг ғоят тез бойишига асос бўлди. Образли тафаккурнинг устуворлашуви бир томондан ва жамиятда сўз-фикр эркинлигининг чеклангани иккинчи томондан, 20-

йилларданоқ шеъриятимизда реалистик асосдаги рамзий ва метафорик образларнинг кенг оммалашувига олиб келди.

Ижтимоийлашган шеъриятнинг кўнгилдан воқеликка юз буриши, эпик ва драматик тур билан рақобат ҳамда ўзаро алоқа-таъсир шароити лирик асарнинг субъектив ташкилланишида ўзгаришларга, лирик субъект тушунчасининг кенгайишига замин бўлди. Энди шеърда “лирик мен” қатори “ўзга”нинг кечинма субъекти бўлиши (“ижровий лирика”, “персонажли лирика”), кечинмани объект тасвири ёки тавсифида акс эттириш (тавсифий лирика, воқеабанд лирика) мумкин бўлдики, бу янги шеъриятнинг тасвир ва ифода имкониятларини кенгайтирди.

Кўриниб турганидек, якунланган аср (XX) янги ўзбек шеърияти ўз мазмун-мундарижасига кўра ғоят салмоқдор бўлиб, унинг моҳияти фақат айтилганлар билангина тўлиқ очилиб қолмайди. Ўзбек шеършунослиги бу йўлда ҳали кўп бор тер тўкади ва ишончимиз комилки, мазкур заҳматлар эвазига қўлга киритиладиган натижалар ҳам кўнгилга завқ ва қониқиш туйғуларини албатта тортиқ этади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Ижтимоий-сиёсий адабиётлар

1. Каримов И.А. Адабиётга эътибор - маънавиятга, келажакка эътибор.Т.: Ўзбекистон. 2009.– 40 б
2. Каримов И.А. Маънавият - енгилмас куч. Тошкент: Маънавият, 2008. – 176 б. Ислом Каримов. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – 429 б.
4. Ислом Каримов. Маънавий юксалиш йўлида. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – 480 б

Алоҳида нашрлар

1. Адабий турлар ва жанрлар. Лирика.- Т.,1992.- Б.21
2. Асқад Мухтор. Ёш дўстларимга.- Т.:Ёш гвардия, 1980
3. Асқад Мухтор. Йилларим.- Т.: Ёзувчи, 1990
4. Афоқова Н. Жадид шеърияти поэтикаси.- Т.: Фан, 2005
5. Белинский В.Г. Разделение поэзии на роды и виды // Белинский В.Г. Собр.соч.в 9 т. Т.3.- С.295
6. Болтабоев Ҳ. Фитрат ва жидидчилик.- Т.,2007
7. Борев Ю. Эстетика.- М., 1988
8. Волков Г. Мир Пушкина. – М.: Молодая гвардия, 1989
9. Годфруа Ж. Что такое психология. - М.: Мир, 1992
10. Годфруа Ж. Что такое психология. - М.: Мир, 1992
11. Ёқубов Ҳ. Ғоявийлик ва маҳорат. Тошкент: 1963
12. Жалолиддин Румий. Ичингдаги ичингдадир. – Т.: Ёзувчи,1997
13. Жалолиддин Румий. Маънавий маснавий. Куллиёт. Биринчи жилд. –Т.: Шарқ, 1999.- Б.22, 31.
14. Жабборов Н. Замон, мезон, шеърият. - Тошкент.2015.
15. Жирмунский В.М. Введение в литературоведение. Курс лекций.- С.375
16. Иброҳимов М. Ўзбек совет поэзияси жанрларининг таркиб топиши.- Т.: Фан, 1983
17. Ильинский И. Постигая идеала. – М.,1981
18. Йўлдошев Қ. Ёниқ сўз. – Тошкент: - 2006
19. Каримов Н. Ойбек. Тошкент, 1985
20. Каримов Н. Чўлпон.- Т.: Фан, 1991
21. Каримов Н. ва бошқ. XX аср ўзбек адабиёти тарихи.- Т..1991
22. Каримов Ғ. Ўзбек адабиёти тарихи.- Т.: Ўқитувчи,1975
23. Кропоткин П. Русская литература. Идеал и действительность. Курс лекций. – М., 2003
24. Литературный энциклопедический словарь.- М., 1987
25. Меликов Т. Назым Хикмет и новая поэзия Турции.- М.:Наука, 1987
26. Назаров Б. Ҳаётийлик – безавол мезон. – Тошкент; 1985
27. Об ораторском искусстве. - М.,1963. – С.34
28. Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. 14-том.- Т., 1979.- Б.199
29. Раҳимжонов Н. Давр ва ўзбек лирикаси.-Тошкент:1979.
28. Салтыков-Щедрин М.Е.Избранные произведения. В 7 т. Т.5.- С.244
Соловьев В.С Литертурная критика. – М.,1990
30. Тўйчиев У. Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси.-Т.,1966
31. Фитрат. Аруз ҳақида.- Т.,1936
32. Хрестоматия по теории литературы.- М.,1982.- С.179
33. Худойбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш.- Т.,1995
34. Чўлпон ва танқид.-Т.,2004
35. Шамсутдинов Р.Т. Қишлоқ фожеаси: жамоалаштириш, қулоқлаштириш, сургун.-Т.:Шарқ, 2003
36. Шарафиддинов О. Биринчи мўъжиза. – Тошкент: 1979

37.Шарафиддинов О. Истеъдод жилолари. – Тошкент: 1976
38.Шукуров Н. ва бошқ. Адабиётшуносликка кириш.- Т.,1979
39.Юнг К.Г. Конфликты детской души. - М.: Канон, 1995
40.Қосимов Б. Миллий уйғониш.- Т.: Маънавият, 2002
41.Қуронов Д., Раҳмонов Б. Ғарб адабий танқидий тафаккури тарихи очерклари.- Т.,2007.- Б.
42.Қуронов Д. ва б. Адабиётшунослик луғати.- Т.2010
43.Қуронов Д. “Адабиёт надир” ёки Чўлпоннинг мангу саволи.- Т.,.2006
44.Қуронов Д. Чўлпон насри поэтикаси.- Т.: Шарқ, 200
45.Қуръони карим. 2-сура. 156-оят.
46.Ғафуров И. Лириканинг юраги. – Тошкент. 1982
47.Ғафуров Иброҳим. Дил эркинлиги.- Т. Маънавият, 1998
47. Ҳамид Олимжон. Асарлар мажмуаси. 5 жилдлик. 5-жилд. Т.,1972, 106-бет.
50. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. Тўплам. –Т.,1999

Диссертация ва автореферatлар

1. Абдукадиров А. Поэтические образы в узбекской советской поэзии периода великой отечественной войны (Проблемы традиции и новаторства): Автореф.дисс...канд.филол.наук.-Т.,1986
2. Абдукаримов Т. Зулфиянинг 70-80-йиллар ижодида лирик қаҳрамон тасвири: Филол фанлари номзоди... дис. автореф. – Т., 1995
3. Абсамиев Х. Проблемы традиции и новаторства в узбекской поэзии 60-70 годов: Автореф.дисс...канд.филол.наук.-Т.,1986
4. Акрамов Б. Проблема поэтического образа в современной узбекской лирике (60-е-80-е годы): Автореф.дисс...докт.филол.наук.-Т.,1991
5. Афоқова Н. Абдулла Орипов лирикасида бадиий санъатлар: Филол. Фанлари номзоди.. дис.. автореф. – Т., 1997
6. Афоқова Н. Ўзбек жадид адабиётида шеърий шакллар тараққиёти тамойиллари: Филол.фан.доки...дисс..-Т.,2005
7. Ашурова Г.Н. Абдулла Орипов шеъриятида анъана ва бадиий маҳорат. - Филол.фан.номз...дисс..-Т.,2008;
8. Аҳмеджанов Дж. Узбекская сатирическая поэзия 20-годов (на основе материалов журналов “Муштум”, “Машраб” и газеты «Янги Фаргона»): Автореф.дисс...канд.филол.наук.-Т.,1963;
9. Аҳмедов Ҳ. Ўзбек адабиётида насрий шеър: Филол.фан.номз...дисс..-Т.,1995
10. Аҳмедов Ҳ. Ҳамза лирикасининг хусусиятлари: Филол.фан.номз...дисс.-Т.,1992
11. Бабахаджаева М. Борьба за современность в узбекской советской поэзии 20-х годов: Автореф.дисс...канд.филол.наук.-Т.,1964;

12. Джалалов А. Просветительско-демократическая узбекская литература 1905-1917 гг (на материале творчества ташкентских поэтов): Автореф.дисс...канд.филол.наук.-Т.,1972
13. Джумабаева Дж. Особенности разивития узбекской советской поэзии раннего периода: Автореф.дисс...канд.филол.наук.-Т.,1977
14. Джуманов М. Мотивы борьбы за свободу и социальную справедливость в узбекской литературе 1905-1917 гг.: Автореф.дисс...канд.филол.наук.-Т.,1975
15. Жалолов А. Ўзбек маърифатпарварлик адабиётининг ривожланиш жараёни (XIX аср охири ва XX аср бошлари): Филол.фан.докт...дисс..-Т.,1994;
16. Жаҳонгирова Н. Миллий уйғониш даври ўзбек шеъриятида озодлик ҳаракатининг бадиий талқини (1916 йил воқеаларини акс эттирувчи асарлар мисолида).- Филол.фан.номз...дисс..-Т.,2009
17. Жумабоева Ж. XX аср ўзбек шеъриятида психологик тасвир маҳорати: Филол. Фанлари доктори... дис. автореф. – Т., 1999
18. Иброҳимов М. Ўзбек совет поэзияси жанрларининг таркиб топиши.-Т:Фан, 1983
19. Йўлдошева М. Ҳозирги ўзбек модерн шеъриятининг асосий хусусиятлари: Филол.фан.номз...дисс..-Т.,2004;
20. Камбарова Д. Романтическая тенденция в узбекской поэзии 30-х годов: Автореф.дисс...канд.филол.наук.-Т.,1973
21. Кариев Б. Основные черты узбекской советской литературы 20-годов(по материалам литературных журналов): Автореф.дисс...канд.филол.наук.-Т.,1967
22. Маматова А. Ўзбек адабиётида сарбаст шеърнинг шакллании ва унинг бадиий эстетик хусусиятлари: НДА .-Т.,2000;
23. Маматова А. Ўзбек адабиётида сарбаст шеърнинг шаклланши ва унинг бадиий-эстетики хусусиятлари: Филол.фан.номз...дисс..-Т.,2000
24. Норбоев Б. Ҳаётни поэтик талқин этиш таомиллари ва маҳорат муаммолари: Филол.фан.докт...дисс..-Т.,1996
25. Сабирдинов А. Ойбек шеъриятида сўз ва образ: Филол.фан.номз...дисс..-Т.,1993
26. Туйчиев У. Система аруза узбекской поэзии: Филол.фан.докт...дисс..-Т.,1987
27. Тўйчиев У. Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси: Филол. фан. номз... дисс..-Т.,1962
28. Тўлаков И. Ҳозирги ўзбек лирикасида давр ва қаҳрамон талқини: Филол.фан.докт...дисс..-Т.,1994
29. Эшонова З. Идейно художественные особенности поэзии Чулпана: Автореф.дисс...канд.филол.наук.-Т.,1991
30. Юнусов М. Ўзбек совет поэзиясида традиция ва новаторлик проблемаси (1917-1932): Филол.фан.докт...дисс..-Т.,1967

31. Қосимов Я. Ўзбек шеъриятида поэтик фикрнинг янгиланиш жараёни: Филол.фан.номз...дисс.- Т.,1993;
32. Қурбонбоев И.А. 90-йиллар ўзбек шеъриятида образлилик: Филол.фан.номз...дисс..-Т.,2005
33. Ҳамдамов У. 30-йиллар ўзбек шеъриятида “Соф лирика” муаммоси: Филол. Фанлари номзоди... дис. автореф. – Т., 1997

Мақолалар

1. «Айн». Ўзбек шоирлари. Чўлпон.// Қизил Ўзбекистон. 1927. 14 фев.
2. Вадуд Маҳмуд Чўлпоннинг “Булоқлар”и / Туркистон.- 1923.- 10 декабрь
3. Ойбек. Чўлпон. Шоирни қандай текшириш керак? // Қизил Ўзбекистон. 1927. 14 май
4. Саримсоқов Б. Ўзбек шеър системалари ҳақида //ЎТА, 1988, №5
5. Саъдий А. Ўзбек ёш шоирлари. Фитрат. / Туркистон.-1923.- 10,12 декабрь
6. Усмонхон. Мунаққиднинг мунаққиди.//Қизил Ўзбекистон.1927.22,23,27 июн.;
7. Фитрат. Шеър ва шоирлик.// Мулоқот.- 1996.- №4.- Б.52
8. Қўчқоров Р. Қалб табиати.//Ўзбекистон адабиёти ва санъати.- 1996. - 29 март.
9. Келажак билан тўқнашув.// Жаҳон адабиёти.- 1998.- №4.- Б.104
10. Ғафуров И. Мунис ҳол ва шарпа // ЎзАС, 1990, 18 май
11. Ҳасан И. Ҳақиқат турланмайди, тусланмайди... // Ёшлик.- 1991.- № 7.- Б53

Бадиий адабиёт

1. Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар.- Т.: Адабиёт ва санъат, 1994.- Б. 6
2. Абдулла Авлоний. Танланган асарлар. 2 жилдлик. 1- жилд.- Т: Маънавият, 1998
3. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар.- Т.: Маънавият, 2000.- Б.41
4. Азим. У. Уйғониш азоби.- Т.: Адабиёт ва санъат, 1991
5. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 16-том.- Т.,2000.- Б.93
6. Воҳидов Э. Сайланма. Икки жилдлик. Биринчи жилд. Муҳаббатнома.- Т.: Адабиёт ва санъат, 1986. – Б.72. В. Высоцкий, Стихотворения.- М.: Экемо, 2008.- С.24
7. Даврон. Х. Болаликнинг овози. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1986
8. Даврон. Х. Тўмариснинг кўзлари.- Т., 1984.-Б.31
9. Даврон. Х. Қақнус..- Т.: Ёш гвардия, 1987

10. Ёшлар китоби. Тўплам.- Т.:Шарқ, 2008.- Б.398
11. Жалолиддин Румий. Ичиндаги ичиндадир.- Т.: Янги аср авлоди, 2003.- Б.150
12. Ибрат. Сиддиқий-Ажзий. Сўфизода. Танланган асарлар.- Т.,1999.- Б.55
13. Ложувард осмон.Тўплам. М.Мирзо таржимаси.- Т., 2008.- Б. 65.
14. Матжон О. Иймон ёғдуси.- Т.: Адабиёт ва санъат, 1995.- Б.341
15. Миртемир. Танланган асарлар.-Т.,1958.- Б.5
16. Муқимий. Боғ аро.- Т.,2010.- Б.172
17. Ойбек. Асарлар. Ўн томлик. IX том. Тадқиқот ва мақолалар. –Т.,1974
18. Ойбек.Мукаммал асарлар тўплами. 1-том.-Т.,1975
19. Орипов А. Йиллар армони. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1987.
20. Раҳмон. Ш. Сайланма.- Т.: Шарқ, 1997.- Б. 287
21. Раҳмон. Ш. Рангин лаҳзалар. – Т.,1978
22. Раҳмон. Ш. Гуллаётган тош.- Т.,1985
23. Раҳмон. Ш. Уйғоқ тоғлар.-Т.,1986.- Б.141
24. Раҳмон. Ш. Сайланма.- Т.:Шарқ, 199
25. Уйғун. Асарлар. 2-том.- Т.,1975.- Б.112
26. Чўлпон. Асарлар. 1-жилд.- Т.,1994
27. Ғайратий. Танланган асарлар. 2 томлик. Т.1.- Т., 1973
28. Ғафур Ғулом. Мукаммал асалар тўплами. 1- жилд.- Т.,1983
29. Ҳамза. Тўла асрлар тўплами. 2-том.- Т.,1988
30. Ҳамид Олимжон. Асарлар мажмуаси. 5 томлик. 1-том.- Т.,1970